

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

Київські
історичні студії
Kyiv Historical Studies

Науковий журнал № 2(13), 2021

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік

The year of foundation: 2015

Published twice a year (June, December)

Київ — 2021

Засновник

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування — 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням з історичних наук.
Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4, журнал увійшов до ка-
тегорії «Б» Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних
бібліографічних базах European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences, Google Scholar,
Index Copernicus, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано до друку Вченою радою Київського уні-
верситету імені Бориса Грінченка
(протокол № 9 від 28.10 2021 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуаль-
ним проблемам історії, історіографії та джерелознавства, тео-
рії та методології історичної науки, а також рецензії на фахові
публікації; перевага надається дослідженням з історичної ур-
баністики, насамперед з історії Києва

Журнал має власний вебсайт.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.2

Київські історичні студії

Науковий журнал

№ 2 (13) 2021

Липень — грудень

Головний редактор:

Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук (Україна).

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна).

Відповідальна секретарка:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидатка історичних наук (Україна).

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна).

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
докторка історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гуменюк Олена Анатоліївна,
кандидатка історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
докторка історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
докторка історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
докторка історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Ротері Марк (Rothery Mark),
доктор філософії (Велика Британія (Англія));
Руссєв Ніколай (Russev Nikolai),
доктор історичних наук (Молдова).

© Автори публікацій, 2021

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2021

Founder

BORIS GRINCHENKO
KYIV UNIVERSITY

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media (Series "History")
KB: 21908-11808P dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

According to the Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4),
the journal is included on the List of Scientific Professional
Editions of Ukraine (category "B")

The journal is indexed in international scientific database
European Reference Index
for the Humanities and Social Sciences,
Google Scholar, Index Copernicus,
Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat, Dimensions,
Open Ukrainian Citation Index

The journal supports open access policy

Recommended for publication by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv University
(Rec. No. 9 dated 28.10. 2021)

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications; preference
is given to research on urban history, especially the history of Kyiv

The journal has its own website:
<http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-2749 (Print)
ISSN 0757-2749 (Online)
DOI: 10.28925/2524-0757.2021.2

Kyiv Historical Studies

Scientific Journal

№ 2 (13) 2021

July-December

Editor-in-Chief:

Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine).

Associate Editors:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitaliy Mykhaylovskiy,
Doctor of History (Ukraine).

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD in History (Ukraine).

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD in History (Ukraine).

Editorial Board:

Vitaliy Andryeyev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Gumeniuk,
PhD in History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yuri Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine).

Foreign Members of Editorial Board:

Mark Rothery,
PhD in History (England, United Kingdom);
Nikolai Russev,
Doctor of History (Moldova).

© Authors of publications, 2021
© Borys Grinchenko Kyiv University, 2021

КИЇВ І КИЯНИ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ УКРАЇНИ

<i>Драч О.</i> «Докорінна реорганізація...»: попечитель М.І. Пирогов (1858–1861) і заходи вдосконалення фаховості вчителів Київського навчального округу	6
<i>Соколова Н.</i> Безкоштовне навчання в Університеті св. Володимира у ХІХ ст.	15
<i>Будзар М., Терещенко Т.</i> Міські спільноти Києва початку 1880-х рр. у «Щоденнику» Олександра Половцова	21
<i>Бонь О.</i> Викладачі і студенти Вищого інституту народної освіти в Києві початку 1920-х рр. у системі більшовицького ідеологічного контролю	30
<i>Салата О.</i> Казимир Малевич в авангардних дискусіях 1928–1930 років	36
<i>Савченко С.</i> Олена Апанович у колі київських науковців: навчання в аспірантурі	42

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Шевченко О., Кліпеништейн А.</i> Абеляр та Елоїза: особисті взаємини у соціокультурному контексті ХІІ ст.	49
<i>Андрєєв В., Андрєєва С., Каряка О.</i> Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина І. Іспанія. Листопад 1893 р. — лютий 1894 р.)	58
<i>Левітас Ф., Рамазанов Ш.</i> Переддень і початок німецько-радянської війни в дослідженнях істориків зарубіжжя	67
<i>Садовська Дж.</i> Масові приїзди поляків в Україну у 1980-х роках як прояв політичних й економічних змін у Східному блоці	75

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Мотуз М.</i> Ян Замойський як представник Белзького воєводства на Варшавському конвокаційному сеймі 1573 року	87
<i>Знак М.</i> Посли генерального сеймика Руського воєводства на коронаційний сейм 1669 року	95
<i>Ковальов Є.</i> Ментальна мапа Григорія Галагана: територіальне й етнонаціональне структурування в картині світу українського дворянина (середина 1830-х — середина 1860-х років)	103
<i>Позднякова І.</i> Учнівські квартири: з історії повсякденного життя учнів Єлисаветградської шестикласної прогімназії 80-х років ХІХ століття	111
<i>Якубовський І.</i> Відображення намірів влади з утягування школярів до кола виконавців Голодомору 1932–1933 рр. у районній пресі Київщини та Чернігівщини	117
<i>Бондар С.</i> Колізії світського й духовного у державно-громадській діяльності митрополита Іларіона (Івана Огієнка)	124

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Щербак В.</i> Козацький реєстр 1638 р. як історичне джерело	131
<i>Яблонський В.</i> Проблеми зовнішньополітичного вибору Державного центру УНР у 1939–1940 рр.	137

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Потапенко С.</i> Чи був Григорій Граб'янка Івановичем? Присяга Гадяцького полку 1718 року / Упорядкування, передмова та коментарі Івана Синяка. Київ, 2021. 568 с.	143
--	-----

CONTENTS

KYIV AND KYIVANS IN THE SOCIOCULTURAL SPACE OF UKRAINE

- Oksana Drach*. "Radical Reorganization...": M. I. Pyrohov as Trustee (1858–1861) and Measures in Improving Professionalism of Teachers of Kyiv Educational District 6
- Nataliia Sokolova*. Free Education at the University of St. Volodymyr in the 19th Century 15
- Maryna Budzar, Tetiana Tereshchenko*. Kyiv City Communities of the Early 1880s in the Context of Alexander Polovtsov's "Diary" 21
- Oleksandr Bon*. Lecturers and Students of Kyiv Higher Institute of People's Education in the Early 1920s in the Context of the System of Soviet Ideological Control 30
- Oksana Salata*. Kazimir Malevich in Avant-Garde Discussions in 1928–1930 36
- Svitlana Savchenko*. Olena Apanovych in the Circle of Kyiv Scientists: PhD studies 42

WORLD HISTORY

- Oleg Shevchenko, Irene Klipenstein*. Abelard and Heloise: personal relationship in the socio-cultural context of the 12th century 49
- Vitaliy Andryeyev, Svitlana Andryeyeva, Oleksandr Kariaka*. Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part I. Spain. November 1893 — February 1894) 58
- Felix Levitas, Shamil Ramazanov*. The Run-up and the Beginning of the German-Soviet War in the Research of Foreign Scholars 67
- Joanna Sadowska*. Mass Arrivals of Poles in the 1980s as a Symptom of Political and Economic Changes in the Eastern Bloc 75

HISTORY OF UKRAINE

- Mariia Motuz*. Jan Zamojski as a Representative of the Belz Voivodeship at the Warsaw Convocation Sejm in 1573 87
- Marta Znak*. Deputies of the General Sejmik of the Ruthenian Voivodeship at the Coronation Sejm of 1669 95
- Yevhen Kovalov*. Mental Map of Hryhoriy Galagan: Territorial and Ethnonational Structuring in Ukrainian Nobleman's World View (mid-1830s — mid-1860s) 103
- Inna Pozdniakova*. Student Apartments: from the History of Everyday Students Life of Yelisavetgrad Six-Class Pprogymnasium in the 80s of the 19th Century 111
- Ihor Yakubovskiy*. Kyiv and Chernihiv Regional Newspapers as a Source of Strategies of the Authority Related to Involving Pupils as Executors of Holodomor Policy in 1932–1933s. 117
- Serhii Bondar*. Collisions of Local and Spiritual in State and Public Activities of Metropolitan Ilarion (Ivan Ohienko) 124

SOURCES STUDIES

- Vitalii Shcherbak*. 1638 Cossacks Register as Historical Source 131
- Vasyl Yablonskyi*. Problems of Foreign Policy Choice of the State Center of the Ukrainian People's Republic in 1939–1940 137

REVIEWS

- Svitlana Potapenko*. (2021). Was Hryhoriy Hrabianka Ivanovych? Oath of the Hadiach Regiment of 1718. Comp., forew., comm. by I. Syniak, Kyiv, 568 p. 143

Київ і кияни у соціокультурному просторі України

Kyiv and Kyivans

in the Sociocultural Space of Ukraine

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.21>

УДК: 929+617]Пирогов:37

Оксана Драч,

професорка кафедри всесвітньої історії
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana Drach,

Professor of the Department of World History,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.drach@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0001-7859-3385

«Докорінна реорганізація...»: попечитель М.І. Пирогов (1858–1861) і заходи вдосконалення фаховості вчителів Київського навчального округу

У статті розкрито формування позиції відомого хірурга й вченого Миколи Пирогова щодо вдосконалення вчительського контингенту в державі. Аналіз його діяльності на посаді попечителя Київського навчального округу конкретизував підготовлені пропозиції, проекти і реалізовані заходи. Доведено, що високий особистісний авторитет М. Пирогова й професійно-демократичний стиль його керівництва сприяли громадській активізації та конструктивній співпраці педагогів і ревнителів просвітництва в регіоні напередодні Великих реформ.

Ключові слова: М. Пирогов, попечитель навчального округу, Київський навчальний округ, вчителі, педагогічна фаховість, практична підготовка.

“Radical Reorganization...”: M. I. Pyrohov as Trustee (1858–1861) and Measures in Improving Professionalism of Teachers of Kyiv Educational District

Reformation of the educational system of independent Ukraine encourages the study of concrete experience of implementing radical changes in the field of education. The purpose of the article is to study the innovations of the trustee of the Kyiv Educational District, M. I. Pyrohov, in teacher training in the state. The methodological basis of the study is the socio-cultural approach in combination with psychohistory.

As a result of the study it is proved that the authoritative doctor and scientist M. I. Pyrohov in the Kyiv Educational District continued the mission of "serving the truth and the Motherland". Progressive pedagogy, sincere humanism and democracy in the educational process became the core of the trustee's administrative activity. The personality of a teacher was in the focus of change. The trustee implemented measures to improve the professionalism of the teaching staff in the District: projects of the Pedagogical Seminary and a special Pedagogical Gymnasium were prepared; training of university students in didactics was improved and their practical classes were organized on the basis of the Kyiv gymnasiums; the concept of pedagogical courses at provincial gymnasiums for training of teachers of the county and parish schools was offered; competitive procedure for appointing teachers, educational and methodical meetings of pedagogical councils were initiated. The strategy of innovations was to increase the pedagogical authority and personal dignity of teachers.

We believe that under Pyrohov as the trustee there was an irreversible turn towards true democratization of the management system, relations between the subjects of the educational process, modernization of didactic and pedagogical technologies in the Kyiv Educational District. The success of innovations was due to the high public authority of Pyrohov, his exceptional professionalism and integrity as an administrator, a sincere desire for the progress of education in the state.

Key words: M. I. Pyrohov, trustee of Educational District, Kyiv Educational District, teachers, pedagogical professionalism, practical training.

Протягом тридцяти років незалежності Українська держава постійно реформує систему освіти, залишену в спадок від радянського часу. Задекларовані наміри чиновників-реформаторів щодо важливості покращення освітньої сфери в умовах глобалізації та жорсткої конкуренції країн за світове лідерство та ресурси почасти лишаються патетичною демагогією, відірваною від української реальності. Чому так відбувається? Адже суспільство вже мало б відчувати очікувані позитивні зміни освітніх реформ, розпочатих на зорі незалежності.

Осмыслити ситуацію реформування освітньої системи спробуємо на підставі вивчення конкретного досвіду впровадження новацій у певний історичний період, а саме напередодні Великих реформ 1860-х років у Наддніпрянській Україні. Локальний ракурс студіювання обмежили Київським навчальним округом, темпоральний — попечительством Миколи Івановича Пирогова (1858–1861). Методологічною основою опрацювання емпіричного матеріалу обрано соціокультурний підхід у поєднанні з психоісторією.

Наукових праць, присвячених діяльності видатного хірурга, вченого і педагога Миколи Пирогова, є немало, як-от Неллі Ничкало слушно зауважила на його титанічній праці з саморозвитку, наукового пізнання та на новаторських пошуках у медицині, педагогіці та організації освіти (Ничкало Н., 2008. С. 267). Дослідниця прагне віднайти відповіді на питання: як він став «цілителем тілесних і душевних ран» і сягнув висот науки?

З'ясувати напрацювання М. Пирогова у сфері оновлення школи й виховання в контексті підготовки модернізаційних реформ 1860-х років українські науковці прагнуть через вивчення його служби попечителем Одеського

і Київського навчальних округів (Білявський О.І., Холодкова О.Л., 2009. С. 61). Належним чином поцінована науково-педагогічна діяльність попечителя як «просвітника нового типу», виокремлено безпосередню участь посадовця в започаткуванні недільних шкіл у Києві (Міхно О., 2010. С. 32–37; Гамалія В., 2010. С. 127–128; Бондар Л.С., 2011. С. 6–9).

Науково-педагогічний спадок М. Пирогова розглянуто також у контексті вивчення його ідей сучасною медико-педагогічною громадськістю для використання в освітньому процесі (Uvarkina O., Bieliaieva O., Skrypnykov P., Lysanets Y., Shylkina L., Khmil T., 2020. P. 1561–1566). Поглибленню дослідження персоналії видатного лікаря, науковця і педагога сприяє антропологічний підхід, застосування наративних джерел (Bieliaieva O., Skrypnykova T., Lysanets Y., Morokhovets H., Slipchenko L., Efendiieva S., 2021. P. 362–366).

Для студіювання діяльності попечителя Київського навчального округу М.І. Пирогова обрано соціокультурний підхід, продуктивність якого забезпечить реконструкцію панівної суспільної атмосфери й поглибить розуміння мотивів дій посадовця та їх результатів. Робочою гіпотезою дослідження є теза про визначальність персоналії попечителя для пробудження педагогічної громадськості регіону, підтримки прогресивних ідей і формування атмосфери доцільності змін у навчальних закладах округу.

Метою статті є розкриття інновацій попечителя Київського навчального округу М. Пирогова щодо підготовки вчителів у державі.

Розпочати варто з характеристики особистих і професійних якостей М. Пирогова, новопризначеного в липні 1858 р. попечителем Київського навчального округу. М. Пирогов уже був авторитетним хірургом і знаним ученим, засновником військово-польової медицини й анестезії, мав

досвід науково-педагогічної та адміністративної діяльності у сфері освіти. У 26 років він був обраний професором кафедри хірургії в Дерптському університеті, де став першим росіянином. У 1841 р. Пирогов переїхав до Санкт-Петербурга, де очолив кафедру хірургії Медико-хірургічної академії. Новий етап науково-педагогічної діяльності в провідному закладі вищої медичної освіти сформував основні підходи професійної етики професора. Пирогов вважав, що високий науково-теоретичний рівень лекцій потребує від викладача системної дослідницької роботи. Успішно навчати і виховувати молодь у вищій школі міг лише професор з науковими й моральними чеснотами. Вироблених принципів учений послідовно дотримувався в кадрових питаннях, коли відкрито й рішуче виступав проти будь-яких спроб вирішувати питання не за професійними критеріями конкретних кандидатів, а на основі зв'язків, знайомств тощо (Бабушкина Е., 2007. С. 9). Зауважимо, що описуємо ситуацію імперського суспільства 1840-х рр., де мережа соціальних відносин базувалась на стосунках родичання, особистих рекомендаціях, салонних знайомствах, протегуванні прихильників. Розходження в підходах до комплектування вченої корпорації з панівними традиціями у цій сфері змусило Пирогова залишити кафедру в академії.

На хвилі суспільної лібералізації другої половини 1850-х років М. Пирогов виявив себе активним прихильником просвітництва й прогресивних змін в освітній сфері, що зумовило його призначення попечителем Одеського навчального округу (1856–1858 рр.). Від'їжджаючи з Санкт-Петербурга до Одеси, він гарно усвідомлював, що в освітньому відомстві на нього чекає велика праця (Пирогов Н.И., 1914. С. 958). Видатний лікар, знаний науковець із чітким життєвим принципом — «безкорисне служіння істині і вітчизні» здобув можливість випробувати свої сили на ниві адміністративно-педагогічної роботи, де «йому було призначено з військово-польового стати хірургом суспільним» (Там само. С. 924, 961). Утім його вимогливо-діяльний стиль керівництва, відповідальність і вдумливість у справах, особисте ознайомлення з ситуацією в навчальних закладах Одеського округу, безкомпромісність до непрофесійності, зловживань і кричущих вад в освітній сфері спричинили невдоволення адміністрації регіону рішучим попечителем і зумовили його переведення на посаду очільника Київського навчального округу.

М. Пирогов із липня 1858 р. до квітня 1861 р. служив попечителем Київського навчального округу. За чверть століття навчальні заклади регіону вперше здобули справжнього керівника, високоосвіченого й гуманного, чесного й безкомпромісного. Він значно вирізнявся на теренах усієї тогочасної Російської імперії (Білявський О.І.,

Холодкова О.Л., 2009. С. 58). Попечитель Пирогов був повною протилежністю своїх попередників і стосунки з підлеглими будував на основі довіри й поваги. Учений об'єднав навколо себе передових професорів, учителів, студентів, громадських діячів, захоплених однією спільною метою — перебудувати освітню систему регіону (Волюнка Г.И., Мозговая Н.Г., 2014. С. 26). Дійсно, місцева громада активізувалася навколо Пирогова в справі поширення просвітництва, про що свідчить клопотання дворянства Київської губернії від серпня 1859 р. про участь почесного попечителя київських гімназій (Г.Г. Тишкевича) у засіданнях попечительської ради з правом голосу¹.

Протягом своєї адміністративно-управлінської діяльності попечитель Пирогов послідовно реалізовував засадничі педагогічні настанови щодо узгодження школи й життя; свободи наукового дослідження; пробудження в суб'єктах навчання (педагогах та учнях) поваги до гідності людини та істини (Пирогов Н.И., 1914. С. 938). Власні погляди попечитель оприлюднював на шпальтах преси, в циркулярах Київського навчального округу, дискусіях з університетського питання, з якими в контексті суспільного оновлення мали змогу ознайомитися широкі кола педагогічної громадськості. Про поглиблення атмосфери гласності в місті свідчить і започаткування регіональної газети «Київський телеграф» як реакції «на пробудження духовних і матеріальних сил держави»².

Засадничим принципом і способом керівництва Київським навчальним округом попечитель визнав повну моральну довіру між старими і молодими, тому діяв прямо й відверто в багатонаціональному регіоні. Посадовець М. Пирогов боронив свій ключовий принцип, за яким попечитель повинен здійснювати на вчителів і учнів винятково моральний вплив і стояти на сторожі закону в університеті (Пирогов Н.И., 1914. С. 910, 932). Очевидець у спогадах засвідчив, що філософія діяльності М. Пирогова на посаді повністю відповідала проголошеним ним принципам, де «попечитель є не стільки начальник, скільки місіонер; він має не наказувати, а переконувати...» (Чалый М.К., 1900. С. 288). Утім про те, що це давалося нелегко, він визнав у автобіографічних листах, оскільки представники місцевої влади прагнули нав'язати попечителю таємно-поліцейський нагляд.

Послідовно реалізуючи курс на оновлення освітньої системи держави, М. Пирогов під час попечительства в Києві запровадив низку

¹ Об определении прав почетного попечителя Киевских гимназий. *Журнал министерства народного просвещения*. 1860. Ч. CVIII. С. 66.

² Новая газета: Киевский телеграф. *Журнал министерства народного просвещения*. 1859. Ч. LXX. С. 212.

конкретних заходів, спрямованих на розроблення і апробацію прогресивної «педагогічної ідеології». Її основою був щирий гуманізм і демократизм щодо людини і народу, реалізовуваний в освітньому процесі через пріоритетність особистості і загальнолюдських цінностей. Параметрами щодення навчально-виховного середовища, втілюваного в закладах регіону, були свобода і вільний розвиток, оскільки винятково «свобода формує індивідів» (Пирогов Н.И., 1914. С. 540). Зважаючи на те, що рутинна педагогіка глибоко впливає на покоління, у фокусі бажаних змін освітньої сфери перебувала персона шкільного вчителя, про що відверто заявив М. Пирогов.

Ще очолюючи Одеський навчальний округ, М. Пирогов розгледів головні вади вчительського персоналу середньої і нижчої школи держави, що деталізував у поданні до міністра народної освіти³. До нагальних проблем учительських кадрів належали: їх системна нестача й низька спеціально-педагогічна кваліфікованість наявних вчителів. Окреслена ситуація аж ніяк не сприяла пріоритетному на той час державному завданню — освіченості нижчих верств. Пирогов був досить категоричний у висновку: «Повна реорганізація педагогічного напрямку в нижчих училищах — нагальна життєва потреба»⁴. Стрижень проблеми, на думку попечителя, полягав у низькому соціальному статусі повітового й парафіяльного вчителя в державі, зумовлюваний недостатнім матеріальним забезпеченням (50–100 руб. сріблом на рік) і тривалим терміном вислуги (12 років) для отримання першого чину в освітньому відомстві (XIV ранг; колезький реєстратор). У Російській імперії з чіткою станом-ранговою ієрархією та привілейованістю дореформеного часу вчителі нижчої школи перебували на периферії соціальної структури, тому серед них домінували випадкові люди, повсякдення яких минало в «неробстві чи пошуках самозабуття від бруталної чуттєвості»⁵.

Сформульовані М.І. Пироговим пропозиції скеровують на якісне оновлення вчительського контингенту шляхом більш ґрунтовної його освіченості, що сприяло б покращенню побуту педагогів і переконаності у важливості їх суспільного призначення⁶. Докорінне реформування фаховості вчительського контингенту він вбачав в організації Педагогічної семінарії, проєкт якої надіслав разом із доповідною запискою на розгляд міністра народної освіти.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 24. Спр. 322. Об учреждении при университете Св. Владимира педагогической семинарии. Копия с представления попечителя Одесского учебного округа министру народного просвещения от 31 декабря 1857 г. № 3740. Арк. 13.

⁴ Там само.

⁵ Там само. Арк. 14.

⁶ Там само.

Призначення Пирогова попечителем Київського навчального округу не зменшило його ентузіазму щодо втілення підготовленого проєкту Педагогічної семінарії на базі Університету Св. Володимира, про що у вересні 1858 р. він поінформував Рад університету, запропонувавши обрати з-поміж свого складу членів організаційного комітету й оповістити про його персональний склад⁷. Звернення попечителя спонукало університетську адміністрацію замислитися над станом педагогічної підготовленості їхніх випускників. Як виявилось, останні дійсно були слабко обізнані з методами викладання навчальних дисциплін з обраних ними галузей науки. Декан історико-філософського факультету таку прогалину в підготовці пов'язував із відсутністю практичних занять у студентів із методики викладання курсів у середніх навчальних закладах. Пропонували відновити такі заняття для казеннокоштных студентів університету, що практикували на факультеті до 1851 р.⁸ Таким чином, постановка проблеми попечителем Пироговим щодо низької кваліфікованості вчителів з навчально-методичних технологій виявила необхідність удосконалення навчального плану підготовки вихованців університету з дидактики.

Діяльний попечитель не бажав зволікати з реалізацією пропозиції щодо практичних занять студентів з методик гімназійних дисциплін, тому запропонував професорам відповідного фаху організувати їх не в університетських аудиторіях, а на базі класів Першої і Другої київських гімназій⁹. З 9 січня 1859 р. при Другій гімназії міста уже функціонували практичні заняття слухачів з методики навчання географії, обов'язкові до відвідування для казеннокоштных студентів фізико-математичного факультету¹⁰. Саме так, з легкої руки М. Пирогова, в Києві було втілено в життя педагогічну практику студентів університету різних спеціальностей.

Одночасно Пирогов підготував проєкт організації спеціальної Педагогічної гімназії в Києві, де майбутні фахівці мали набувати практичного досвіду з методик викладання навчальних дисциплін середньої школи. Ініціатива попечителя набувала особливої актуальності у світлі рішень Міністерства народної освіти щодо відмови від централізованої підготовки вчителів для всіх регіонів держави, ліквідації Головного педагогічного інституту й педагогічних інститутів при університетах, натомість організації педагогічних курсів в усіх університетських містах. У грудні 1858 р. до канцелярії попечителя Київського

⁷ Там само. Арк. 1.

⁸ Там само. Арк. 3–3 зв.

⁹ Там само. Арк. 38–39.

¹⁰ Там само. Арк. 46–47

навчального округу надійшов лист з відповідною інформацією¹¹.

Сформований Пироговим комітет з досвідчених педагогів, частково задіяних в організації практичних занять студентів («педагогічної семінарії, діючої при університеті Св. Володимира»), обговорив засади проектової Педагогічної гімназії¹². Наголосимо, що міркування членів комітету відповідали особистим думкам Пирогова. Підготовлений проект передбачав: ґрунтовну підготовку майбутніх педагогів терміном до 2 років; висококваліфікований викладацький склад рангом не нижче професорів; конкурсну процедуру його комплектування; широкі компетенції педагогічної ради закладу (приміром, індивідуалізація форми й терміну підготовки слухача); розмежування педагогічних й адміністративних повноважень директора, де перші — пріоритетні; вивчення іноземних мов задля самостійного опрацювання новітньої зарубіжної літератури з фаху; належну стипендіальну підтримку здобувачів¹³. Прикметною була методика формування проекту спеціально-педагогічного закладу, що полягала у формулюванні конкретних десяти питань, якими окреслювали організаційні засади майбутнього закладу, і підготовці чітких відповідей на них.

Розмірковування комітету над проектом Педагогічної гімназії виявляє особисті думки М. Пирогова щодо запоруки успішності функціонування закладу та гарантованого покращення стану підготовки вчителів у державі. Оскільки «нове покоління вкрай складно уживалося з віджилим», то для результативності Педагогічної гімназії, на думку попечителя, варто було подбати про вчительський контингент у державі¹⁴. Він визнав доцільним оновити кадровий склад навчальних закладів, а також піклуватися про педагогічний потенціал освітян («підтримувати їх свіжими, не давати слабнути і дряхліти»). Найдієвішим державним заходом щодо цього окреслив скорочення терміну педагогічної вислуги з половинною пенсією з 20 до 12 років. Учителю з 12-річним стажем пропонував здійснювати нову процедуру призначення. У разі, якщо вчитель із досвідом переконливо не засвідчить результати своєї педагогічної діяльності, Пирогов рекомендував звільнити його від служби в освітньому відомстві та замінити новообраним¹⁵.

Підсумкові думки щодо підготовки вчителів для регіону попечитель Київського навчального

округу виклав у листі до міністра народної освіти від 14 вересня 1859 р., в якому визнав вельми корисним «для підготовки тямущих повітових і парафіяльних учителів» створення спеціальних нормальних шкіл з інтернатами у складі, що потребуватиме асигнувань¹⁶. Гарно обізнаний з обмеженим фінансуванням освітніх проектів Пирогов також запропонував міністру Євграфу Ковалевському комплекс заходів, що не потребуватимуть суттєвих витрат із державної скарбниці. Це була своєрідна програма мінімум, якщо в урядових колах не буде підтримано організацію Педагогічної гімназії та спеціальних нормальних шкіл. За таких умов, на думку попечителя, варто було обмежитися винятково практичною підготовкою молодих людей, належно підготовлених у науках, для призначення вчителями повітових училищ¹⁷.

Засадами їх підготовки в Київському навчальному окрузі окреслили наступні заходи: організувати при гімназіях Києва практичні курси із дисциплін повітових училищ, а саме: російської мови, математики, історії та географії з однорічним строком підготовки; призначати вчителями осіб, які успішно скінчили практичний курс; згодом не брати на посаду вчителя осіб без свідоцтва курсу; ознайомлювати кандидатів зі способом викладання наставника, наочним способом навчання, коротким курсом педагогіки; підсумковий іспит з методики навчання фахової дисципліни¹⁸. Для підготовки вчителів парафіяльних училищ доцільно було організувати курси у складі губернських гімназій округу на вищевикладених засадах¹⁹. Практичні заняття кандидатів проводити в парафіяльному училищі, першому чи підготовчому класі гімназії міста. Як заохочувальні засоби проходження практичного курсу пропонували скорочення терміну вислуги на отримання першого чину особам зі свідоцтвом про успішне проходження практично-педагогічного курсу й стипендіальну підтримку слухачів. Таким чином, на думку попечителя Київського навчального округу М. Пирогова, запровадження практичних курсів на пропонованих засадах забезпечить реальну обізнаність кандидатів на вчителювання з «мистецтвом викладання», отже усуне «найбільш суттєвий недолік у підготовці вчителів: повне незнання практичних педагогічних прийомів і способів викладання»²⁰.

У Києві попечитель поглибив роботу з вдосконалення методичної підготовки вчителів закладів

¹¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 460. По высочайшему повелению об учреждении в Киеве Педагогической гимназии. Арк. 2.

¹² Там само. Арк. 16.

¹³ Там само. Арк. 17 зв–26 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 21 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 22.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 25 Спр. 108. Об учреждении при гимназиях особых педагогических или учительских семинарий для приготовления учителей в уездные и приходские училища. Арк. 72.

¹⁷ Там само. Арк. 73.

¹⁸ Там само. Арк. 74, 77.

¹⁹ Там само. Арк. 78.

²⁰ Там само. Арк. 79.

початкової і середньої освіти. Одеський досвід його переконав, що важливим предметом обговорення має стати не *що* викладають, а *як* викладають, тобто практично-педагогічні прийоми для покращення сприйняття і засвоєння учнями матеріалу навчальної програми.

Наполягаючи на демократизмі і гласності в навчально-виховному процесі, попечитель Київського навчального округу ініціював розширення можливостей для вчителів щодо вдосконалення їхньої фаховості та публічності репрезентації результатів. До призначення Пирогова у викладачів закладів середньої освіти округу, навіть за бажання висловити свої думки з питань педагогіки, не було такої можливості через відсутність навчально-методичної інституції. Циркуляр з управління Київським навчальним округом був винятково офіційним органом канцелярії попечителя, де публікували відомості службового змісту (переведення, нагородження, призначення на посади). Заслугою попечителя М. Пирогова стало перетворення відомчого регіонального видання на часопис педагогічного змісту. Зокрема, в неофіційній частині вміщували думки вчителів про викладання предметів гімназійного курсу, методичні поради, нариси з історії навчальних закладів тощо. Редагування цієї педагогічної частини «Цирюляра» було доручено заступнику попечителя округу Йосипу Міхневичу. Відтоді «Циркуляр попечителя Київського навчального округу» став своєрідним освітньо-інформаційним майданчиком педагогів регіону, а також дієвим засобом зв'язку між попечителем і вчителями.

Попечитель у «Цирюлярах» звернув увагу, що вчителі округу були майже необізнані з методикою наочного навчання, навчаючи учнів за старим звичаєм заучування. «Головний обов'язок педагога полягає не стільки у викладанні предмету, а в *розвитку* за допомогою предмету певних розумових та духовних властивостей учня...» (Пирогов Н.И., 1914. С. 661–662). Пирогов різко засуджував панівне схоластичне зубріння в школах усіх рівнів, наполегливо пропагуючи доцільність самостійної мисленнєвої роботи учнів. Запроваджені ним в Одеському навчальному окрузі літературні бесіди серед гімназистів старших класів він поширював і в Київському. Зокрема, попечитель особисто головував на щотижневих бесідах учнів Першої та Другої гімназій Києва, де одні представляли свої твори, а другі — критику на них. Втручатися в учнівський диспут не дозволяли. Попри певні казуси під час втілення новачки (політизація окремих тем творів учнями, використання занадто серйозної літератури, зневага до решти предметів) практика літературних бесід виявила чималі наукові прагнення учасників, любов до знань і обдарованість (Чалый М.К., 1900. С. 298).

Ще одним вектором підвищення фаховості працюючих учителів стало запровадження спеціальних навчально-методичних засідань педагогічних рад закладів середньої освіти, передбачених п. 212 Статуту навчальних закладів (1828), про що циркуляром № 4457 від 23 вересня 1858 р. попечитель Київського навчального округу нагадав адміністрації закладів²¹. Оскільки до компетенцій педагогічних рад закладів належало «дбати про вдосконалення способів викладання», то Пирогов рекомендував директорам проводити спеціальні засідання для обговорення методики викладання навчальних дисциплін щонайменше кілька разів на рік, інформувати про них попечителя і надсилати копії протоколів педагогічних засідань й окремих думок учителів. Бажаючи розвинути методичні наради й активізувати навчально-методичну діяльність в освітніх закладах регіону, попечитель запропонував директорам разом з викладачами обговорювати способи й методи навчання, застосовувані педагогами. Такий обмін досвідом Пирогов рекомендував робити у формі представлення вчителем-предметником авторського способу викладання членам педагогічної ради, аргументації (переважно наочної) його ефективності та результативності. Запротокольовані підсумки таких педагогічних методичних нарад, які попечитель циркуляром рекомендував проводити щомісяця, він бажав бачити на власні очі (Пирогов Н.И., 1914. С. 657–658). На думку Пирогова, саме гласність мала стати засобом відродження змагальності між усіма суб'єктами виховання на ниві педагогіки.

У фонді 707 «Попечитель Київського навчального округу» ЦДІАК України збереглися надіслані на прохання М. Пирогова витяги з протоколів навчально-методичних педрад закладів середньої освіти регіону²². Найкращі напрацювання вчителів із дидактики навчальних дисциплін середньої школи були опубліковані на шпальтах «Цирюляру попечителя Київського навчального округу».

Така ініціатива попечителя Пирогова стала досить дієвою, але в середовищі педагогів Київського навчального округу асоціювалася безпосередньо з його персоналією. Про це прямо писав його наступник на посаді попечителя округу Олександр Ніколаї в циркулярі до директорів закладів від 13 жовтня 1861 р., нарікаючи на послабленні роботи педагогічних рад з питань

²¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 354. О назначении экстраординарных заседаний в педагогических советах гимназий Киевского учебного округа для обсуждения способов преподавания наук. Арк. 4.

²² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 354. О назначении экстраординарных заседаний в педагогических советах гимназий Киевского учебного округа для обсуждения способов преподавания наук. 23 сентября 1858 — 23 марта 1862 г. 241 арк.

навчально-педагогічних і морально-виховних, наполягаючи на продовженні благого почину, щоб учителі «не охололи» сумлінністю до педагогічних праць²³. Тобто, за півроку після звільнення Пирогова з посади попечителя Київського навчального округу, адміністрація і педагоги навчальних закладів фактично відчували відсутність неформального інтересу й контролю з боку очільника освіти регіону щодо педагогічних новацій. Цей факт промовисто підтверджує думку про те, що будь-які освітні реформи будуть успішними лише за умови їх реалізації щиро зацікавленими й авторитетними в громаді особистостями з величною місією суспільного служіння.

Пріоритетним наміром М. Пирогова, як очільника освітньої сфери регіону, було вивіщення педагогічного авторитету й особистої гідності вчителів, створення можливостей для розвитку індивідуальних переконань, налагодження навчально-виховного зв'язку з учнями і викорінення будь-якого свавілля у вихованні. Попечитель циркулярно наголосив на колегіальності управління навчально-виховним процесом у гімназіях, підкресливши, що голос наставників має бути так само авторитетним для учнів, як і голос директора закладу (Пирогов Н.И., 1914. С. 663–664). Винятковий обов'язок директора — «регулювати виховання», на його думку, усував учителів від відповідальності, обмежуючи їх працю навчальними заняттями²⁴. До особистості викладача Пирогов висував високі моральні вимоги, переконаний, що педагог має відповідати за результати навчання. «Нехай навчається тільки той, хто хоче вчитися, — це його справа. Але хто прагне вчитися у мене, той повинен чогось навчитися — це моя справа — так має думати кожен совісний викладач...» (Там само. С. 561).

Послідовно реалізуючи стратегічний курс на покращення кадрового складу педагогів регіону, попечитель реалізував конкурсну процедуру призначення на посаду викладача навчального закладу. Складники відбору для претендента були такими: співбесіда з фахового предмета щодо рівня обізнаності в ньому; пробний урок у одній із гімназій відповідно до теми навчальної програми за присутності попечителя округу М. Пирогова чи його заступника Й. Міхневича (зазвичай саме останнього), директора гімназії, інколи професора педагогіки університету; демонстрація вміння спілкуватися з класом та застосування навчальних методик. Підсумком було колегіальне обговорення заняття кандидата усіма присутніми й оформлення протоколу-висновку щодо

претендента на посаду вчителя (Чалый М.К., 1900. С. 299).

Попечитель особисто відвідував навчальні заклади округу, зокрема й гімназії Києва, де зазвичай сидів на першій лаві і слухав заняття. Свої думки щодо фахової придатності викладачів очільник округу втілював у кадрові рішення. Особливу критику попечителя зумовили застарілі методи навчання Закону Божого. Він не приховував свого невдоволення догматичним викладанням і байдужим ставленням священнослужителів до своїх учительських обов'язків, про що висловлювався публічно.

Вимогливість попечителя щодо осмисленого викладання Закону Божого посприяла оновленню кадрів штатних законовчителів навчальних закладів. Приміром, у Другій київській гімназії законовчителем став Петро Лебединцев, у подальшому кафедральний протоієрей Софійського собору (Чалый М.К., 1900. С. 294). З його методикою викладання попечитель був обізнаний, заняття священнослужителя, небайдужого справі покращення навчання, відвідав особисто. Утім священнослужителі-законовчителі притаїли образу на Пирогова та відповіли звинуваченням його в індиферентизмі до релігії взагалі.

Загалом М. Пирогов очолював Київський навчальний округ менш ніж три роки, але саме за його керівництва освітньою сферою в регіоні відбувся незворотній поворот у бік справжнього оновлення і демократизації системи управління, взаємовідносин між суб'єктами навчально-виховного процесу, модернізації дидактико-педагогічних технологій. Запровадити на посаді попечителя докорінні зміни, що прижилися, зміцнили й дали численні паростки у відносно короткий відрізок часу, безсумнівно міг лише видатний діяч, яким був М. Пирогов. Вважаємо, що секрет успішності освітніх інновацій попечителя Пирогова розкриває унікальність особистості Миколи Івановича і його персональний стиль керівництва навчальними закладами регіону. Будучи відомим лікарем і науковцем європейського рівня, Пирогов лишався відданим місії служіння загальному благу з притаманними йому надзвичайною працездатністю і винятковою скромністю в особистому житті (Білявський О.І., Холодкова О.Л., 2009. С. 62). На посаді попечителя Київського навчального округу М. Пирогов був не лише чесний і правдивий, але й неупереджений щодо своїх підопічних. На його рішення не могли впливати місцеві високопосадовці (губернатори, архієреї), оскільки під час ухвалення їх попечитель покладався лише на власні враження, оцінки й висновки. Як зауважив очевидець, «особистий авторитет Пирогова був вище його влади попечителя: ті, хто вважав би непокору попечителю якоюсь дитячістю, схиляли голову перед його ім'ям... На його боці була громадська думка, і звинувачення

²³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 354. Арк. 227–228 зв.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 24. Спр. 460. По высочайшему повелению об учреждении в Киеве Педагогической гимназии. Арк. 26.

в свавіллі не могло торкнутися його імені, яке користувалося загальною і безмежною повагою» (Юзефович Б.М., 1895. С. 191).

Микола Іванович був нетерпимий до парадності, мішурного блиску, показовості, тобто зовнішньої форми результативності. Урочисті акти в навчальних закладах, де публіка нібито спостерігала випускний іспит вихованців, що насправді був заздалегідь підготовленим педагогічним театралізованим дійством, за його попечительства припинили. У гімназіях Київського навчального округу його завжди зустрічали з доброзичливістю, зважаючи на об'єктивність очільника.

Конкретним результатом, що переконливо доводить ефективність дій попечителя Київського навчального округу в напрямі оздоровлення освітнього середовища регіону, пробудження суспільної відповідальності та ініціативності педагогів, є підтримка М. Пироговим організації Першого з'їзду викладачів природничих наук і природодослідників. Міністр народної освіти зважив на обґрунтування попечителя щодо доцільності з'їзду педагогів-предметників округу й природодослідників для обговорення наукових і дидактичних питань, визнав такий захід корисним і дозволив його роботу в Києві²⁵. Утім проводити з'їзд і втілювати в життя його рішення викладачі регіону будуть уже без М. Пирогова, якого звільнять з посади попечителя Київського навчального округу у березні 1861 р.

Пирогов, власне, репрезентував тип впевненого й незалежного посадовця-попечителя, відповідального за свої рішення і дії, критерієм яких був прогрес просвітництва в державі. Його гостра критика недоліків освітньо-виховної

системи поєднувалася зі значною ініціативністю та практичною роботою щодо її реформування. Вивищували постать М. Пирогова над багатьма тогочасними реформаторами-просвітниками чеснота непідкупності і переважання державно-громадського інтересу на службі над особистим. Водночас самостійні й незалежні у своїх рішеннях посадовці в усі часи аж надто лякають і не подобаються чиновно-бюрократичній системі, що прагне якнайшвидше позбавитися таких. Саме це і сталося з попечителем М. Пироговим.

Таким чином, «епоха проєктів, мрій, почи-нань, покращень» напередодні Великих реформ у Київському навчальному окрузі пов'язана з ім'ям попечителя Миколи Пирогова, який своїми адміністративними рішеннями, діями, вагомих особистим прикладом забезпечив формування атмосфери гуманізму й громадянської відповідальності у сфері просвітництва. За його керівництва в навчальному окрузі відбувся незворотній поворот у бік справжньої демократизації системи управління, взаємовідносин між суб'єктами навчально-виховного процесу, модернізації дидактико-педагогічних технологій. Оскільки школа потребувала нового вчителя, обізнаного з інноваційними методиками навчання і розвинутою професійною самосвідомістю, саме М. Пирогов ініціював розширення можливостей учителів з удосконалення їхньої фаховості і публічності репрезентації результатів. Високий громадський авторитет прізвища Миколи Івановича, його виняткова професійність і принциповість як адміністратора стали запорукою успішності новачків в освітній сфері.

Рекомендації попечителя Київського навчального округу щодо значущості ролі педагога під час втілення освітніх реформ, висловлені понад 160 років тому, актуальні донині: дбати про педагогічний потенціал освітян, не тримати на службі вчителів з синдромом професійного вигорання, підвищити соціальний статус учителя.

²⁵ О разрешении съезд в г. Киеве учителей естественных наук гимназий Киевского учебного округа, для научных и педагогических совещаний. *Журнал министерства народного просвещения*. 1861. Ч. СХ. С. 119.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Артемова Л.В. Історія педагогіки України. Київ : Либідь, 2006. 421 с.
- Бабушкина Е.М. Педагогические взгляды Н.И. Пирогова: автореф. дис...канд. пед. наук: 13.00.01. Санкт-Петербург, 2007. 20 с.
- Білявський О.І., Холодкова О.Л. Микола Іванович Пирогов в Одесі. *Інтегративна антропологія*. 2009. № 3. С. 57–63.
- Волынка Г.И., Мозговая Н.Г. И. Михневич: философия — божественное откровение. Михневич И.Г. Сочинения / ред. Мозговая Н.Г., Волков А.Г. Киев : НПУ им. М. Драгоманова; Мелитополь : МГПУ им. Б.Хмельницкого, 2014. С. 5–33.
- Міхно О. Діяльність Миколи Пирогова на посаді попечителя Київського навчального округу (до 200-річчя від дня народження). *Шлях освіти*. 2010. № 4. С. 32–37.
- Ничкало Н. Микола Іванович Пирогов видатний вчений-лікар і педагог. *In the direction to Catholic pedagogy*. 2008. № 1. С. 267–280. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711204> (дата звернення: 14.08.2021).
- Пирогов Н.И. Сочинения Н.И. Пирогова / [предисл. С. Штрайх]. Т. 1. Киев, 1914. 1010 с.

- Чалый М.К. Вторая Киевская гимназия: Попечительство Н.И. Пирогова. *Киевская старина*. 1900. № 6. С. 288–309.
- Юзефович Б.М. Тридцать лет тому назад. *Русская старина*. 1895. Т. LXXXIV. С. 167–200.
- Bieliaieva, O.M., Skrypnykova, T.P., Lysanets, Y.V., Morokhovets, H. Yu., Slipchenko, L. B., Efendiieva, S. M. Nikolai Ivanovich Pirogov — amicus humani generis. *Wiadomości Lekarskie*. 2021. 74(2). 362–366. DOI: <https://doi.org/10.36740/WLek202102134>
- Uvarkina, O.V., Bieliaieva, O.M., Skrypnykov, P.M., Lysanets, Y.V., Shylkina, L.M., Khmil, T.A. The scientific and pedagogical heritage of doctor N.I. Pirogov. *Wiadomości Lekarskie*. 2020. 73(7). 1561–1566. DOI: <https://doi.org/10.36740/WLek202007145>

REFERENCES

- Artemova, L. V. (2006). *Istoriia pedahohiky Ukrainy*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Babushkina, E. M. (2007) Pedagogicheskie vzgliady N. I. Pirogova. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Biliavskiy, O. I., Kholodkova, O. L. (2009). Mykola Ivanovych Pyrohov v Odesi. *Intehrativna antropohiia [Integrative Anthropology]*, 3, 57–63 [in Ukrainian].
- Volynka, G. I., Mozgovaia, N. G. (2014). I. Mikhnevich: filosofii — bozhestvennoie otkrovenie. In N. G. Mozgovaia, A. G. Volkov (Eds.). *Mikhnevich I. G. Sochineniia*, pp. 5–33, Kiev; Melitopol [in Russian].
- Mikhno, O. (2010). Diialnist Mykoly Pyrohova na posadi popechytelia Kyivskoho navchalnoho okruhu (do 200-richchia vid dnia narodzhennia). *Shliakh osvity*, 4, 32–37 [in Ukrainian].
- Nychkalo, N. (2008). Mykola Ivanovych Pyrohov vydatnyi vchenyi — likar i pedahoh [Mykola Pyrogov as Outstanding Scientist — a doctor and a teacher]. *In the direction to Catholic pedagogy*, 1, 267–280 [in Ukrainian].
<http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/711204>
- Pirogov, N. I. (1914). *Sochineniia N. I. Pirogova*. Shtraikh S. (Comp.), (Vol. 1), Kiev [in Russian].
- Chalyi, M. K. (1900). Vtoraia Kievskaiia gimnaziia: Popечitelstvo N. I. Pirogova. *Kievskaiia starina*, 6, 288–309 [in Russian].
- Yuzefovich, B. M. (1895). Tridsat let tomu nazad. *Russkaia starina*, LXXXIV, 167–200 [in Russian].
- Bieliaieva, O. M., Skrypnykova, T. P., Lysanets, Y. V., Morokhovets, H. Yu., Slipchenko, L. B., & Efendiieva, S. M. (2021) Nikolai Ivanovich Pirogov — amicus humani generis. *Wiadomości Lekarskie*, 74(2), 362–366 [in English].
DOI: <https://doi.org/10.36740/WLek202102134/>
- Uvarkina, O. V., Bieliaieva, O. M., Skrypnykov, P. M., Lysanets, Y. V., Shylkina, L. M., & Khmil, T. A. (2020). The Scientific and Pedagogical Heritage of Doctor N. I. Pirogov. *Wiadomości Lekarskie*, 73(7), 1561–1566 [in English].
DOI: <https://doi.org/10.36740/WLek202007145/>

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Соколова Наталія,

доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Nataliia Sokolova,

Associate Professor of Social and Humanitarian
Disciplines Department,
National University of Ukraine
on Physical Education and Sport,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: sokolik_n@ukr.net
ORCID iD: 0000-0002-5393-8567

Безкоштовне навчання в Університеті св. Володимира у XIX ст.

У статті висвітлено особливості фахової підготовки студентів Університету св. Володимира, котрі мали право навчатись за державний кошт. В умовах панування елітарної освіти, доступної обмеженому колу молоді через її високу вартість та соціальну й релігійну дискримінацію, інститут казенокоштных студентів дозволяв талановитій молоді отримати вищу освіту й реалізуватись на науковому чи бюрократичному поприщі. Використання загальнонаукових принципів історизму та об'єктивності і застосування аналітичного, описового, порівняльно-історичного методів дозволили комплексно вивчити умови навчання та рівень підготовки студентів, котрі навчалися за державний кошт в Університеті св. Володимира у XIX ст.

Ключові слова: казенокоштный студент, стипендія, державне утримання, наукові праці, винагорода.

Free Education at the University of St. Volodymyr in the 19th Century

The article highlights the features of professional training of students of the University of St. Volodymyr, who received the right to study at public expense in the 19th century. Under the conditions of elite education, accessible to a limited number of young people due to its high cost and social and religious discrimination, the institution of state-funded students allowed talented young people to obtain higher education and pursue a scientific or bureaucratic field. In modern Ukraine, where the issue of reducing the number of government orders, limiting the number of scholars, the historical experience of the University of Kiev is more relevant than ever. The article uses general scientific principles of historicism and objectivity and uses analytical, descriptive, comparative-historical methods. Their use allowed to examine the conditions of study, the level of professional training of students, as well as to involve new historical sources in scientific circulation. The research is conducted on the basis of a wide source base with the involvement of archival materials. For the first time, an attempt is made to analyse the scientific works of students who were dependent on the state or received a scholarship for writing a scientific paper. It is proved that the scientific level of student works written in the second half of the 19th century is much higher than in the works created in the first decades of the University of St. Volodymyr. It should be emphasized that the level of professional training of state-funded students is much higher than that of their own. The threat of being deprived of state financial aid forced students to attend lectures honestly, revise for exams and constantly work on scientific research. Despite the success of student youth in the scientific field, the percentage of scholarship holders at the University of Kyiv was much lower than at other Ukrainian universities. Exploring the conditions of study, the content of scientific works of students who were on state support in other universities of the Russian Empire will determine the level of professional training in each educational institution.

Key words: state-funded student, scholarship, state maintenance, scientific works, reward.

У сучасній Україні все частіше дискутується питання щодо якості вищої освіти. Спеціалісти наголошують на необхідності переосмислення теоретико-методологічних принципів аналізу освіти та набуття нею елітного характеру. Саме елітна освіта відповідає вимогам сучасного світу, потребам суспільства й передбачає

удосконалення способів передачі знань. Утім наявність елітних навчальних закладів дещо суперечить принципам демократії і ставить молодь у нерівні умови. Не менш гостро стоїть питання про отримання стипендії здобувачами. Чи варто взагалі виплачувати матеріальну допомогу студентам, якщо навчання залишається безкоштовним? Згідно 62 статті Закону України про «Про вищу

освіту» запроваджено рейтинг серед студентів, котрі навчаються за державний кошт, і скорочено кількість стипендіатів до 45 %. Із 2020 р. матеріальну виплату отримують 15 % здобувачів вищої освіти. І знову ж, цей закон викликав жваву дискусію. Прихильники загальнодоступної вищої освіти наголошують, що 80 % студентської молоді повинні отримувати грошову допомогу, як це було в радянський період. Їх опоненти вважають, що на стипендії можуть розраховувати лише одиниці серед талановитої молоді, що додає престижу стипендії. У вирішенні цього питання може допомогти історичний досвід, коли у XIX ст. університетська освіта носила саме елітарний характер і була доступна вузькому колу молоді, яку відбирали за критерієм знатності та багатства. Проте в університетах Російської імперії, до складу якої входила частина українських земель, передусім т. зв. Наддніпрянщина, до середини 50-х рр. XIX ст. існував інститут казенокоштных студентів, котрі не лише звільнялись від сплати за навчання, але й перебували на повному державному утриманні. Високі вимоги до таких студентів надавали можливість талановитій молоді отримати вищу освіту й реалізувати свій потенціал.

Історіографічний аналіз засвідчив, що проблема функціонування інституту казенокоштных студентів не стала предметом комплексного дослідження. Окремі аспекти становлення світської педагогічної освіти Київщини на базі казенокоштных студентів Університету св. Володимира висвітлені в праці Г. Волинки та Н. Мозгової (Волинка Г. та ін., 2010, 96 с.). Проблеми побуту молоді, яка навчалась за державний кошт, розглянуто у розвідці І. Чигирик «Про життя казенокоштных студентів Університету св. Володимира» (Чигирик І., 2014. С. 3). Значна частина праць присвячена проблемам навчання та побуту студентів київського вишу, де згадується про існування інституту казенокоштных студентів, це статті О. Драч (Драч О., 2014. С. 10–21), В. Петровського та В. Семененко (Петровський В. та ін., 2017. С. 18–26).

Метою статті є дослідження особливостей функціонування інституту казенокоштных студентів в Університеті св. Володимира. Важливим є завдання показати значення державного утримання незможних студентів як майбутніх представників творчої, наукової та бюрократичної еліти.

Інститут казенокоштных студентів виник в Університеті св. Володимира з моменту заснування навчального закладу в 1834 р. і демонстрував прагнення влади підготувати кваліфіковані кадри для державної служби, сфер освіти й охорони здоров'я. Згідно Статуту від 25 грудня 1833 р. лише 50 студентів (26 майбутніх вчителів та 24 цивільних чиновників) отримали право стати казенокоштными студентами, котрі вступали

до закладу на загальних засадах за наявності атестату з відзнакою та довідки про стан здоров'я. Ця довідка унеможливлювала відмову студента від державної служби за станом здоров'я.

Для «бюджетників» існували особливі правила, а саме: слухачі педагогічного відділення, окрім обов'язкових дисциплін, мали вивчати вітчизняну словесність, давні мови, математику й педагогіку. Також вони постійно зобов'язувались здавати наукові роботи, проводити пробні лекції та вести заняття в училищах¹. Майбутні цивільні чиновники вступали на юридичний факультет університету, для контролю за їх навчанням призначався керівник серед професури. Статут передбачав проходження практики казенокоштными студентами юридичного факультету в Університетському правлінні. Після закінчення навчання на випускників очікував спеціальний розподіл на державну службу в Київській, Волинській та Подільській губерніях. Усі студенти, котрі навчалися за державний рахунок, мали відпрацювати 6 років в установі, визначеній університетським керівництвом.

Запроваджуючи інститут казенокоштных студентів, царська влада сподівалась, що капіталовкладення в освіту не лише забезпечать країну спеціалістами, але допомагатимуть реалізації інтелектуального потенціалу незможних вільних громадян. Як наголошував професор М. Владимирський-Буданов, гроші, що спрямовані на утримання бідних студентів, повинні сприяти їх науковим досягненням, а не пошуку різноманітних заробітків, та допомагати боротьбі з озлобленням, притаманним бідності (Чалий М., 1994. С. 201).

Особливістю інституту казенокоштных студентів було їх повне утримання за гроші держави: надання житлового приміщення, меблів, постільної білизни, одягу, харчування. Як згадує вихованець юридичного факультету університету О. Романович-Славатинський, рівень життя багатьох казенокоштных студентів був кращим, ніж вдома. Їм видавали гарний одяг і білизну, навчальні посібники й книги, надавали кімнати (дортуари) із вентиляцією, постільну білизну, до їхніх послуг були чудова лікарня та лазня. Навіть після закінчення навчання студенти забезпечувались одягом, а випускники медичного факультету — інструментами. Проте, попри якісні умови утримання, студенти інколи виступали проти економа за начебто неякісне харчування (Романович-Славатинський О., 1994. С. 173).

Однак отримання від держави матеріальних благ мало інший бік медалі. Казенокоштни

¹ Устав Университета св. Владимира. *Сборник постановлений по министерству народного просвещения*. Т. 2. Царствование императора Николая I. 1825–1855 [год]. Отделение 1-е : 1825–1839 [год]. СПб., 1875. С. 680.

студенти перебували під більш жорстким контролем із боку інспектора, призначеного міністром, котрий за дорученням університетського керівництва здійснював догляд за молоддю, будучи зобов'язаний сприяти правильному моральному вихованню. Чиновнику доручали стежити за дотриманням слухачами розпорядку дня, їхнім зовнішнім виглядом, виконанням всіх вимог релігійного виховання. Без дозволу інспектора казенокошtnі студенти не мали можливості залишати свої кімнати та зобов'язувались виконувати навчальні завдання у позалекційний час². Усі порушення студентів записувались у спеціальну книгу, яку вів інспектор. Кожні півроку студентам видавались спеціальні табелі з усіма проступками за вказаний період. Такі документи відігравали важливу роль в житті студента, адже негативний відгук на поведінку юнака міг позбавити його державного утримання чи медалі за написання наукової роботи (Пантелеєв Л., 1908. С. 185).

Жорсткі правила викликали відповідну реакцію у студентській молоді. Приміром, розпорядження інспектора Г. Тальберга щодо обов'язкової ночівлі казенокошtnих студентів у своїх дортуарах призвело до протесту — всі здобувачі не ночували у своїх кімнатах, що врешті-решт закінчилось короткотривалим ув'язненням у фортеці (Романович-Славатинський О., 1994. С. 178–179).

Тотальний контроль життя казенокошtnого студента пояснюється прагненням влади виховати справжнього «ідеологічного бійця», котрий в умовах національно-культурного відродження поневолених народів міг поширювати імперську ідеологію. Система «правильного» виховання передбачала ізоляцію молоді від впливу неросійських студентських земляцтв (Волинка Г. та ін., 2010. С. 23).

За спогадами колишніх випускників Університету св. Володимира, казенокошtnі студенти навчалися сумлінніше й краще, ніж їхні колеги, котрі самостійно оплачували навчання. Вони відвідували лекції, обов'язково складали іспити за результатами засвоєння половини курсу (Романович-Славатинський О., 1994. С. 165). З 1845 р. в Університеті св. Володимира запроваджувались два типи іспитів — семестрові та випускні. Випускні іспити складали всі студенти двічі за період навчання, а саме після другого (медики — після третього) курсу. Семестрові іспити були зобов'язані складати казенокошtnі слухачі. Передбачалось, що впродовж семестру всі слухачі мали підготувати дві наукові роботи. За умови отримання низьких балів будь-якого студента могли позбавити звання кандидата чи

дійсного студента, а казенокошtnого — державного утримання. Стаття 157 Загального статуту імператорських російських університетів 1835 р. передбачає, що в разі незадовільних результатів навчання казенокошtnих студентів впродовж двох семестрових курсів їх переводять на власне утримання³.

У разі виключення студента з числа казенокошtnих, він мав сплатити суму, витрачену державою на його утримання, чи відпрацювати на державній службі проміжок часу, пропорційний перебуванню в університеті.

Маємо змогу ознайомитись з кількома науковими роботами казенокошtnих студентів, підготовленими у 30–50-х рр. XIX ст. Однією з найцікавіших розвідок є твір Г. Іллінського «Хто був першим митрополитом Київським», написаний в 1838 р. Автор ставить під сумнів достовірність «Повісті минулих літ», оскільки в роботі зустрічається багато непідтверджених фактів щодо християнського питання (відсутні відомості про хрещення Аскольда і Діра, неточна інформація про перебування княгині Ольги в Константинополі тощо). Студент критикує думку А. Шлецера щодо персони першого митрополита. Він відкидає постаті Адальберта, посланця німецького імператора, котрий мав намір поширити католицизм, і Фотія — константинопольського патріарха, який помер за 100 років до хрещення Русі князем Володимиром. На основі історичних джерел автор дійшов висновку, що першим руським митрополитом був святий із Константинополя Михайло, запрошений князем Володимиром⁴.

Ретельний аналіз «Повісті минулих літ» здійснив М. Чернявський, який наголосив, що першою літописною пам'яткою Русі слід вважати літопис Іоакима. Утім, на думку автора, саме робота Нестора лягла в основу літописних пам'яток руської доби⁵.

Дослідження рукописних творів студентів історико-філологічного факультету Університету св. Володимира свідчить, що здебільшого роботи носили компілятивний характер. Для написання праць студенти намагались використовувати джерела й сучасну літературу, проте в їхніх роботах відсутні авторські висновки. Часто семестрові дослідження нагадують якісні конспекти монографій тогочасних істориків. Імовіріше, від студентів вимагали сумлінності у виконанні завдань, а не науковості. Ситуація зміниться у другій

² Инструкция инспектору студентов Императорского университета св. Владимира. *Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения*. Т. 2 (1835–1849). СПб., 1866. С. 81–82.

³ Высочайше утвержденный Общий Устав Императорских российских университетов. *Полное собрание законов Российской империи*. Т. X. Отделение первое. СПб., 1835. № 8337. С. 854.

⁴ Державний архів міста Києва (ДАК). Ф. 16. Оп. 473. Спр. 63.

⁵ ДАК. Ф. 16. Оп. 471. Спр. 544.

половині XIX ст., коли науковий рівень студентських творів значно зростає.

Статистика засвідчує, що саме студентами, котрі перебували на державному утриманні, підготовлено переважну більшість наукових робіт, нагороджених золотими та срібними медалями. У своїх кімнатах вони сумлінно займалися літографуванням лекцій, об'єм яких доходив до 250 сторінок.

Попри успіхи в навчанні, продемонстровані студентами-«бюджетниками», наприкінці 50-х рр. XIX ст. було скасовано інтернатне утримання здобувачів вищої освіти. Інститут казеннокоштных студентів в Університеті св. Володимира ліквідовано за рішенням Ради університету під впливом громадської думки, яка визнавала усі навчальні заклади закритого типу шкідливими. Цю ідею підтримав попечитель Київського навчального округу М. Пирогов, котрий заявляв, що такі установи для дорослих негативно впливають на вихованців у політичному, моральному й громадському сенсі. Крім того, в таких закладах не дотримуються санітарних правил, що шкодить здоров'ю молоді (Чалий М., 1994. С. 201).

Ще однією причиною закриття інституту казеннокоштных студентів, на думку випускника університету М. Чалого, стала матеріальна ціна питання, адже кількість вихованців зросла із 50 до 150 студентів, що збільшило витрати на утримання. Через це Радою Університету було ухвалено рішення перевести пільговиків на стипендію — 143 крб. сріблом в рік. Тепер студент не міг розраховувати на безкоштовне житло, їжу, одяг і навчальні посібники. Через невміння розпоряджатися коштами такі студенти часто не мали гадки про місце ночівлі та обіду (Чалий М., 1994. С. 202).

Додаткові кошти студент міг отримати за написання наукових робіт, тим більше, з другої половини XIX ст. зростає і кількість премій. Наприклад, лауреат премії імені М. Пирогова отримував 100 крб⁶. Свого часу цю винагороду вибороли відомі українські історики Д. Багалій, П. Іванов. З 1913 р. запроваджено «Премію в ознаменування 300-річного ювілею царювання дому Романових» у розмірі 300 крб⁷.

Низький відсоток стипендіатів в Університеті св. Володимира, а це лише 33 % здобувачів, змушував студентів шукати допомоги у приватних осіб. Уряд країни дозволив створювати в університетах громадські та приватні товариства допомоги бідним студентам. Новостворені товариства організовували дешеві, а інколи й безкоштовні їдальні, видавали певну суму

матеріальної допомоги, допомагали вносити кошти за навчання та працевлаштовували молодь. Приміром, у 1869 р. функціонує «Опіка про нужденних студентів Університету св. Володимира», а з 1881 р. — «Товариство допомоги нужденним студентам».

З другої половини XIX ст. у студентів з'являється можливість готувати наукові розвідки для отримання стипендії чи права на звільнення від оплати навчання в Університеті. У Державному архіві м. Києва в 16 фондів зберігаються конкурсні роботи студентів. Ми спробуємо оцінити студентські праці вихованців історико-філологічного факультету. Цікавим історіографічним твором є робота студента С. Полетики «Зауваження на дослідження “Руської правди”, зроблені вітчизняними та іноземними вченими». На 15 сторінках автор зробив аналіз досліджень відомих вчених щодо давньоруської пам'ятки. На жаль, автор не надав власної оцінки «Руської правди»⁸.

Не менш цікавою є праця П. Даневича, присвячена взаємовідносинам руських князів і населення до періоду феодальної роздробленості. Автор не відкидає варязький елемент у формуванні князівської династії Рюриковичів. До того ж, підкреслює негативне ставлення до нової влади частини місцевого населення, що призводило до повстань. Студент натякає на місцеве походження Аскольда і Діра, очільників полян, котрі зазнали поразки у боротьбі з князем Олегом. Адміністративну реформу Святослава П. Даневич сприймає як можливість удільних князівств обмежити втручання київських правителів у внутрішні справи. Амбіційним на сторінках дослідження представлений Володимир Великий, котрий мав наміри захопити великокнязівський престол і тому розпочав міжусобну боротьбу з братами. Слід підкреслити, що ця робота містить низку авторських висновків, які не завжди збігались із офіційною історіографією⁹.

Високими балами оцінена праця Г. Мушинського, присвячена князю А. Курбському. Автор не лише відтворив біографію свого героя, але надав оцінку його роботі «Історія князівства Московського про справи, які почув від достовірних мужів і які бачив на власні очі»¹⁰.

Більшість наукових робіт, написаних студентами для отримання права на безкоштовне навчання, є цікавими історичними розвідками, їхні автори використовували значний джерельний масив, різноманітну історіографічну базу, розвідки підкріплені авторськими висновками. Покращення наукового рівня студентських робіт у другій половині XIX ст. пояснюється зростанням

⁶ ДАК. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 341. Арк. 84–86.

⁷ Протоколи засідань Совета Императорского университета св. Владимира за 1913 год. *Университетские известия*. 1915. № 7. С. 16.

⁸ ДАК. Ф. 16. Оп. 472. Спр. 101.

⁹ ДАК. Ф. 16. Оп. 473. Спр. 557.

¹⁰ Там само. Спр. 574.

конкуренції серед студентської молоді, загальна кількість якої помітно збільшилася. Крім того, з другої половини XIX ст. в Університеті св. Володимира відбуваються зміни у методології викладання. Лекційні курси доповнюються семінарськими заняттями. Зростає і професійний рівень науково-педагогічного складу університету, формуються наукові школи М. Іванішева, В. Іконникова, В. Антоновича тощо.

Отже, впродовж XIX ст. на українських землях сформувалася система вищої освіти, що мала елітарний характер і була доступна для представників привілейованого прошарку населення. Проте гостра потреба у професійних кадрах змусила владу надати можливість особам з вільних станів населення безкоштовно навчатись в університетах. Статути вищих навчальних закладів передбачали існування інституту казенокоштных студентів, котрі перебували на повному державному утриманні за умови відпрацювання на певних державних посадах. В Університеті св. Володимира в різні часи навчалось від 50 до 150

казенокоштных студентів. Жорсткі правила отримання матеріальної допомоги змушували таких студентів сумлінно навчатись. Аналіз студентських наукових робіт, підготовлених казенокоштными студентами, засвідчив їх досить високу наукову якість. Проте значні матеріальні видатки на утримання студентів, недовіра царської влади до навчальних закладів закритого типу сприяли ухваленню рішення про закриття інституту казенокоштных студентів. Ефективність такої форми матеріальної підтримки незаможної молоді змусила уряд країни з другої половини XIX ст. запровадити стипендії.

Важливою науковою проблемою є дослідження рівня фахової підготовки студентів, які отримували грошову допомогу в Харківському й Новоросійському університетах. Результати дослідження сприятимуть формуванню уявлень про якість вищої освіти в українських університетах XIX ст. та обґрунтують доцільність збереження стипендій для кращих студентів в умовах сучасності.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Волинка Г.І., Мозгова Н.Г. У витоків Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова // Історія Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова; укл. О. Бондаренко, Н.І. Тарасова, Г.І. Шаленко. К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. С. 3–51.
- Драч О. Студентство університету Св. Володимира доби Шевченка: соціокультурний портрет // Київ і кияни у соціокультурному просторі XIX–XX століття: шевченкознавчий дискурс. Матеріали Всеукраїн. наук.-практ. конфер. 29 травня 2014 р., К., 2014. С. 10–21. URL: http://O_Drach_29_5_14_konf_IS.pdf (kubg.edu.ua)
- Пантелеєв Л. Из истории первых лет университета св. Владимира. *Русское богатство*. 1908. № 12. С. 183–205.
- Петровський В.В., Семененко В.І. Повсякденна поведінка студентства університетів України першої половини XIX століття. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2017. Вип. 25. С. 18–26. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/13898>
- Романович-Славатинський О. Из спогадів про Київський університет та його викладачів у 1843–1854 роках. З іменем святого Володимира: у 2 кн. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. К., 1994. Кн. 1. С. 160–180.
- Чалий М. Спогади із життя університету 40-х років XIX ст. З іменем святого Володимира: у 2 кн. / Упор. В. Короткий, В. Ульяновський. К., 1994. Кн. 1. С. 195–208.
- Чигирик І. Про життя казенокоштных студентів Університету св. Володимира. *Київський університет*. 2014. № 2. С. 3

REFERENCES

- Volynka, H. I., Mozhova, N. H. (2010). U vytyokiv Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. In O. Bondarenko, N. I. Tarasova, H. I. Shalenko (Comps.) *Istoriia Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova* (pp. 3–51), Kyiv [in Ukrainian].
- Drach, O. (2014). Studentstvo universytetu Sv. Volodymyra doby Shevchenka: sotsiokulturnyi portret. Abstracts of Papers' 2014: *Kyiv i kiany u sotsiokulturnomu prostori XIX stolittia: shevchenkoznnavchyi dyskurs* (pp. 1–21), Kyiv [in Ukrainian]. http://O_Drach_29_5_14_konf_IS.pdf (kubg.edu.ua)
- Panteleev, L. (1908). Iz istorii pervykh let universiteta Sv. Vladimira. *Russkoe bogatstvo*, (V. 12), Sankt-Peterburg [in Russian].

- Petrovskiy, V.V., & Semenenko, V. I. (2017). Povsiakdenna povedinka studentstva universytetiv Ukrainy pershoi polovyny XIX stolittia. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina*, 25, 18–26 [in Ukrainian].
<http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/13898>
- Romanovych-Slavatynskiy, O. (1994) Iz spohadiv pro Kyivskiy univerystet ta yoho vykladachiv u 1843-1854 rokakh. In V. Korotkiy, V. Ulianovskiy (Comps.), *Z imenem sviatoho Volodymyra* (Vol. 1, pp. 160–180), Kyiv [in Ukrainian].
- Chalyi, M. (1994). Spohady iz zhyttia universytetu 40-kh rokiv XIX st. In V. Korotkiy, V. Ulianovskiy (Comps.), *Z imenem sviatoho Volodymyra* (Vol. 1, pp. 195–208), Kyiv [in Ukrainian].
- Chyhyryk, I. (2014). Pro zhyttia kazenokoshtnykh studentiv Universytetu Sv. Volodymyra. *Kyivskiy universytet*, 2, 3, Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 29.04.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
 (CC BY-NC-SA 4.0)

Марина Будзар,

доцентка кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: bmimab24@ukr.net.
ORCID iD: 0000-0002-3720-7799

Maryna Budzar,

Associate Professor
of the Department of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Тетяна Терещенко,

студентка спеціальності
«Історія та археологія»
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

e-mail: tvtereshchenko.iff19@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0002-9448-6253

Tetiana Tereshchenko,

Student in History and Archeology,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

Міські спільноти Києва початку 1880-х рр. у «Щоденнику» Олександра Половцова

У статті розглянуто життя міських спільнот Києва межі 1880–1881 років у сприйнятті імперського чиновника, сенатора Олександра Половцова (1832–1909). Авторська концепція ґрунтується на думці, що важливим складником історичної урбаністики є аналіз діяльності міських співтовариств. У статті використано фрагменти зі «Щоденника» О. Половцова, очільника сенаторської ревізійної комісії, присвячені його перебуванню в Києві восени 1880 — на початку 1881 рр. Це джерело є цінним передусім тому, що автор, не живучи в Києві (ширше — в Україні), споглядав мешканців міста «ззовні». Такий відсторонений погляд дозволяє побачити киян, передусім чиновників адміністративно-управлінського апарату, духовенство, промисловців, поміщицтво, інтелектуалів — від консерваторів до лібералів, — очима «чужого», репрезентанта імперської влади. Цей ракурс дослідження поглиблює уявлення про особливості соціокультурного життя Києва у відповідальний історичний момент — напередодні загибелі Олександра II і воцаріння Олександра III та зміни політичного курсу імперії.

Ключові слова: міські спільноти, Київ, 1880-ті рр., Олександр Половцов, сенаторська ревізія, щоденник.

Kyiv City Communities of the Early 1880s in the Context of Alexander Polovtsov's "Diary"

The article examines the life of urban communities of Kyiv in 1880–1881 in the perception of an imperial official, senator Alexander Polovtsov (1832–1909). The author's concept based on the opinion that an important part of historical urban studies is the analysis of the activities of urban communities. They represent the state of urban life at a particular historical stage. The article uses excerpts from the "Diary" of Alexander Polovtsov, the Head of the Senatorial Revision Commission, dedicated to his stay in Kyiv in the autumn of 1880 and early 1881. This source is valuable mainly because the author, who did not live in Kyiv (wider — in Ukraine), looked at inhabitants of the city from "outside". Such a detached view allows us to see Kyiv citizens, firstly the officials of the administrative and administrative apparatus, clergy, landlords, intellectuals — from conservatives to liberals — through the eyes of an "outsider", a representative of imperial power. At the same time, the article presents diaries and memoirs of representatives of the Kyiv national-democratic intelligentsia, where the events described by Alexander Polovtsov are shown from a different perspective. This perspective of the study deepens the ideas about

the peculiarities of the social and cultural life of Kyiv at a crucial moment in history — on the eve of the death of Alexander II and the accession of Alexander III and the change in the political course of the Empire. The informative character of Polovtsov's diary is determined by its genre specificity. The text is full of facts, descriptions of events, meetings with people. From the position of the imperial high official represented a diverse range of beliefs, opinions, and attitudes of Kyivans in the field of politics, economics, land tenure, education, urban development, etc. The diary is full of succinct descriptions of the individuals contacted by the author. Polovtsov's assessments help to understand not only how the tsarist government dealt with pressing economic, social and political problems in Ukraine. It helps understand the actions in resolving urgent economic and sociopolitical problems of Ukrainian provinces, the tsarist official's own attitude to the people in whose milieu he found himself.

Key words: urban communities, Kyiv, 1880s, Alexander Polovtsov, senatorial revision, diary.

Життєдіяльність міста визначається активністю груп містян, що різняться за національними, соціальними, професійними, конфесійними, віковими критеріями тощо. Водночас у поведінці цих спільнот віддзеркалено історичний час, в якому вони живуть. Саме у таких співтовариствах місто постає в розмаїтті людських доль, колективних та індивідуальних переконань. Розуміння міського співтовариства як сукупної єдності світогляду містян і їхніх інтелектуальних сценаріїв орієнтації у спільній картині світу (за визначенням Віталія Шимка) актуалізує соціологічний напрям урбаністичних розвідок. На думку Валентини Шандри, саме соціальна історія міст і соціальна мобільність як їхня урбанізаційна ознака є проблемами, що все більше цікавлять українських істориків, передусім тих, хто вивчає українське місто в реаліях XIX ст. (Шандра В., 2019. С. 21).

Ефективним засобом розгляду міських спільнот у певному історичному контексті є, безумовно, джерела особового походження, передусім щоденники як індивідуальні наративи, яким, за висновком американської дослідниці, притаманні кілька структурно-змістовних ознак: це й особисті документи, й історичні звіти про чиєсь життя, і відбитки колективного існування, зафіксовані в писемних практиках, і фіксація процесів самосвідомості (Rak Ju., 2020. Р. 66). Інформативна цінність щоденника як джерела для вивчення історії міст безумовно зростає, якщо його автор не входив до того кола, яке описував, залишався для цієї спільноти «чужим». До таких текстів належать фрагменти зі щоденника російського урядовця Олександра Олександровича Половцова (1832–1909), створені під час проведення ним сенаторської ревізії Київської та Чернігівської губерній впродовж осені 1880 — весни 1881 років. Значну увагу в цій частині щоденника сенатора-ревізора присвячено Києву, що дозволяє побачити життєдіяльність мешканців міста з позиції високопосадовця у відповідальний історичний момент — напередодні загибелі Олександра II і сходження на престол Олександра III, під час невдалої спроби оновити соціально-політичний курс імперії.

Публікації щоденника Олександра Половцова, який він вів майже все життя, ініційовані російськими істориками й архівістами, тривають майже сторіччя¹, але фрагменти, присвячені його поїздці в «українські губернії», не оприлюднювалися. Олексій Міллер аналізував й цитував «українські епізоди» цього документа за рукописним оригіналом (Міллер А., 2013. С. 234–247), але передусім в контексті проблематики його розвідки — долі «українського питання» в Російській імперії. Першу публікацію цієї частини щоденника було здійснено 2019 року (Половцов О.О., 2019), і вона вже привернула увагу дослідників (зокрема для вивчення соціальних практик українського дворянства під час модернізаційних реформ)², але тема Києва та його мешканців на сторінках документа ще не розглядалася. Це актуалізує потребу її аналізу.

Мета статті: розглянути, як саме в «Щоденнику» Олександра Половцова кінця 1880 — початку 1881 рр. зображені спільноти Києва в особах окремих представників для поглиблення уявлень про особливості соціокультурного життя міста. Зауважимо, що для аналізу було обрано соціально-діяльнісний критерій виокремлення досліджуваних спільнот.

Сенаторська ревізія, очолювана О. Половцовим на межі 1880–1881 рр., обумовлювалася важливими політичними подіями часу, передусім кризою державного курсу уряду

¹ Див.: Дневник А.А. Половцова [Половцова]. Красный архив. 1923. Т. 3. С. 75–172; Из дневника А.А. Половцова. Красный архив. 1934. Т. 6(67). С. 168–186; Половцов А.А. Дневник государственного секретаря; [ред., биогр. очерк и коммен. П.А. Зайончковского]. ТТ. 1–2. М.: Наука, 1966; Половцов А.А. Дневник, 1893–1909; [сост., коммент., вступ. ст.: О.Ю. Голечкова]. Санкт-Петербург: Алетей, Историческая книга, 2014. 702 с.; Диалог о книге: «А.А. Половцов. Дневник. 1893–1909». Российская история. 2015. № 3. С. 181–195.

² Див.: Шандра В. Дворянство «українських губерній» Російської імперії у земському самоврядуванні (1860-ті рр. — початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2020. Число 4. С. 46–60. Шандра В.С. Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2020. Вип. 30. С. 86–109.

Олександра II. Сенатор і його підлеглі мали дослідити низку значущих проблем: суспільні настрої на місцях, масштаб поширення революційної пропаганди, вплив репресивних заходів уряду на громадськість, питання межування земель, умови запланованого реформування місцевих органів влади, стан освітніх закладів різного ґатунку тощо (Будзар М., Ковальов Є., 2019. С. 13–14). Вочевидь, розуміючи відповідальність своєї місії, сенатор готувався до неї заздалегідь. О. Міллер висловив припущення, що анонімну «Записку про стан Південно-Західного краю», датовану 12 жовтня 1862 р., яка збереглася в особистих паперах О. Половцова, той отримав від начальника III відділення П. Черевніна під час підготовки до поїздки в Україну (Міллер А., 2013. С. 109).

Описуючи перебування в Києві, сенатор зауважував, що приїзд ревізійної комісії «розбурхав» місто: за словами одного з його співрозмовників, Київ важко стало впізнати, життя тут надзвичайно пошвидко (Половцов О., 2019. С. 77). У численних бесідах віч-на-віч, візитах до урядових установ і приватних віталень, детально зафіксованих О. Половцовим, відтворено окремі міські спільноти такими, якими їх побачив високопосадовець.

Чільне місце на сторінках щоденника відведено зустрічам з представниками імперської адміністрації міста, військовими, жандармами, передусім з такими особами, як київський генерал-губернатор Михайло Іванович Чертков, губернатор Києва Микола Павлович Гессе, міський голова, професор Університету св. Володимира Густав Іванович Ейсман, начальник Київського губернського жандармського управління Василь Дементійович Новицький та ін. Із записів сенатора можна зробити висновок, що спілкування з цими людьми та іншими київськими посадовцями справило на О. Половцова непросте враження.

Безумовно конфліктними зображені в щоденнику взаємини з М. Чертковим, які врешті-решт призвели до того, що генерал-губернатор пішов з посади. Некомпетентність майже в усіх питаннях управління губернією — від земельної проблеми до церковного будівництва, бюрократизм, беззастережне використання карального ресурсу для вирішення політичних питань — таким постає М. Чертков у щоденнику (Будзар М., Ковальов Є., 2019. С. 23). Сторінки цього наративу за осінь 1880 — зиму 1881 рр. буквально переповнені негативними сентенціями автора щодо київського генерал-губернатора. Красномовним є той висновок, що М. Чертков виказав «повне нерозуміння суттєвих підвалів хоч скільки успішного управління цим, та й взагалі будь-яким, краєм...» (Половцов О., 2019. С. 64)³. Можна припустити, що цей конфлікт був передбачений заздалегідь

ініціатором ревізій, тогочасним міністром внутрішніх справ М.Т. Лоріс-Меліковим, котрий, вірогідно, призначив О. Половцова очільником інспектування Київської губернії передусім тому, що «прагнув направити туди особу сильну й наполегливу, оскільки інспектувати належало відомого своїм самоуправством київського генерал-губернатора...» (Міллер А., 2013. С. 234).

Ще один з кола адміністраторів Києва — губернатор Микола Гессе — змальований О. Половцовим як «дурний» і «безбарвний» управлінець, нездатний ефективно виконувати свої обов'язки, схильний до корупційних оборудок, неспроможний уникнути суспільних загострень там, де їх можна не допустити. Як-от, на думку сенатора, завдяки головуванню М. Гессе перше засідання окружного з'їзду сільських господарів залишило сумне враження: губернатор читав «нескінченні папери, які варто було б роздрукувати та надіслати представникам заздалегідь...», так що соромно було бути свідком такого хаосу (Половцов О., 2019. С. 77). Описуючи візит М. Гессе з приводу отримання ним телеграми від директора Департаменту державної поліції І.О. Велію, якою той висловив побажання не допустити демонстрації через відзначення українською інтелігенцією Києва двадцятих роківин смерті Тараса Шевченка, О. Половцов зауважив: «Дурний, нічого не знає, дуже побоююсь, що наробить дурниць...» (Там само. С. 129).

Неодноразовим співрозмовцем О. Половцова був шеф жандармів В. Новицький, у чиїх повідомленнях, окрім інформації про політичну ситуацію в місті та навколо нього, одним з головних меседжів став конфлікт між поліцією та жандармерією губернії. Зауважуючи, що полковнику не бракувало розуму й досвіду, сенатор неодноразово називав його помітною вадою нестачу належної освіти: «...пересвідчившись із власноручного його переліку висланих за політичні проступки у цілковитій його неграмотності, доручаю йому написати роздуми про обернення жандармських полковників на губернських поліцеймейстерів. Сподіваюсь, що цей рукопис вплине на погляд щодо цього графа Лоріс-Мелікова» (Там само. С. 39). Тут зауважимо, що сам В. Новицький, згадуючи про службу в Україні, зокрема у Києві під час ревізії, пишався своєю діяльністю: «за період моєї служби... різночасно доручалися мені численні завдання з досить складних, великих і важливих політичних справ, а також випадали на мою службу долю нелегкі справи й у самому місті Київ...» (Новицький В.Д., 2019. С. 17).

Досить частими були зносини О. Половцова з тодішнім міським головою Г. Ейсманом, з чією позицією щодо питань міського самоуправління мав ознайомитися петербурзький чиновник. Серед проблем, перелічених Г. Ейсманом і більш-менш зрозумілих ревізору, — нестача виконавців,

³ Тут і нижче переклад з російської мови авторів.

брак коштів, розходи на утримання поліції та військового гарнізону, пересторога щодо євреїв-підприємців, котрі, на думку голови, «невдовзі заволодіють Києвом», — одна зі скарг щиро здивувала сенатора: «Ейсман — сам професор університету, проте заявляє, що головним недоліком міського управління була витрата грошей на навчальні заклади, до того ж вищі. “Я не можу собі уявити державу, — мовить Ейсман, — в якій би усі піддані отримали вищу освіту...”» (Половцов О., 2019. С. 68). Для О. Половцова, котрий пишався тим, що був випускником одного з кращих цивільних навчальних закладів Петербурга — Імператорського училища правознавства, для кого заняття наукою були вельми значущими (зокрема у 1866 р. він став одним з засновників Російського історичного товариства), така позиція особи, яка мала б опікуватися розвитком системи народної освіти, була щонайменше дивною.

Вельми широким було спілкування ревізора з київськими чиновниками, виконавцями розпоряджень вищих адміністративних органів. Саме від цих осіб О. Половцов отримував левину частку необхідної йому інформації, віддаючи перевагу спілкуванню з тими, хто був знавцем свого діла, можливо тому характеристики, надані ним цим людям, переважно схвальні: «розумний», «чесний», «знається на справі». Такими зображені Гаврило Михайлович Раєвський, управляючий канцелярією київського генерал-губернатора, «права рука» М. Черткова («дійсно розумний, чесний, працелюбний чиновник, можливо, дещо обмежений у поглядах, утім, без сумніву, є виключенням у колі місцевих діячів...» (Там само. С. 114)), управляючий Київською контрольною палатою Василь Васильович Борисов, переконаний у необхідності реформування акцизного відомства, спрощення діловодства, передусім численної звітності, товариш голови Київського окружного суду Олександр Матвійович Лазаревський, з яким сенатор-ревізор обговорював питання землеволодіння — «чиншеву проблему» — і стан справ у Чернігівській губернії, рідної для цієї особи. Цікаво, що для О. Половцова О. Лазаревський — «безумовно чесна людина», але високопосадовець (котрий сам був істориком-аматором) або не знав про захоплення співрозмовника історією Гетьманщини й архівістикою, або не цікавився науковими розвідками людини, котра для нього — лише порядний чиновник. Так само Іван Якович Рудченко в щоденнику — не етнограф, письменник і перекладач, а передусім — урядовець, начальник відділення київського генерал-губернатора, розмова з ним була важлива сенаторові для ревізії міщанських управлінь, що репрезентують «хаотичне керування 300-тисячною масою населення...» (Там само. С. 124).

Особливе місце у щоденнику приділено спілкуванню з представниками кліру — київським

духівництвом, й не лише тому, що ці особи посідали високе місце в соціальній ієрархії, але й тому, що релігійно-конфесійні питання були одними з нагальних у програмі ревізії.

Першим, до кого завітав О. Половцов у Києві, став тогочасний київський митрополит Філофей (Т.Г. Успенський). Спочатку охарактеризований як «добрий старець», пізніше у щоденнику митрополит репрезентується як людина, схильна відсторонюватися від наболілих проблем, перекладаючи таке обговорення на своїх вікаріїв, або й вирішувати їх у досить радикальний спосіб. Під час першого візиту до сенатора Філофей, коли тільки О. Половцов розпочинав розмову про «незадовільність» православного духовенства, «наполягав на необхідності поліційних заходів проти еретиків і особливо — забороні штундистам мати пресвітерів...» (Там само. С. 29). Пізніше педагог і суспільний діяч Олександр Дмитрович Ушинський, обізнаний у складних питаннях релігійного життя тогочасної України, в розмові з сенатором згадував, як митрополит Філофей на його зауваги про зловживання духівництва «заперечив, що й Хам мовив правду, засуджуючи батька, але зазнав, утім, прокляття, і що теж саме може статися і з ним, Ушинським...» (Там само. С. 95).

Частими співрозмовниками О. Половцова у церковних питаннях були перший і другий вікарії Київської єпархії — Іоанн (П.І. Жданов), тоді — настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря, і Михайл (М.І. Лузін), на той час — ректор Київської духовної академії, а також Петро Гаврилович Лебединцев, релігійний та освітній діяч, з 1868 р. — кафедральний протоієрей Софійського собору. Від цих осіб, котрі, власне, опікувалися справами єпархії за умови, що такі обов'язки делегував їм митрополит, О. Половцов прагнув отримати потрібні йому відомості, передусім щодо справ зловживань серед священників, які розглядала консисторія, стану співіснування старообрядницьких громад з офіційною церквою, проблем існування протестантських релігійних організацій на теренах Київщини. Перевагу у такому спілкуванні він надавав П. Лебединцеву й, у першу чергу, 2-му вікарієві Михайлу (гіпотетично тому, що той, етнічний росіянин, отримав вищу духовну освіту, пізніше — ступінь доктора богослов'я у Московській духовній академії та позиціонувався передусім як представник імперських церковних структур). Обидва священники характеризувалися ним як «розумні люди», здатні об'єктивно оцінювати проблеми життя єпархії: П. Лебединцев у розмові під час огляду Софійського собору обіцяв сенаторові «надіслати кілька консисторських справ у зв'язуваннях священників...» (Там само. С. 64), з вікарієм Михайлом О. Половцов неодноразово спілкувався з приводом «того сумного становища, в якому перебуває тут церква...» (Там само. С. 92).

1-му вікарію Іоанну він дав стриманішу характеристику, як такому, хто «справляє враження людини абсолютно безхарактерної...» (Там само. С. 77), та записав у щоденнику історію, переказану одним із співрозмовників, на підтвердження недолугості проповіді цього священника.

Як першочергово важливі розглядав сенатор-ревізор зносини з промисловцями й землевласниками (як Київської та інших губерній Правобережжя, так і Лівобережної України), котрі мали свої помешкання в Києві та, навіть якщо не весь час перебували в місті, були впливовими представниками місцевої громади. У щоденникових записах описано обговорювані під час таких зустрічей проблеми, у коротких коментарях подано враження О. Половцова від співрозмовців. Зокрема, Доппельмайер — банкір, управляючий Дніпровським пароплаванням — у приватній розмові переконував ревізора, що селяни прагнуть купувати землю, треба надати їм таку можливість завдяки розширенню кредиту, окрім того зазначив, що нагальною лишається проблема під'їзних шляхів до залізниці, які в Київській губернії, багатій житниці, лишаються важкодоступними, надто восени (Там само. С. 68–69). Ізмаїл Бродський (за реплікою О. Половцова, «збагачений різними витівками євреїв») на питання про стан соляного промислу зауважив, що його справжнє здешевлення мало б статися тоді, коли держава, надаючи в оренду соляні озера, дбала би не про отримання прибутку зі свого майна, але про розширення видобутку солі (Там само. С. 80).

Нерідко такі зустрічі відбувалися за допомогою давніх приятелів сенатора, що, вочевидь, робило їх більш відвертими. Приміром, у вітальні полтавського поміщика Володимира Андрійовича Стороженка («мого давнього сенатського товариша», за заувагою О. Половцова) він зустрічався з подільським предводителем дворянства Миколою Матвійовичем Крупенським і цукрозаводчиком-мільйонером Ніколою Андрійовичем Терещенком: «сиплються ті самі скарги: господарство вести неможливо за умови нерозверстаних угідь, землеробська продуктивність має падати, з робітниками немає жодної гарантії для виконання умов...» (Там само. С. 65). На обіді у Василя Аркадійовича Кочубея, теж, як і О. Половцов, випускника Училища правознавства, він познайомився з Григорієм Павловичем Галаганом, крупним полтавським і чернігівським землевласником, одним з найактивніших учасників реалізації Селянської реформи, також і в губерніях Правобережжя. Комунікація сенатора-ревізора з дворянами Лівобережжя, нащадками козацької старшини, котрі, передусім у пореформені часи, прагнули зміцнити свій вплив (і економічний, і суспільний) на теренах Правобережної України, дозволила співставити їх наміри з позицією польських поміщиків, які лишалися найвпливовішою

групою землевласників Київської, Волинської та Подільської губерній.

Бесіди у вітальнях київських помешкань Г. Галагана, В. Кочубея та інших представників лівобережного дворянства нерідко торкалися одного з найнагальніших питань ревізії — проблеми українофільства. Іноді такі обговорення згадані стисло, як у запису від 2 лютого 1881 р.: «О 3 години Галаган, В.А. Кочубей з дружиною, бесіда про малоросійську мову й народну школу...» (Там само. С. 114), або у нотатці за 6 лютого: «Обід у Галагана, В. Кочубей з дружиною, вдова В.В. Кочубея, Рігельман, Борисов, Репнін, Дунін-Борковський. Після обіду розмови про малоросійську мову...» (Там само. С. 116). Але найчастіше О. Половцов змальовує позицію своїх співрозмовників, передусім Г. Галагана та його двоюрідного брата Миколи Аркадійовича Рігельмана, детальніше, що дозволяє зрозуміти, наскільки контроверсійним було ставлення до українського питання, навіть у колі тих осіб, чий погляд не суперечили офіційній позиції. М. Рігельман у розмовах з сенатором 27 і 29 січня 1881 р., з одного боку, згадавши про можливість організації армії у Фінляндії, нарікав на відсутність такого привілею для Малоросії та прагнув переконати свого візаві у необхідності зберегти самобутні традиції українського селянства щодо землеволодіння як «слов'янофіл, але ворог сільської общини чи, швидше, общинного володіння землею...» (Там само. С. 112), з іншого боку, надав власне трактування взаємин народолюбів і москвофілів у Галичині: «За його словами, в Галиції українофіли, й на чолі їх Драгоманов, намагаються злитися з прихильниками Росії, для того, щоб зробити нам з них ворогів...» (Там само). Ще складнішою вимальовано у щоденнику позицію Г. Галагана. Одного разу у розмові з О. Половцовим Г. Галаган так висловився з приводу української мови в народній освіті: «селяни завжди кажуть, що діти їх у школах мають навчатися тій мові, якою писаний царський закон...» (Там само. С. 102), але водночас він опікувався тим, щоб «Наталка-Полтавка» І. Котляревського була поставлена учнями заснованої ним Колегії Павла Галагана (і О. Половцов допоміг у цьому). З одного боку, зазначаючи, що «австрійський уряд протегує партії українофілів, тому що з розвитком малоруських рис народ має зблизитися з Галицією...» (Там само), Г. Галаган у розповіді про зустріч з Олександром II на початку 1860-х рр. згадав власну відповідь цареві на звинувачення в українофільстві: «Я люблю свою батьківщину й край, де народився», і зауважив, що тоді у справі реалізації Селянської реформи вирішено було, «що без місцевих людей обійтися неможливо, й тому певне число хоча б і підозрюваних в українофільстві допустити треба...» (Там само. С. 119). Зауважимо, що цій детально

відтвореній у щоденнику бесіді з Г. Галаганом передувала не менш ретельно записана зустріч сенатора-ревізора з Володимиром Боніфатійовичем Антоновичем: «Розпитую його про українофільство, якому він тут вважається главою...» (Там само. С. 99). У переказі О. Половцова позиція В. Антоновича зображена послідовною, але обережною: він заявив, що й мови не було про відокремлення Малоросії від Великої Росії, що українофільський рух виник внаслідок відрази «істинних патріотів до тих лжепатріотів, котрі під приводом обрусіння краю запускали руки до суспільних і приватних кишень...» (Там само. С. 100). Наслідками такої ворожнечі вчений назвав знищення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, переслідування української мови, тоді як без «розвою цієї мови неможлива народна освіта...», гоніння на М. Драгоманова (Там само).

Себто припустимо, що думки, висловлені помірковано-консервативною частиною київської громади, для О. Половцова мали урівноважувати, з одного боку, погляди ліберальної української інтелігенції, з іншого — нетерпимість ультра-консерваторів, зокрема Михайла Володимировича Юзефовича, голови Тимчасової комісії для розбору давніх актів при київському генерал-губернаторі, чи редактора газети «Киевлянин» Дмитра Івановича Піхна. М. Юзефович регулярно відвідував О. Половцова і кожен раз сповіщав, «що своїм виданням „Архіва Південно-Західної Русі“ він довів, що більше 800 теперішніх польських іменитих фамілій суто руського походження, а про 200 з'ясував навіть обставини їхнього переходу в католицизм і ополячення...» (Там само. С. 32), привласнюючи собі заслугу видання I тому 4 частини «Архивов Юго-Западной России» — «Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» (1442–1760), у передмові до якого став співавтором тексту, написаного редактором видання В. Антоновичем, що посилює політично-пропагандистське навантаження книги (Журба О.І., 1993. С. 92). Д. Піхно в кожній з двох зустрічей з О. Половцовим, зафіксованих у «Щоденнику», або наполягав на «необхідності організувати групу людей, котрі слугували б оплотом проти українофільства...» (Половцов О.О., 2019. С. 43), або «поставав проти українофільської агітації, доводячи, що за нею приховується польська, революційна інтрига...» (Там само. С. 117).

Таким чином, результатом зустрічей О. Половцова з мешканцями міста є відтворення в щоденнику розмаїтого спектра громадських настроїв щодо проблеми українофільства. Це доводить слушність пізніших споминів К. Мельник-Антонович про те, що сенатор, «бажаючи докладно обізнатись з місцевою громадською думкою і настроями в ліберальному громадянстві, розпочав широкі зносини з представниками

різних груп і напрямків м. Києва...» (Мельник-Антонович К.М., 1932. С. XLVI). Але висновки, до яких дійшов сенатор, не співпадали зі сподіваннями ліберально налаштованої інтелігенції, яка воліла бачити у самій ревізії мірило змін в імперській державній політиці: «відчувалось наче наближення чогось нового в суспільно-політичній відношені, чогось доброго, давно сподіваного; відчувалось, що наближається перемога правової сили та порядку замість урядовницької сваволі...» (Невигади спогади В.Г. Ляскоронського..., 1928. С. 74). Це підтверджує лист О. Половцова до товариша міністра внутрішніх справ імперії М.С. Каханова, написаний на початку лютого, під час його активних перемовин з різними групами киян щодо «українського питання». У записці репрезентовано програму людей, «котрі іменуються „українофілами“»: «Одні з вкрай чесних і чистих спонукань, належачи до кращих руських людей, віддані не лише всій своїй вітчизні, але й особливо тому краю, де народились і провели життя. Їх тішить малоросійська пісня, сповнена мелодії, ... їм весело дивитися і на рідний краєвид, і на народний одяг. Другі, захоплюючись особливостями народного історичного побуту, ... мріють про народну літературу, забуваючи, що художній твір потребує усталеної механічної та технічної обробки, якої для малоруського наріччя не існує...Треті додають до літературних мрій політичні. Їм бажалося б самим відігравати важливу на земній кулі роль в особі України... Вони були б цілковито невинні та безрезультатні, якщо б за ними не стояла четверта, зовсім нечисленна купка, яка бачить далі інших, і, нажаль, вбачає у всьому цьому засіб шкодити Росії...» (Цит. за: Миллер А., 2013. С. 247). Тобто, мірилом лояльності/нелояльності українофілів для О. Половцова слугувало саме співвідношення безпечного для влади етнографізму й локального патріотизму з небезпечною громадянською позицією та національно-політичними сподіваннями.

Водночас у спілкуванні з міськими спільнотами О. Половцов волів швидше тримати дистанцію. Це, на нашу думку, стосувалося його конфідентів з усіх соціальних груп — аристократів, чиновництва, промисловців, інтелігенції. Приміром, зі значною долею іронії до української знаті він описав гостини у М. Юзефовича: «В маленькій кімнаті, заставленій шафами й увішаний портретами, місцеві аристократи думки ділять Європу й критикують Бісмарка, я намагаюсь віддалитися в розмові від будь-яких сучасних питань і розповідаю анекдоти з минулого...» (Половцов О.О., 2019. С. 42). У записках про зносини з професорсько-викладацькою спільнотою Києва, передусім з викладачами Університету св. Володимира, він найчастіше характеризував своїх співрозмовників стримано-критично чи негативно: Костянтин Матвійович Феоділаков,

тодішній ректор університету, — «тихий, непоказаний старенький, який піклується, здається, насамперед про те, як уникнути відповідальності...» (Там само. С. 32), лекція професора-правника Василя Андрійовича Незабитовського про значення території держави «йде досі мляво, темно й незадовільно...» (Там само. С. 43), директор 1-ї київської гімназії Олексій Фомич Андріяшев — «відразлива особа, тримає крамничку наукових і навчальних посібників для вихованців, краде на їжі...» (Там само. С. 125). У записі про зібрання професорів юридичного факультету на квартирі у К. Феофілактова він зазначив, що Олександр Федорович Кістяківський, представник ліберальної професури, говорив більше за всіх, «інші вельми нежваві та недалеко пішли від вчителів гімназії...» (Там само. С. 44). Цікаво, що та сама зустріч у щоденнику О. Кістяківського зображена й детальніше, і дещо інакше: зауваживши, що О. Половцов тримався напрочуд тактично, більше слухав, ніж говорив, утримався від висловлення власної думки, О. Кістяківський більше уваги приділив саме суті зустрічі. Тоді обговорювалися питання діяльності студентської корпорації (отримання права на скликання студентських зборів, на одруження, на влаштування каси взаємодопомоги, на відвідини бібліотеки без надання звітів тощо), у вирішенні яких більшість професорів трималася заборони-охоронної позиції. О. Кістяківський, насправді, виступив на захист розвитку корпоративних основ студентського життя: питання не про те, говорив він, «чи слід, чи ні дозволити корпоративний студентський устрій, але про те, чи варто надати студентській корпорації облаштування за законом, чи терпіти її як дещо незаконне, здатне вічно вироджуватися в смуту...» (Кістяківський О., 1995. С. 320). Але акценти у двох варіантах розповіді про подію розставлені однозначно: те, що вельми турбує киянина, інтелектуала-українофіла О. Кістяківського, не є особисто значущим для петербурзького високопосадовця О. Половцова.

І в інших ситуаціях, коли ревізор долучався до розгляду прохань ліберальної інтелігенції Києва, вимог студентства (а це були напрочуд важливі для цих спільнот проблеми — можливість виконувати в благодійних концертах українські пісні, відзначити 20-ті роковини з дня смерті Тараса Шевченка, розширити права студентського самоврядування, дозволити студентський бал у стінах університету тощо), він не надто переймався аргументами протилежної сторони, хоча, безумовно, був переконаний, що відмова від тактики суцільних заборон зменшить суспільну напругу. У пізніших споминах про бурхливі події осені — зими 1880 — 1881 рр. дії О. Половцова отримали схвальну оцінку: «він дав дозвіл на одправу урочистої панатихи по Шевченкові в Софійському соборі, чого ніколи не було раніше, та на прилюдні роковини

його пам'яті в залі Мінеральних Вод; нарешті, дозвіл на великий урочистий бал на користь незможних студентів у самому будинку університету...» (Мельник-Антонович К.М., 1932. С. XLVI). Але порівняння ставлення різних сторін до цих подій знову ж демонструє, наскільки різною була їхня мотивація.

Приміром, майже відразу після початку ревізії київські українофіли вирішили «подати доповідну записку сенатору-ревізору О. Половцову з тим, щоб він доповів кому слід про дозвіл давати концерти з малоросійськими піснями, хорами тощо ... було кілька нарад у нас і у Міщенка. Три рази переміняли редакцію записки. Двічі набіло переписували її... Сподівалися, проте, що цим настільки уповноважену особу буде поставлено до відома про потреби й бажання інтелігенції...» (Кістяківський О., 1995. С. 317). Сенатор, за свідченням О. Кістяківського, відреагував на записку більше ніж сухо. Й це підтверджується рядками зі щоденника від 22 жовтня 1880 р.: «Потім з'явилися дві дами, котрі просили про дозвіл співати малоросійських пісень на благодійному концерті. Справа набуває гоголівського оберту...» (Половцов О.О., 2019. С. 39). Прохання співати українських пісень повторилося на зустрічі сенатора зі студентами Університету св. Володимира 18 лютого 1881 р. з приводу балу, безумовно важливого для інтелігенції Києва, тому що він давав можливість продемонструвати єдність ліберально-демократичної спільноти: «Громадянські кола київські, що завжди із співчуттям ставилися до студентства, і тим разом теж взяли в цій справі найгарячішу участь... Відомості про цей бал заздалегідь широко розповсюджено на провінції; отже прибуло багато відомих громадських і земських діячів з Полтави, Чернигова, Харкова, Кременчука, Єлисавету, з ближчих і дальших околиць...» (Невидані спогади В.Г. Ляскоронського..., 1928. С. 74). О. Половцов відмовив студентам у їх жаданні співати українською, обґрунтувавши це перевищенням власних повноважень (він — ревізор, а не адміністратор), але у коментарі про зустріч не втримався від трохи презирливої інтонації, зауваживши, що прохачі «більш або менш запевнилися цими відповідями, й, отримавши 200 р. за мій особистий вхідний білет на їхнє свято, пішли, вочевидь, задоволені...» (Половцов О.О., 2019. С. 125). Про бал він повідомив надто лаконічно, додавши: «В особливій кімнаті влаштовується пивна кімната, в якій випивається 80 відер пива...» (Там само. С. 127). Зверхній тон запису контрастує з захопливим описом подій балу у спогадах тих, хто був там, як-от Василя Ляскоронського (Невидані спогади В.Г. Ляскоронського..., 1928. С. 74–75).

Неодноразово на сторінках щоденника згадується обставина підготовки до відзначення роковин з дня смерті Тараса Шевченка, передусім

тому, що тоді О. Половцов опинився в епіцентрі протистояння української інтелігенції та імперської адміністрації Києва в особах губернатора Миколи Гессе й поліцмейстера Бориса Гюббенета. Основним комунікатором сенатора з громадськістю міста у цій справі був О. Кістяківський, котрий згадував: «У 1881 р. нам зі значним зусиллям вдалося схилити владу київську до дозволу урочистої панахиди по Шевченку. Цьому дозволу немало сприяв Половцов, котрий жив тоді в Києві як сенатор-ревізор...» (Кістяківський О.Ф., 1995. С. 395). Позиція самого урядовця недвозначно висловлена у записах щоденника: «Відмовити у відправі панахиди не можна, відмовити в друку об'яви (про саму панахиду, — М.Б., Т.Т.) — значило б посилити агітацію...» (Половцов О.О., 2019. С. 130). Тобто, оцінюючи дії національно орієнтованої інтелігенції Києва, О. Половцов жадав дотримуватися політики поміркованого нейтралітету, водночас переконання цієї спільноти залишалися для нього чужими й достатньо небезпечними. Чиновник з Петербург усвідомлював нагальність більш гнучкої політики в національному питанні, але лишався на позиціях імперського шовінізму.

Таким чином, інформативність щоденника Олександра Половцова обумовлена його насиченістю фактами, описами подій, зустрічей з людьми. Записи О. Половцова допомагають зрозуміти не лише дії царського уряду у справі врегулювання низки нагальних економічних і соціально-політичних проблем українських губерній, але репрезентують особисте ставлення імперського високопосадовця до людей, в чиєму

середовищі він опинився. З позиції сенатора-ревізора репрезентовано розмаїтий спектр переконань, думок, настроїв киян у царині політики, економіки, землеволодіння, освіти, міського благоустрою тощо. Його відсторонений погляд, становище «чужого» для місцевої громади дозволяють побачити містян, передусім чиновників адміністративно-управлінського апарату, духовенство, поміщицтво, інтелектуалів — від консерваторів до лібералів, — очима «чужого», репрезентанта центральної влади.

У цілому в ставленні до жителів Києва, їхніх думок, конфліктів і взаємин, Олександр Половцов, як засвідчує його щоденник, волів перебувати «над сутичкою». По-перше, вочевидь, тому, що був переконаний у необхідності дотримання дистанції між виконавцями ревізії та тими, кого ревізують, по-друге, швидше за все, вважав помірковану позицію найефективнішою для вирішення спірних питань, по-третє, попри зацікавленість результатами своєї місії, не надто переймався інтересами та сподіваннями людей, серед яких опинився. Припустимо, що київські співрозмовники були для сенатора-ревізора такими собі «тубільцями», до чиїх думок хоча й варто дослухатися, але не тлумачити їх як остаточно слушні.

Наприкінці виснуємо, що описи перебування в Києві сенатора О.О. Половцова під час ревізії Київської губернії на початку 1880-х рр. надають змістовний проблемно-фактологічний матеріал для реконструкції поведінки міських спільнот, що у подальшому може бути використано для створення просопографічного портрету жителів міста.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії і діяльності; відп. ред. П.С. Сохань. К. : Наукова думка, 1993. 246 с.
- Кістяківський О.Ф. Щоденник. Т. 2 (1880–1885); упоряд.: В.С. Шандра (ст. упоряд.), М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. К. : Наукова думка, 1995. 584 с.
- Мельник-Антонович К.М. До видання I тому творів В. Антоновича // В. Антонович. Твори. Т. I. Київ, 1932. С. VI–LVI.
- Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. К. : Laurus, 2013. 416 с.
- Невидані спогади В.Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатієвича Антоновича як професора. *Україна*. 1928. № 6. С. 70–81.
- Новицкий В.Д. Генерал Новицкий о самом себе // Новицкий В.Д. Воспоминания тяжелых дней моей службы в корпусе жандармов; отв. ред. Л.М. Добровольский. Москва : Юрайт, 2019. С. 17–29.
- Половцов О.О. Щоденник: жовтень 1880 — травень 1881 // Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О.О. Половцова (жовтень 1880 — травень 1881); упоряд. : М. Будзар, Є. Ковальов, Д. Терещенко. К. : StreamARLine, 2019. С. 27–181.
- Шандра В. Українське місто у складі Російської імперії XIX ст.: огляд сучасної вітчизняної історіографії // Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.); відп. ред. О.П. Реєнт. К. : Інститут історії України НАН України, 2019. С. 10–28.
- Шимко В. Міські спільноти: структурно-онтологічне визначення. URL: <https://www.prostranstvo.media/uk/miski-spilnoty-strukturno-ontologh/>. DOI: doi 10.5281/zenodo.3522915
- Rak Ju. The Diary among Other Forms of Life Writing // The Diary: The Epic of Everyday Life; Eds. B. Ben-Amos & D. Ben-Amos. Bloomington : Indiana University Press, 2020. P. 58–74.

REFERENCES

- Melnyk-Antonovych, K. M. (1932). Do vydannia I tomu tvoriv V. Antonovycha. In V. Antonovych *Tvory* (Vol. 1, pp. VI–LVI), Kyiv [in Ukrainian].
- Miller, A. (2013). *Ukrainskii vopros v Rossiskoi imperii*. Kyiv: Laurus [in Russian].
- Nevydani spohady V. H. Liaskoronskoho za Volodymyra Bonifatiievycha Antonovycha yak profesora. (1928). *Ukraina*, 6, 70–81 [in Ukrainian].
- Novitskii, V. D. (2019). General Novitskii o samom sebe. In L. M. Dobrovolskii, (Ed.), Novitskii V. D. *Vospominaniya tiazhelykh dnei moei sluzhby v korpuse zhandarmov* (pp. 17–29), Moskva: Izdatelstvo Yurait [in Russian].
- Polovtsov, O. O. (2019). Shchodennyk: zhovten 1880 — traven 1881. In M. Budzar, Ye. Kovalov, D. Tereshchenko (Eds.), *Senatorska reviziia Kyivskoi ta Chernihivskoi hubernii: zi shchodennyka O. O. Polovtsova (zhovten 1880 — traven 1881)* (pp. 27–181): K.: StreamARLine [in Ukrainian].
- Rak, Ju. (2020). The Diary among Other Forms of Life Writing. In B. Ben-Amos & D. Ben-Amos (Eds.), *The Diary: The Epic of Everyday Life*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 58–74 [in English].
- Shandra, V. S., Butych, M. I., Hlyz, I. I., & Franko, O. O. (Eds.). (1995). *Kistiakivskyi O. F. Shchodennyk (1874–1885)*: [in 2 vol.]. (Vol. 2), Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Shandra, V. (2019). Ukrainske misto u skladi Rosiiskoi imperii XIX st.: ohliad suchasnoi vitchyznianoï istoriohrafii. In O. P. Reient (ed.), *Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII — pochatok XX st.* (pp. 10–28). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Shymko, V. (n. d.). Miski spilnoty: strukturno-ontolohichne vyznachennia. [in Russian].
<https://www.prostranstvo.media/uk/miski-spilnoty-strukturno-ontoloh/>
DOI: doi 10.5281/zenodo.3522915
- Zhurba, O. I. (1993). *Kyivska arkheohrafichna komisiia 1843–1921. Narys istorii i diialnosti*; P. S. Sokhan (Ed.). K.: Naukova dumka [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 02.10.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Олександр Бонь,

доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Oleksandr Bon,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0003-3287-5955

Викладачі та студенти Вищого інституту народної освіти в Києві початку 1920-х рр. у системі більшовицького ідеологічного контролю

У статті проаналізовано систему політичного контролю у закладах вищої освіти радянської України початку 1920-х рр. Із створенням Вищого інституту народної освіти на основі Київського університету розпочалась політико-ідеологічна фільтрація викладачів і студентів. Зокрема, формами контролю над викладачами була подача звітів й анкетування, а над студентами — через комісію з оцінювання політичного рівня (політичний реєстрації). Це значно змінило політико-ідеологічну ситуацію у ВІНО.

Ключові слова: українська гуманітарна інтелігенція, Київ, Вищий інститут народної освіти, ідеологічний тиск.

Lecturers and Students of Kyiv Higher Institute of People's Education in the Early 1920s in the Context of the System of Soviet Ideological Control

Since the establishment of the Bolshevik regime, intellectuals as holders of knowledge, ideology and historical experience, were under systematic and constant pressure. Special attention was paid to political control over higher education institutions, particularly in Kyiv. This control concerned reorganization of Ukrainian universities (Russian universities were not reorganised). That is why particular attention should be paid to higher education changes during the early totalitarianism period. Kyiv University served as a basis for establishment of Kyiv Higher Institute of People's Education and other educational institutions. Besides, there was political and ideological purge of teachers and students at the same time. The forms of control over lecturers were detailed questionnaires and reports. Such famous scientists as Hryhoriy Pavlutskiy, Klyment Kvitka, and others were among those lectures. Students were controlled through commissions on political level checks (political registration). Those commissions were the ones that carried out a purge in 1921–1923s. All those actions changed the political and ideological situation in Kyiv Higher Institute of People's Education.

The subject matter of this article is to show forms and methods of control over the lecturers and students in Kyiv Higher Institute of People's Education. The main sources used in the article are the documents of the fund P-346 (R-346) of the State Archives of Kyiv.

Key words: Ukrainian humanitarian intellectuals, Kyiv, Institute of People's Education, ideological pressure.

З утвердженням більшовицького режиму в Україні почався системний і постійний тиск на інтелігенцію як носія знань, ідеології та історичного досвіду. Особлива увага надавалась політичному контролю у закладах вищої освіти, зокрема в Києві. Оскільки від початку режим націлювався на тривалу історичну перспективу, у фокусі

тримав формування нової генерації інтелігенції. З одного боку, це стосувалось реорганізації університетів в Україні (у Росії університети не реорганізовувались). З іншого боку — почалась політико-ідеологічна та соціальна фільтрація викладачів і студентів.

Історія трансформації вищої школи України 1920-х рр. має значну історіографію

як у історичній науці, так і в історії педагогіки. Зокрема, Олена Ляпіна досліджувала політизацію вищої школи та історичної освіти 1920-х рр саме у Київському інституті народної освіти. Вона наголошує на формуванні нової наукової еліти та всеохопному контролі над суспільством й особою за допомогою репресій (Ляпіна О., 2003. С. 31–42). Ця ж дослідниця вивчала зміни в студентському середовищі Києва у 1920-ті рр. (Ляпіна О., 2009. С. 52–60). Трансформації в Київському університеті у 1920-ті рр., як структурні, так і соціальні та ідеологічні, відтворено у відповідному розділі монографії про історію Київського національного університету імені Тараса Шевченка, оприлюдненій 2019 р. (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 443–554). Прослідкувати структурні зміни у вищій педагогічній освіті радянської України можна за публікаціями Ольги Радул про розвиток педагогічної освіти в інститутах народної освіти в радянській Україні в 1920-ті рр. (Радул О., 2017. С. 47–52).

Джерельною базою дослідження є фонд Ф. Р-346 «Київський державний педагогічний інститут ім. О.М. Горького Міністерства освіти УРСР», в якому відкладалась частина документів правонаступників Київського університету імені Святого Володимира¹. Це списки студентів, котрі проходили ідеологічну та соціальну перевірку, звіти викладачів тощо. Хоча цей масив документів і невеликий, все ж він дозволяє дослідити форми й методи політичного й соціального контролю за вищою школою більшовицьким режимом на початку 1920-х рр.

Мета статті — дослідити форми й методи ідеологічного, політичного та соціального контролю за викладачами й студентами на початку 1920-х рр. на прикладі Вищого інституту народної освіти у Києві.

Встановлення більшовицького режиму супроводжувалось корінними реформами в освіті, зокрема й у вищій. Його метою було встановлення ідеологічного контролю над суспільством і, врешті-решт, забезпечення відтворення більшовицької системи. А у вищій освіті ці зміни виявились у розширенні доступу жінок до закладів освіти, професіоналізації навчання, реорганізації та розширенні мережі й структури вишів. Потужним впливом стало розширення соціальної бази студентів за рахунок вихідців з селянського й робітничого середовищ. Більшовицька система вищої освіти, створена впродовж 1920-х рр. в УСРР, передбачала практичну підготовку фахівців з професійною спрямованістю (автором вважають тогочасного народного комісара освіти УСРР Григорія Гринька).

Відбувались суттєві зміни щодо можливості отримання вищої освіти робітниками та селянами: «З 1919 р. були запроваджені нові правила вступу до вищих навчальних закладів, які надавали пільги вихідцям з робітників і селян: не треба було складати вступні іспити, не вимагалось свідоцтво про середню освіту, відкривались тримісячні підготовчі курси...» (Сігаєва Л., 2012. С. 257). У 1920 р. було створено робітничі факультети при вишах (перший у Одесі), а у 1921 р. їх було вже 13 у всій УСРР. Діяли ліміти на прийом робітників і селян. Саме вони і становили левову частку слухачів робітфаків — 67 % і 24–26 % відповідно, а інші верстви — 9 % (Сігаєва Л., 2012. С. 258).

Важливою для формування «нової» радянської та контролю за «старою» дореволюційною інтелігенцією більшовицький режим вважав трансформацію структури вищої школи. Адже саме університети продукували інтелігенцію, яка була провідною суспільно-політичною силою в Українській революції 1917–1921 рр. Управління вищих шкіл Києва 20 липня 1920 р. на основі історико-філологічного факультету Університету Святого Володимира, Вищих жіночих курсів і деяких інших закладів вищої освіти Києва утворило Вищий інститут народної освіти ім. Михайла Драгоманова (ВІНО). Він поділявся на факультет шкільної освіти (мав відділи гуманітарний і природничий) та дошкільної освіти (Радул О., 2017. С. 47–48).

До ВІНО увійшли історико-філологічний і фізико-математичний факультети Університету Святого Володимира, юридичний факультет було передано до Інституту народного господарства, а на базі медичного факультету було створено Медичний інститут. У 1924 р. ВІНО отримав назву — Київський інститут народної освіти (КІНО) (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 447–448).

Уже у 1921 р. Народний комісаріат освіти остаточно ліквідував університети, які радянським режимом позиціонувалися як консервативні центри вищої освіти. Стандартними для них було три факультети — соціального виховання, професійної освіти та політосвіти. Факультети професійної освіти створювались тільки на основі колишніх університетів. Тому 9 ІНО в УСРР, створених на основі учительських інститутів, мали лише по одному факультету (Радул О., 2017. С. 48).

Водночас поновлювалась посада ректора, котрий разом з політкомісаром та Бюро (пізніше існували також інші назви — управа, правління) ВІНО керували адміністративною, навчальною та науковою роботою інституту. Також управлінням опікувались загальні збори, до яких входили всі викладачі, технічні працівники й представники від студентів. Важливо зазначити, що ВІНО підпорядковувався Укрголовпрофосвіті,

¹ Державний архів міста Києва (далі — ДАК). Ф. Р 346. Оп. 1.

а безпосереднє управління здійснювали ректор (відповідав за роботу ВІНО) і політкомісар (був відповідальним представником державної влади). Така ситуація могла провокувати конфлікти, тому, щоб не було «двовладдя», у ВІНО обидві посади з 1921 р. до березня 1924 р. обіймав Микола Лобода, а з липня 1924 р. інститут очолив О. Карпеко. Посаду політкомісара, який прямував «шляхом комуністичного будівництва», ліквідували лише 1925 р. (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 449–450).

У 1925 р. ЦК КП(б)У спеціальною таємною постановою про недоліки у вишах визнало, що успішність комсомольців і комуністів, котрі прийшли передусім не навчатись, а робити успішну партійну кар'єру, була низькою. Також було прагнення «певних ланок» в управлінні до постійного оновлення навчальних планів і програм (Там само. С. 545–546). Лише у 1933 р. в УСРР відновились університети. Це стало можливо, на нашу думку, тому, що на той момент було подолано внутрішній опір інтелігенції у вищій школі.

Окрім адміністративного контролю над зміненою структурою ВІНО, органи управління освітою налагоджували ідеологічний контроль над змістом і формами навчання студентів, що, безперечно, вже на початку 1920 рр. спонукало до самоцензури викладачів і студентів. Зокрема, формами контролю над викладачами стали надання звітів і детальне анкетування. Серед викладачів ВІНО на той час були відомі вчені та педагоги — Григорій Павлуцький, Климент Квітка, Антон Лобода та ін. А нагляд за ідеологічною лояльністю студентів відбувався на основі роботи комісій з політичного рівня (політичної реєстрації) студентів (в документах зустрічаються обидві назви). Саме ці комісії у 1921–1923 рр. та наступні роки проводили «чистки» студентів. Це значно змінило політико-ідеологічну ситуацію у вишах і ВІНО зокрема.

У Державному архіві міста Києва у справі анкет викладачів за вересень 1920 р. маємо цікавий матеріал для осмислення початкового періоду панування більшовицького режиму в Україні та початку трансформації системи вищої освіти. Роль збирання та використання інформації про населення, також реєстрації як засобів державного тиску й згодом репресій досліджував Сергій Білокінь. Він, у розділі «Формування управлінчої інформаційної системи» монографії «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження», вивчаючи анкетування, паспортизацію, різновиди обліку населення, характеризував анкети як форму «прямої самообмови» (Білокінь С., 1999. С. 182–203, 183).

Наприклад, голова факультетської ради ВІНО, професор, доктор теорії та історії мистецтв Григорій Павлуцький 8 вересня 1920 р.

повідомляв про себе основні дані. Цікавим є його відповідь на п. 13 анкети «Чи можете читати популярні курси для Червоної Армії?»: «Міг би читати, якщо-би можна було підібрати теми із історії мистецтв». Провокативним було питання в анкеті про те, чи хотів би він виїхати з Києва. А відповідь вченого була обережною: «Виїхати з Києва не можу». Фактично він не відповів на питання².

Не менш цікавою є і анкета Климента Квітки — чоловіка Лесі Українки (у відповідному пункті вказав «вдовий»). Вона написана українською мовою, на відміну від анкети Г. Павлуцького. К. Квітка вказав своєю спеціальністю музичну етнографію і те, що він працював постійним співробітником Української академії наук. Важливою є також інформація про публікації науковця про пентатоніку в українських народних піснях, про історію української музичної етнографії, мелодику й ритміку українських пісень тощо. Виїжджати з Києва він також не бажав і зазначив, що працював у «Дніпросоюзі» — великій всеукраїнській кооперативній організації³.

Дехто з викладачів був відвертішим у своїх відповідях на питання анкети, як-от доктор грецької словесності Мольєр Сонні вказав, що не може читати популярні курси для Червоної армії⁴. Серед цікавих анкет варто зазначити україномовну анкету Михайла Марковського — фахівця з української та російської словесності, а також відомого історика Василя Данилевича. Останній у пункті про сімейний стан вказав «парубок». Він на питання про популярні курси для червоноармійців відповів прочерком, як і на питання про виїзд із Києва⁵. Так само і спеціаліст з історії Близького Сходу, грецької та слов'янської історії доктор історії Іван Соколов не збирався виїжджати з Києва⁶. Вважаємо, що можна зробити висновок: питання про виїзд з Києва могло з'явитися в анкеті для виявлення нелояльних режимові інтелігентів, котрі бажали емігрувати чи виїхати в інше місто для уникнення контролю.

Цікавим був національний склад студентів ВІНО. На основному (першому, який вважався загальноосвітнім) курсі навчалось 942 студенти: 499 осіб (53 %) — українці, 280 (30 %) — євреї, 153 особи (16 %) — росіяни. За соціальним походженням студенти не відображали тогочасного прагнення більшовицької влади пролетаризувати вищу освіту: службовці — 350 осіб (37 %), селяни — 264 (28 %), робітники — 229 (24 %) (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 487). Для того щоб змінити ситуацію та «оволодіти» вищою школою, здійснювалися «чистки»

² ДАК. Ф. Р 346. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 3.

⁴ Там само. Арк. 5.

⁵ Там само. Арк. 10.

⁶ Там само. Арк. 11.

(переєстрації) студентів. Також затверджувалась з 1921 р. розверстка для вступників за соціальним походженням: вступники заповнювали анкету, де зазначали соціальне походження та джерела існування до 1917 р. та з 1917 до 1920 рр. Формою політичного контролю було питання в анкеті про членство у партіях, робітничий стаж тощо (Там само. С. 533–534).

Соціальний та ідеологічний контроль за викладацьким середовищем на початку 1920-х рр. здійснювався ще за допомогою звітів про виконання навчальних планів і прочитані лекції. Ці документи у 1922 р. направлялись декану Основного факультету. За ними можна прослідкувати головні тенденції у вищій освіті Києва й проблеми, характерні для ВІНО. Приміром, у 1922 р. у звіті одного із викладачів ми бачимо тенденцію до політизації та ідеологізації освіти. У документі зазначалось, що лекції з «Теорії держави й радянської конституції» викликали великий інтерес — їх відвідувало до 200 осіб⁷.

Згідно з наказом № 122 НКО УСРР від 11 серпня 1920 року такі навчальні курси «не можуть бути довірені професорам немарксистам, а курс Радянської конституції мають викладати особи, котрі беззастережно ідейно й практично віддані Радянській республіці» (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 490). У зв'язку з цим О. Ляпіна зазначає, що викладачі ВІНО були поділені на групи відповідно до ставлення їх до радянської влади: комуністи (зокрема ректор М. Лобода), радянські викладачі (декан О. Оглоблін), але найбільша частина — індиферентна, лояльна до влади (Л. Добровольський, Г. Павлуцький, В. Романовський тощо) (Ляпіна О., 2003. С. 35).

Значно складніше відбувалось викладання дисциплін, які потребували, хоч і невеликих, з огляду на тогочасну інфляцію, але матеріальних витрат. Переконливо унаочнює ситуацію з навчальним процесом у ВІНО восени 1922 р. звіт викладача малювання О. Іконнікової (можливо, племінниці історика В. Іконнікова, доньки його брата, київського губернського архітектора М.С. Іконнікова). На заняттях не вдалося організувати роботу фарбами й ліпку, оскільки гроші (5 млн. руб) було виділено лише наприкінці курсу. Самі заняття проходили «вкрай ненормально» через низьку відвідуваність. І ситуація покращилась лише з перенесенням їх на вечірній час. У групі нараховувалось 49 студентів, а відвідували заняття від 12–15 до 30–35 осіб. Водночас лекції через відсутність студентів не скасовувалися. Лекції не відбувались лише на свята — день конституції, шевченківські дні, а трьох лекцій не було через хворобу викладачки. Найбільші проблеми викликали матеріальні негаразди — не вдалося

виконати програму курсу з причини холоду в приміщеннях, які до того ж не були належно пристосовані для занять, а також через відсутність матеріалів, посібників, що змусило «перенести центр уваги на малювання за уявленням»⁸.

Відомий вчений А. Лобода також доповідав декану Основного факультету про складності викладання його дисципліни у першому семестрі 1922/1923 навчального року. Частину програми курсу він не зміг виконати з причини хвороби. Важливо зауважити, що академік ВУАН (з 13 лютого 1922 р.), згодом — віцепрезидент, член-кореспондент Російської академії наук (1924 р.) та АН СРСР (1925 р.) наголошував, що викладає у «строгій відповідності з представленою програмою». Очевидно, це було пов'язано з контролем, змістовним та ідеологічним. Адже далі він зазначає: «Зупинився на розділенні української мови на наріччя і говори». І вказує, що відвідуваність була хорошою — заповнювалась аудиторія на три четверти, тільки інколи менше⁹.

Додамо, що О. Ляпіна вказує на такі шляхи політизації історичної науки і освіти в УСРР: реорганізація форм і методів історичної освіти; зміни у складі науковців; встановлення державного і партійного контролю за дослідницькою та викладацькою роботою (Ляпіна О., 2003. С. 31). Можна додати, що постійні, кілька разів на рік, зміни планів і програм НКО теж були формою впливу й контролю.

Контроль, перш за все ідеологічний і соціальний, за студентами для створення «нової» інтелігенції здійснювався від початку освітніх реформ. Щорічно проводились перереєстрації студентів упродовж першого триместру з метою з'ясування соціального, партійного походження та звільнення від «малокорисних радянській владі» студентів. Їх проводив комуністичний осередок інституту й спеціальна комісія з п'яти уповноважених Губкому КП(б)У та Губпрофосу (профспілки освітян), до якої долучались студенти з дорадчим голосом. І хоча передбачалась апеляція студентів до НКО, але відрахованих внаслідок «чистки» поновлювали вкрай рідко. Приміром, за 1921 р. було «вичищено» 20 % студентів з вишів (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 546–547).

У документах згаданого фонду зустрічаємо також іншу назву «чистки» — «перереєстрація студентів». На підготовчому курсі у 1921/1922 навчальному році у цьому списку студенти поділялись на чотири категорії (перша — члени комітетів неможливих селян, найбільш «близькі режимові», а далі — інші соціальні групи). У великому

⁷ ДАК. Ф. Р 346. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1 зв.

⁸ Там само. Арк. 3 з зв.

⁹ Там само. Арк. 12.

списку під 431 номером бачимо й поета Тодося Осьмачку¹⁰.

У 1923 р. кампанія перевірки тривала у березні — квітні по всій УСРР. І студенти були змушені заповнювати анкети з 50 питаннями про попередні події в житті та соціальне походження (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 546–547).

Самі анкети розглядала комісія та ухвалювала рішення — затвердити, відрхувати, передати на розгляд ЦК. «1923 року з 1149 студентів КІНО жодного не відрхували, але 31 справу було передано на розгляд до вищих інстанцій» (Там само. С. 546–547). Приміром, документ «Протокол засідання комісії по проверке политического уровня студентов от 16 мая 1923 г. и списки студентов, прошедших перерегистрацию за 1921–1922 гг. 1921–1923 гг.» демонструє, що перевірка здійснювалась дійсно за поданими анкетами, без присутності самих студентів. Майже всі студенти були затверджені, але були й ті, кого перевели до іншої категорії. Одного студента — Петра Кияницю — пропонувалось відрхувати «як шовіністичний елемент», оскільки він заарештовувався Державним політичним управлінням за виступи проти НЕПу, виступав «проти лінії радвлади у сфері освіти, проти пролетарської вищої школи»¹¹.

Петро Кияниця мав складну біографію. Брав участь у період Української революції в українських партіях, був боротьбистом. І хоча він став членом КП(б)У, політичне минуле викликало увагу більшовицьких каральних органів, і він кілька разів заарештовувався. Ці обставини примусили його навчатись у кількох закладах вищої освіти Києва. Зокрема, крім ВІНО, він навчався у Київському інституті народного господарства й Учительському інституті. Надалі він займався науковою та партійною діяльністю, був згодом репресований. Оксана Юркова зазначає, що Петро Кияниця був серед 5 аспірантів кафедри історії України М. Грушевського, але називати його учнем видатного історика, напевне, не можна. Адже у 1932 р. у часописі «Україна» він надрукував статтю з нищівною критикою М. Грушевського, О. Гермайзе, С. Єфремова. Від початку появи на науково-дослідній кафедрі історії України

П. Кияниця заявив про свою належність до КП(б)У, марксистський світогляд, діалектичний метод досліджень. І хоча він не мав закінченої вищої історичної освіти, О. Гермайзе, О. Грушевський підтримали його кандидатуру й М. Грушевський запропонував зарахувати аспірантом. Утім незабаром він перейшов до створеної у Києві при ВУАН кафедри марксизму-ленінізму (Юркова О., 1999. С. 154–155, 234).

Травнем 1922 р. датуються списки студентів основного курсу ВІНО, котрі пройшли реєстрацію, і тих, хто витримав повторну реєстрацію в центральній комісії. Загалом не пройшли реєстрацію 7 осіб¹².

Цікаво, що існували й плани органів управління освітою щодо відрхування студентів: у 1924 р. у Києві і Харкові по 15 % від загального числа студентів при загальному по УСРР — 12 %. І в 1924 р. комісія ВІНО / КІНО вже відрхувала із 2239 студентів 336 (заплановані 15 %), але 291 особа — за неуспішність і 45 — як «соціально ворожий елемент». У 1925 р. вже відрхували 31 % — 758 із 2416 студентів, це найбільший показник з усіх вишів Києва. І надалі організовувалися щорічні чистки (Історія Київського університету, 2019. Т. 1. С. 546–547).

Таким чином, можна зробити висновок, що від початку встановлення більшовицького режиму система вищої освіти не лише перебувала під жорстким ідеологічним, політичним і соціальним контролем, але й переживала час сутнісних реорганізацій. Метою цих заходів радянської влади було взяття під контроль діяльності інтелігенції у вищій школі та створення лояльної до політичного режиму інтелігенції з числа робітників і селян. Формами такого контролю були звіти викладачів вишів та їх детальне анкетування для збирання та аналізу суспільно важливої інформації. Студентство піддавалось постійним перевіркам політичної лояльності та соціального походження й анкетуванню. А нелояльну частину позбавляли можливості продовжувати навчання. Це докорінно змінило не тільки соціальний портрет студентства, але створило підґрунтя для формування «нової» інтелігенції.

¹⁰ ДАК. Ф. Р 346. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 2.

¹¹ Там само. Арк. 1.

¹² Там само. Арк. 11 зв.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Білокінь С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): джерелознавче дослідження. Т. І. К., 1999. 448 с.
- Історія Київського університету: монографія : у 2 т. / В.Ф. Колесник, Г.М. Казакевич, О.Г. Сокирко та ін.; за ред. Л.В. Губерського, І.К. Патрияка, В.Ф. Колесника, А.І. Чуткого. К. : ВПЦ «Київський університет», 2019. Т. І. 907 с.

- Ляпіна О. Політизація історичної науки та освіти в Україні в 20–30-х рр. XX ст. (на прикладі Київського інституту народної освіти). *Історія та історіографія в Європі*. 2003. № 1–2. С. 31–42.
- Ляпіна О. Студенти міста Києва у 1920-ті рр. *Соціальна історія*. 2009. Вип. V. С. 52–60.
- Радул О.С. Розвиток педагогічної освіти в Україні у 20–30-ті роки XX століття. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки*. 2017. Вип. 156. С. 47–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2017_156_8
- Сігаєва Л.Є. Розвиток освіти дорослих в Україні (20–30-ті роки XX ст.). *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2012. Вип. 4. С. 257–267.
- Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1999. 433 с.

REFERENCES

- Bilokin, S. I. (1999). *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): dzhereloznavche doslidzhennia*, Kyiv [in Ukrainian].
- Huberskyi, L. V., Patryliak, I. K., Kolesnyk, V. F., & Chutkyi, A. I. (Eds.). (2019). *Istoriia Kyivskoho universytetu: monohrafiia*, (Vol. 1), K. [in Ukrainian].
- Liapina, O. (2003). Polityzatsiia istorychnoi nauky ta osvity v Ukraini v 20–30-kh rr. XX st. (na prykladi Kyivskoho instytutu narodnoi osvity). *Istoriia ta istoriografiia v Yevropi*, 1-2, 31–42 [in Ukrainian].
- Liapina, O. (2009). Studenty mista Kyieva u 1920-ti rr. *Sotsialna istoriia: Naukovyi zbirnyk*, V, 52–60 [in Ukrainian].
- Radul, O. S. (2017). Rozvytok pedahohichnoi osvity v Ukraini u 20–30-i roky XX stolittia. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka*, 156, 47–52 [in Ukrainian].
- Sihaieva, L. (2012). Rozvytok osvity doroslykh v Ukraini (20–30-ti roky XX st.). *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy*, 4, 257–267 [in Ukrainian].
- Yurkova, O. (1999). *Diialnist naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy M. S. Hrushevskoho (1924-1930 rr.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15.09. 2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Оксана Салата,

завідувачка кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Oksana Salata,

Head of the Department of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: o.salata@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0003-2498-1483

Казимир Малевич в авангардних дискусіях 1928–1930 років

Статтю присвячено постаті художника та мистецтвознавця Казимира Малевича, який впроваджував у традиційне художнє мистецтво нові тенденції та підходи. Увага акцентується на його авангардних дискусіях під час викладання у Київському художньому інституті в 1928–1930 роках. Пошуки та експерименти художника були тісно пов'язані з відчуттям сучасності і нових імпульсів у культурі. Ідеї Малевича продовжували поширюватися завдяки учням й однодумцям, котрі розвивали їх і розробляли нові підходи у використанні зображувальних технік. Досвід, втілений майстром, показав особливість мистецького простору, що сформувався у Києві наприкінці 1920-х років.

Ключові слова: Казимир Малевич, авангардні дискусії, супрематизм, кубізм, безпредметність зображень.

Kazimir Malevich in Avant-Garde Discussions in 1928–1930

The article is devoted to the figure of Kazimir Malevich as an artist and art critic, who introduced new tendencies and approaches to the depiction of objects into traditional art; representation of the artist in avant-garde discussions in the period of his teaching at the Kyiv Art Institute in 1928–1930; searches and experiments of the artist, which were closely connected with the feeling of modernity and new impulses in culture. Malevich's activity on creation of a unique history of art of Modernism is revealed. It is shown that the scientific controversy between artists over traditional approaches and pictorial methods acted as a catalyst for the development of a new direction in modern art. Discussions between Kazimir Malevich and Mykhailo Boichuk became fundamental for an artistic discussion which continues among contemporary artists and art critics. The artist based his work on objectlessness, which became a method of interpreting art. In this way, he shifted the emphasis from defining the content to defining the form, the very essence of art. Being a theorist, Kazimir Malevich discovered the patterns of development of art form, explaining the importance and sequence of emergence of each new direction: Suprematism, Cubism, Cubofuturism. Artistic discussions with contemporaries were of great importance. Malevich's ideas continued to spread thanks to students and like-minded people who developed them and developed new approaches to painting techniques. The experience embodied by the artist at the Kyiv Art Institute showed the peculiarity of the artistic space that was formed in Kyiv in the late 1920s. Kazimir Malevich's ideas are a promising scientific research for both historians and art historians as they show new facets of the avant-garde style.

Key words: Kazimir Malevich, avant-garde discussions, Suprematism, Cubism, objectlessness of images.

Мистецтво є акумулюючою силою будь-якого суспільства. Кожен митець відображає запити громадськості, тенденції розвитку соціокультурного простору, де формує свій доробок. Видатний художник-авангардист Казимир Малевич у своїх творах відтворював просторові композиції, які відображали знакові суспільні ідеї, що виводили мистецтво на новий рівень.

Постать Казимира Малевича та його творчу спадщину досліджували представники різних наукових історичних і мистецьких шкіл. Зокрема, оригінальність авангардних ідей К. Малевича відзначав французький історик мистецтва Жан-Клод Маркаде (Маркаде Ж., 2013). Формування творчих ідей художника та їх вплив на розвиток світового мистецтва вивчала американська дослідниця, президентка Товариства Малевича

Шарлота Дуглас (Дуглас Ш., 1994). Особливості авангардного стилю митця стали предметом пошуків французького мистецтвознавця болгарського походження Андрія Накова (Наков А., 2008). Російська вчена Катерина Бобринська проаналізувала форми й види художньої діяльності, які в епоху авангарду істотно змінюють саму конфігурацію культурного простору. Творчість Малевича постає як одна з провідних в образотворчому мистецтві (Бобринська К., 2006).

Великий інтерес творчість Малевича викликала й у вітчизняних істориків, які намагалися пояснити феномен майстра та його місце в мистецькому просторі України, зокрема й під час роботи у Києві в 1928–1930-х роках. Галина Скляренко яскраво зображує життя художника у Києві та його спілкування з українськими митцями (Скляренко Г., 2015).

Метою статті є репрезентація Казимира Малевича в авангардних дискусіях періоду його викладання у Київському художньому інституті (1928–1930 рр.).

Авангард як явище виявився у всіх сферах мистецтва на початку ХХ ст. Можна назвати його основних представників і напрямки, але сформулювати загальні риси складніше. Це цілісна система проникаючих стилів, концепцій, теорій, мов, шкіл. Авангард в образотворчому мистецтві можна розуміти як експеримент — з концепцією, кольором, формою. Російський авангард у малярстві виріс, безумовно, із західних мальовничих напрямків: імпресіонізму, постімпресіонізму і символізму.

Казимир Малевич починав з імпресіонізму; потім у його творчості можна простежити чергування неопримітивізму, кубофутуризму, алогізму. Він став засновником нового напрямку авангарду — супрематизму, який у масовій свідомості чітко асоціюється з «Чорним квадратом» — тріумфом чистої геометричної форми. К. Малевич презентував свій стиль на футуристичній виставці у 1915 році в Петрограді.

У своїй творчості художник сформував стиль, який назвав «супрематизмом». «Supremus» — вищий, супрематизм — мистецтво майбутнього, нова геометрична мова, зведення досконалих форм.

Традиційний живопис, на думку К. Малевича, на той момент був вже пережитком. А супрематизм став новою філософською системою, що зображує «безмежний абстрактний всесвіт» за допомогою кольору й форм. «Чорний квадрат» відкрив у тодішньому авангарді нову сторінку безпредметних форм. Це одна з основних ідей Казимира Малевича, викладена в його працях у 1915, 1920 роках.

У 1920 р. група художників на чолі з Казимиром Малевичем у Вітебську створила художню групу «Утверджувачі нового мистецтва». Приїхавши

в це місто викладати, художник зібрав навколо себе групу учнів. Вони збиралися на філософські дискусії, проводили виставки, декорували місто до різних свят. У 1921 році в місцевому журналі «Мистецтво» був опублікований маніфест УНОВІСа. В основу педагогічної системи Малевича лягли принципи супрематизму, і метою об'єднання художників стало «створення чистого мальовничого образу» (Азбука авангарда. Культура. 2013–2021).

Зміни у радянській культурній політиці, що позначилися резолюцією ВКП(б) 1925 року «Про політику партії в галузі художньої літератури», поставили перед митцями завдання виробити мову мистецтва, «зрозумілу мільйонам», відбилися на новітніх мистецьких інституціях, які більше не відповідали державній програмі. Зокрема, у 1926 році було закрито створений за ініціативи К. Малевича Державний інститут художньої культури. Художник усе більше почував себе в ізоляції, усе частіше він і його колеги відчували ідеологічний тиск, що найпомітніше проявлявся в офіційних періодичних виданнях (Скляренко Г., 2015).

Через ситуацію, що склалася у радянському суспільстві, художник у 1927 році здійснює поїздки за кордон, спочатку до Польщі, пізніше до Німеччини, де публікує власні статті з новим баченням художнього мистецтва. Перебування у Німеччині дало можливість Малевичу організувати декілька власних виставок, після яких значну частину своїх картин він залишає у цій країні.

Повернувшись додому, Казимир Малевич починає розуміти, що будь-яких перспектив працювати у Москві чи Ленінграді немає. Київ, який тоді акумулював європейські мистецькі традиції, здавався йому найбільш привабливим для діяльності та втілення авангардних ідей.

Період життя Казимира Малевича у Києві став важливим як для самого художника, так і для мистецького гурту міста. Найбільш цікавою сторінкою його життя та творчості у Києві є його викладання у Київському художньому інституті. Тут художник не лише проявив свою педагогічну майстерність, але й вів активну дискусію з іншими майстрами щодо форм і стильових особливостей художнього образу в мистецтві.

Перебування К. Малевича на посаді професора Київського художнього інституту окреслюється в розвідках істориків мистецтва періодом кінця 20-х — початку 30-х років ХХ ст. Зокрема, автори статті «Малевич Мужичський» називають час з 1928 до 1930 рр. Укладачі «Хроніки життя і творчості» — наукові співробітники Третьяковської галереї — позначають час роботи Малевича у Києві обережніше: кінець 1920-х — початок 1930-х. Ще одну дату — 1929 рік — подає старший науковий співробітник амстердамського Стеделек-музею Йоуп М. Йоустен: «Йому

надається можливість працювати від двох з половиною тижнів на місяць у Київському художньому інституті...» (Скляренко Г., 2015).

Отже, більшість дослідників схилиються до того, що початок педагогічної діяльності Казимира Малевича у Київському художньому інституті припадає на 1928 рік. Певною мірою цей факт підтверджує й низка його статей у 1928 році про нові напрями у мистецтві.

За свідченням колег, К. Малевич був справжнім лектором та педагогом, а студенти говорили, що його лекції відкривали новий світ форм. Найбільше він любив практичні заняття зі студентами, де міг побачити талант та допомогти йому розкритися.

У тому, що Малевич часто бував у Києві і викладав у Київському художньому інституті, немає сумнівів. Це підтверджують і спогади дружини Л. Крамаренка Ірини Жданко: «За час перебування К.С. Малевича в Києві та протягом експонування його виставки у Льва Юрійовича склалися з ним теплі дружні стосунки. Казимир Северинович постійно бував у нас. Одного разу він приєднався до нас у поїзді на етюди, сказавши, що хоче попрацювати в плані імпресіонізму» (Цит. за: Побожій С., 2001. С. 319).

Читаючи листи Малевича, бачимо, що він прагне у своїх лекціях дати студентам якомога більше, викликати у них інтерес до того, чим вони прагнуть займатись, зрозуміти нові віяння у мистецтві (Крамаренко Л., 1995. С. 30). Зі спогадів студентів ми бачимо, що «його лекції були вільною імпровізацією або читанням із записника якогось тексту з обов'язковим наступним обговоренням» (Там само. С. 32).

Методи викладання К. Малевича склалися в умовах формування нового мислення. Він розглядав живописну культуру як форми поведінки художника. Викладач прагнув не стільки познайомити студентів з новим стилем в образотворчому мистецтві — абстракціонізмом, скільки навчити їх творчо мислити й реалізовувати у мистецтві найцікавіші ідеї. Свідченням цього є твердження голландської мистецтвознавиці Лінди Бурсми: «Для Малевича кожна течія у мистецтві має власну призму. Вона пов'язана зі світосприйняттям, з певною культурою в цілому, а тому еkleктизм для неї є найбільшим злом у мистецтві, яке знищує самотність змісту...» (Бурсма Л., 1998. С. 224).

Професори й студенти Київського художнього інституту (творчого закладу, що виник за часів Центральної Ради як Академія мистецтв) ставилися до методів навчання Малевича неоднозначно. Між викладачами й художником виникали дискусії, які часто переростали у гострі суперечки щодо напрямків та стилів в образотворчому мистецтві. На той час у Казимира Малевича вже були прихильники, ті, хто підтримували формалістичний

напрямок, зокрема В. Татлін, Є. Сагайдачний, В. Пальмов, О. Богомазов та ін. Тому вони спільно протистояли художникам-реалістам (Малевич К., 2006, с. 42).

Загалом педагогічна система Казимира Малевича розвивалася на ґрунті не лише суто формально-пластичних ідей, але й базувалася на розгляді процесу історичної еволюції мистецтва, де найголовнішими серед новітніх художніх явищ він уважав імпресіонізм, творчість П. Сезанна, кубізм, футуризм, супрематизм (Побожій С., 2001. С. 317). Аналізуючи ці течії, Казимир Малевич волів обґрунтувати закономірність нового бачення у мистецтві. Він зазначав, що розгляд всієї історії образотворчого мистецтва дозволяє зробити висновок про появу вже в перші роки ХХ ст. низки творів, де немає змалюваного предмета.

Митець поділяє художні витвори на дві частини. Першу з них визначає як образотворчу — ту, що постала на основі відображення натури (пейзажі, портрети, побут, а також історичні, релігійні події тощо). Другу ж частину називає «новим мальовничим мистецтвом», у якому відсутнє предметне зображення, або, якщо предмет й проглядається серед «різних структур мальовничої маси, то він буде відображений у вигляді низки зрушень його контурів...» (Малевич К., 2006, с. 40–49).

Отже, Казимир Малевич доходить висновку, що у нових малярських творах ставиться інше завдання, не пов'язане з метою образотворчості, з чого теоретик виводить протилежне поняття — безпредметність. Наразі необхідно зазначити, що поняття «безпредметності» в усій історії мистецтва належить саме Малевичу. Василь Кандинський тяжів до поняття «абстракціонізм», що виводилось дещо в інший спосіб, ніж той, який пропонував К. Малевич: абстрагування від форми предмета, що передбачає її асоціативне перетворення, передусім у свідомості творця. К. Малевич ішов усе ж таки від самої субстанції кольору — її трансформації та відмови від «зображальності» уже безпосередньо на полотні. Саме невміння визначити відмінність мети і завдань нового мистецтва, на думку Малевича, призвело до передчасного проголошення критиками кризи і навіть «смерті мистецтва». Натомість, на його глибоке переконання, поява таких творів була закономірною (Вежбовська Л., 2019. С. 230–232).

Пріоритет форми у мистецтві відстоював також Генріх Вельфлін. Він наголошував на певних законах розвитку форми, визначаючи часові межі цього процесу, й стверджував, що художник неспроможний вийти за світоглядні межі своєї доби (Вельфлін Г., 2009. С. 197). Дослідник наполягав на новітньому підході — «історія мистецтва без імен». Попри те, що концептуальна праця Вельфліна «Основні поняття історії мистецтва» з'явилася в один рік з «чорним

супрематичним чотирикутником» Малевича, він відмовився прийняти це «нове мистецтво». Він зупинився на імпресіоністах і заявив, що далі відмовляється розглядати історію мистецтва. І можна сказати, що саме з цього моменту його естафету підхопили самі митці-авангардисти, котрі супроводжували свою творчість теоретичними працями. Парадокс у тому, що Казимир Малевич був тим, хто продовжив власне вельфлінівську історію форми. На думку К. Малевича, якщо в образотворчому мистецтві майстерність художника визначається відтворенням предмета, то це й означає, що мірилом мистецтва є сам предмет (Вельфлін Г., 2009, с. 197).

Продовжуючи дискусію, К. Малевич говорить про несхожість «малювничого відчуття» у традиційному малярстві та у творчості модерністів. На його думку, у першому випадку малювниче відчуття не є самостійним: воно зазнає «сильного контролю конкретного, логічно-розумового центру свідомості», де власне виникає і переосмислюється образ. Тоді як у художника з новим баченням — навпаки: «Його формувальна основа — це саме відчуття, що до нього уважно художник прислухається і намагається найточніший нюанс його руху перенести на полотно...» (Малевич К., 2006. С. 42).

Художник прагне відстояти нові підходи в образотворчому мистецтві, більше того, показати увесь шлях, що ним художник досяг форми, яку бачить сам. Як майстер, він поступово вимальовує провідні аспекти такої двовимірності: інтеграція всіх елементів на полотні одним єдиним кольором і поступове витіснення світла, що моделює предметний світ. А відтак відкриваються певні межі, що виявляють самоцінність живописних елементів на площині. А вже далі він так виявляє сутність розвитку форми, що через деформацію і нівелювання ціліності предмета веде до появи кубізму (Малевич К., 1929. С. 411–419). Констатуючи появу нового динамічного відчуття, Малевич пояснює потребу футуристів акцентувати увагу на русі, оскільки вони «виявляють не вигляд речей, а їх функцію, їх динаміку» (Малевич К., 2006. С. 107). Найцікавішим у цьому ланцюжку авангардних напрямів стає супрематизм, який констатує повну відмову від предметного відтворення, це приводить до того, що живописні елементи стають насправді вільними.

Справжня дискусія щодо нового бачення мистецтва виникла між двома харизматичними лідерами мистецьких напрямів початку XX століття, зокрема київського мистецького життя 1920-х років, — Казимиром Малевичем і Михайлом Бойчуком. Малевич затіяв полемізував із Бойчуком, називаючи його мистецтво «монастирською тишею».

У чому ж містилися розбіжності у поглядах на форми та стиль зображення предметів? К. Малевич винайшов супрематизм — авангардне

мистецтво геометричної абстракції — і звільнив творчість від предметності. Своєю чергою М. Бойчук прагнув утвердити національний стиль, цілком предметний, спираючись на іконопис, народне мистецтво й проторенесансні мотиви. Варто також сказати, що, крім традиційних методів зображення предметів, він звертався до старих засобів: фресок та живопису темперою. Оскільки К. Малевич вважав, що художник та його діяльність мають відповідати сучасним візанням та досягненням, тому звинувачував М. Бойчука у використанні застарілих засобів. М. Бойчук, загалом, був байдужий до експериментів супрематиста й не лишив про нього жодного спогаду. Важко знайти роздуми М. Бойчука про погляди на мистецькі підходи та методики Казимира Малевича, але сьогодні це є предметом зацікавлень багатьох істориків мистецтва.

Відомі окремі свідчення щодо полеміки між ними. Приміром, Дмитро Горбачов згадує таку історію. Під час перебування у Києві Казимир Малевич привітав Михайла Бойчука з новим 1930-м роком і пожартував: «Ви малюєте сучасних робітників як іконних святих. Тут є невідповідність. Це все одно, що Рамзес II балакав би телефоном або сучасний кравець шив би смокінг Ісусові Христові...». Трапилася ця знакова зустріч у будинку викладачів Київського художнього інституту (Малевич К., 2016. С. 287).

Висловлення Казимира Малевича щодо стилю та підходів у зображенні монастирської тематики Бойчуком відклалися в його статті «Архітектура, станковий живопис, скульптура», яку, скоротивши й відцензурувавши, опублікували в другому номері київського журналу «Альманах-авангард» у 1930 році. Вже на початку статті К. Малевич обурюється на М. Бойчука: «Художники, нічого сумняшеся, форми монументального монастирського малярства вбирають у шати нашої сучасності, а обличчя залишається в духовній лаві монастирських ликів...» (Там само. С. 312).

Французький історик мистецтва Жан-Клод Маркаде, котрий слідував за поступом Казимира Малевича та інших художників-новаторів, прокоментував ці його слова: «Помітною тут є удавана суперечність із постійними висловлюваннями живописця про місце ікони в його художньому становленні, але для нього, як і для всіх новаторів російського та українського лівого мистецтва першої чверті XX століття, художник повинен позбутися повторення-імітації, щоб створювати нове, наприклад, не зображати ряжених колгоспників, а, відштовхуючись від сучасності, створити позачасове...» (Вежбовська Л., 2019. С. 30–31).

Попри те, що сам Малевич на початку своєї творчості не раз звертався до традиційних засобів фрескового живопису і неодноразово казав про важливість монументального мистецтва,

у листах до Льва Крамаренка він писав: «Світ мистецтва є світом “безречовості”; радянське мистецтво є символічним, а не натуралістичним чи реалістичним. Фреска — це помилкове явище в пролетарському мистецтві. Фрески є частиною монастирської тиші, тоді як сьогодні ми потребуємо зміни форм, тем та ідей...» (Цит. за: Філевська Т., 2018). Ці слова художника свідчать про те, що він мислив значно глибше і, насправді, цінував будь-які зображувальні методики.

У кінці 1930-го року полеміка з бойчукістами загострилася, а вже через пів року Малевича було звільнено. Пізніше він ображено звинувачував М. Бойчука у листі до Крамаренка: «Мене Томах викинув, Вас теж. Бойчук радіє, але від цього життя не зрадіє, усі вони шкодять і роблять це під прикриттям марксизму. Ті, що прикрилися марксизмом, проводять стару форму, партійні ж люди теж заморочені та не знають і не бачать за змістом сучасним утвердження старої форми мистецтва в житті» (Там само).

На жаль, долю художника, як й інших його колег, вирішувала ідеологія більшовицької партії у мистецтві. Митці Радянської імперії повинні були здійснювати «монументальну пропаганду».

У Радянському Союзі не було своєї школи монументалізму, тому київська, до якої належали і бойчукізм, і напрям Крамаренка, набула швидкого визнання та популярності. Малевич

присвятив кілька останніх статей спростуванню цієї тези й аргументував первинність станкового мистецтва перед усіма іншими його видами, але в цей період його думка не цікавила керівні кола та й більшість художників.

Отже, Казимир Малевич здійснював експерименти, тісно пов'язані з відчуттям сучасності і нових імпульсів у культурі. Через це він не міг цілковито перейти на ідеологічну позицію і рано чи пізно в умовах тоталітарного режиму був приречений на конфлікт з ним. Своїми лекціями Малевич творив унікальну історію мистецтва доби модернізму.

Його полеміка з сучасниками була значущою. Хоча художнику й не вдалося утримати свої позиції у Київському художньому інституті, але його ідеї продовжували розвиватися завдяки учням і однодумцям, які удосконалювали свої мистецькі підходи в означеному К. Малевичем напрямку.

Безпредметність Казимира Малевича стала методом інтерпретації мистецтва, цим він змістив акценти від визначення змісту до визначення форми, самої сутності мистецтва. Казимир Малевич як теоретик виявив закономірності розвитку художньої форми, розтлумачивши послідовність виникнення кожного нового напрямку. Дослідження К. Малевича не втратили своєї актуальності й сьогодні, його твори приваблюють і спонукають до роздумів.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Азбука авангарда. Культура. URL: https://www.culture.ru/s/azbuka_avangarda/
- Бобринская Е. Русский авангард: границы искусства. Москва : Новое литературное обозрение, 2006. 304 с.
- Вельфлин Г. Основные понятия истории искусств: проблема эволюции стиля в новом искусстве / пер. с нем. Москва : Изд-во В. Шевчук, 2009. 290 с.
- Бурсма Л.С. Об искусстве, художественном анализе и преподавании искусства: теоретические таблицы Казимира Малевича // Казимир Малевич: 1878–1935. Каталог выставки. 1998.
- Вежбовська Л.Р. Експериментально-дослідна робота Казимира Малевича в галузі художньої культури. Культура і мистецтво у сучасному світі. 2019. Вип. 20. С. 228–237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kmss_2019_20_23
- Горбачов Д. Малевич та Україна. Київ : СІМСтудія, 2006. 456 с.
- Казимир Малевич. Київський період 1928–1930 / Упоряд. Т. Філевська. Київ : Родовід, 2016. 336 с.
- Крамаренко Л.Ю. Живопись, графика. М., 1995.
- Філевська Т. Київське коло Малевича. Український тиждень. URL: <https://tyzhden.ua/History/211920>
- Малевич К. Аналіз нового та образотворчого мистецтва // Горбачов Д. Малевич та Україна. Київ, 2006. С. 40–49.
- Малевич К. Нове мистецтво і мистецтво образотворче. Нова Генерація. 1928. № 9. С. 177–186.
- Малевич К. Нове мистецтво і мистецтво образотворче. Нова Генерація. 1928. № 12. С. 411–419.
- Малевич К. Просторовий кубізм. Нова Генерація. 1929. № 4. С. 63–67.
- Малевич К. Футуризм динамічний і кінетичний // Горбачов Д. Малевич та Україна. Київ, 2006. С. 116–127.
- Маркаде Ж.-К. Малевич / Пер. з франц. В. Старко. Київ : Родовід, 2013. 304 с.
- Мудрак М.М. «Нова генерація» і мистецький модернізм в Україні / Пер. з англ. Г. Яновської. Київ : Родовід, 2018. 352 с.
- Склярченко Г. Малевич в Україні: кінець 1920-х — початок 1930-х років. Студії мистецтвознавчі. 2015. Число 2. С. 47–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/StudM_2015_2_6

Douglas Charlotte. Kazimir Malevich. L. : Thames and Hudson Ltd., 1994. 128 p.
Nakov A. "Devices, Style and Realisation: Professionalism in Malewicz's Painting Technique" in *Artibus et historiae*. 2008. № 57 (Vol. XXIX). C. 183–239.

REFERENCES

- Azbuka avangarda. Kultura. [in Russian].
https://www.culture.ru/s/azbuka_avangarda/
- Bobrinskaia, E. (2006). *Russkii avangard: granitsi iskusstva*. Moskva: Novoie literaturnoie obozrenie [in Russian].
- Bursma, L. S. (1998). Ob iskusstve, hudozhestvennom analize i prepodavanii iskusstva: teoreticheskie tablitsi Kazimira Malevicha. In *Kazimir Malevich: 1878–1935. Katalog vystavki* [in Russian].
- Douglas, Ch. (1994). *Kazimir Malevich*. London: Thames and Hudson Ltd [in English].
- Filevska, T. (Comp.). (2016). *Kazymyr Malevych. Kyivskyi period. 1928–1930: Stati. Dokumenty ta lysty*. Kyiv [in Ukrainian].
- Filevska, T. Kyivske kolo Malevycha. *Ukrainskyi tyzhden* [in Ukrainian].
<https://tyzhden.ua/History/211920>
- Horbachov, D. (2006). *Malevych ta Ukraina*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kramarenko, L. (1995). *Zhivopis, grafika*. Moskva [in Russian].
- Malevych, K. (2006). Analiz novoho ta obrazotvorchoho mystetstva. In D. Horbachov, *Malevych ta Ukraina* (pp. 40–49). Kyiv [in Ukrainian].
- Malevych, K. (1928). Nove mystetstvo i mystetstvo obrazotvorche. *Nova Heneratsiia*, 9, 177–186 [in Ukrainian].
- Malevych, K. (1928). Nove mystetstvo i mystetstvo obrazotvorche. *Nova Heneratsiia*, 12, 411–419 [in Ukrainian].
- Malevych, K. (1929). Prostorovyi kubizm. *Nova Heneratsiia*, 4, 63–67. [in Ukrainian].
- Malevych, K. (2006). Futuryzm dynamichni i kinetychnyi. In D. Horbachov, *Malevych ta Ukraina* (pp. 116–127). Kyiv [in Ukrainian].
- Markade, Zh.-K. (2013). Malevych, V. Starko (Trans). Kyiv: Rodovid [in Ukrainian].
- Mudrak, M. M. (2018). The New Generation and Artistic Modernism in Ukraine. H. Yanovska (Trans.), Kyiv [in Ukrainian].
- Nakov, A. (2008). "Devices, Style and Realisation: Professionalism in Malewicz's Painting Technique". *Artibus et historiae*, 57 (Vol. XXIX), 183–239 [in English].
- Skliarenko, H. (2015). Malevych v Ukraini: kinets 1920-kh — pochatok 1930-kh rokiv. *Studii mystetstvoznavchi*, 2, 47–66 [in Ukrainian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/StudM_2015_2_6
- Vezhbovska, L. R. (2019). Eksperymentalno-doslidna robota Kazymyra Malevycha v haluzi khudozhnoi kultury. *Kultura i mystetstvo u suchasnomu sviti*, 20, 228–237 [in Ukrainian].
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kmss_2019_20_23
- Violfliin, G. (2009.). *Osnovnyie poniatiia istorii iskusstv: problema evoliutsii stilii v novom isskustve*. Moskva [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 02.10.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Світлана Савченко,

викладачка кафедри історичної
та громадянської освіти
Інституту післядипломної освіти
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук,
Київ, Україна

Svitlana Savchenko,

Lecturer of the Department of Historical
and Civic Education,
Institute of In-Service Training,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: s.savchenko@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0002-7123-9014

Олена Апанович у колі київських науковців: навчання в аспірантурі

У статті здійснено аналіз заходів, пов'язаних з відновленням роботи державних архівних і наукових установ протягом 1945–1950 рр. в Україні. На прикладі життя і діяльності молодшої дослідниці українського козацтва Олени Апанович, котра саме в той час формувалася як професійна вчена, з'ясовано проблеми, з якими вона стикнулася під час поєднання навчання в аспірантурі з роботою в Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві, та проаналізовано вплив київської академічної спільноти на її фахове зростання.

Ключові слова: Олена Апанович, Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві, навчання в аспірантурі, київські науковці, українське козацтво.

Olena Apanovych in the Circle of Kyiv Scientists: PhD studies

Olena Apanovych is an outstanding researcher of Ukrainian Cossacks, who rose as a scientist in academic environment in 1945–1950s. In those times the functioning of state archives were renewed and the scarcity of professionals came up. Being a philologist, future famous historian accidentally became an employee of Central State Historical Archives of the USSR in Kyiv. She did not have a basic historical education and studied in a postgraduate department during 1945–1948 (Specialization "History of Ukraine") which she successfully graduated. Despite all difficulties, young researcher managed to combine the two activities simultaneously. In 1950 she successfully defended thesis. During studying she gained both theoretical and practical experience.

While studying at postgraduate department, she even helped her colleagues and friends. When she was leading the department of "old acts", she initiated Polish language studying, paleology, basic archiving were arranged for other activities that supported professional growth of archive workers.

While being influenced by the Kyiv academic society, including PhD lecturers Fedor Shevchenko, Serhii Maslov, Vycheslav Strelnskii, PhD colleagues Ivan Butych and Tetyana Slydikova, and under the direct influence of PhD supervisor Kostia Huslysty and own initiative to self-growth, Olena Apanovych carried on with her development as personality and a professional and continued to be a part of Kyiv intellectuals environment.

Key words: Olena Apanovych, Central State Historical Archive USSR in Kyiv, Kyiv scientists, Ukrainian Cossacks.

У повоєнні часи в Україні з початком відновлення роботи державних архівів виникає гостра нестача кваліфікованих архівно-технічних працівників і фахових науковців. Задля забезпечення ефективної діяльності Центрального державного історичного архіву УРСР у м. Києві та усунення проблеми браку професійних наукових кадрів було організовано роботу аспірантури, яка на той час стала чи не єдиним осередком

наукового й фахового зростання вітчизняних архівних працівників. Саме у той час працювала в архівній установі та навчалася в аспірантурі Олена Михайлівна Апанович.

В історіографії немає спеціальної наукової розвідки про цей період життя відомої історикині, проте в дослідженнях про відновлення роботи аспірантури у державних установах присутні свідчення про неї. Зокрема, Світлана Батурина згадувала про архівну діяльність і навчання

в аспірантурі О. Апанович (Батуріна С., 2004, 2007, 2014). Аналогічні посилання знаходимо й у розвідці Олексія Яся (Ясь О., 2020) і монографії Олександра Удода про наукового керівника О. Апанович в аспірантурі Костя Гуслисто (Удод О., 1998).

Метою статті є висвітлення життя та діяльності відомої дослідниці українського козацтва Олени Апанович у повоєнний час, зокрема обставин поєднання навчання в аспірантурі з роботою в Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві.

Після визволення Києва від гітлерівських загарбників у листопаді 1943 року поступово починає відновлюватись і працювати інфраструктура міста. Перш за все повертаються до звичайного ритму вкрай необхідні та стратегічні підприємства. Розгортають свою роботу державні, наукові та навчальні установи, зокрема Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві. У звіті установи за 1944 р. зазначено, що її робота розпочалась 1 березня 1944 р., коли призначили перших співробітників. Як-от, відповідно до наказу НКВС УРСР № 021 від 1 грудня 1943 р., виданого на основі довоєнної постанови РНК СРСР № 723 від 29 березня 1941 р., створювався ЦДІА УРСР з філіями у Харкові та Львові. Штат у кількості 70 осіб було затверджено в січні 1944 р.¹. Станом на 1 квітня вже працювало: 3 наукових, 2 архівно-технічні та 4 технічні працівники (разом 9 осіб). Вони і почали відновлення архіву.

Варто також наголосити на прискіпливому ставленні НКВС до початку роботи архіву. 9 травня 1944 р. було здійснено першу перевірку, про що зазначено у відповідному акті заступника начальника Головного архівного управління НКВС полковника Кузьміна². У II кварталі 1944 р. штат становив уже 18 осіб.

Завдяки щасливому збігу обставин до Центрального історичного архіву України 1 серпня 1944 р. влаштувалася на посаду наукового працівника й Олена Апанович³. Її приятелька Міля (Марія) була дружиною історика Вадима Дядиченка (Близняк М.Б., 2006. С. 22), котрий став заввідділом архіву, а Кость Гуслистий був тоді щойно призначеним директором за сумісництвом і сусідом Дядиченків. Директором архіву він працював з 1 травня 1944 р. до 29 жовтня 1945 р., бо мав основне місце роботи — Інститут історії України (Удод О.А., 1998. С. 42). Офіційно

Олена Апанович була зарахована до штату працівників ЦДІА УРСР наказом № 28 від 2 серпня 1944 р.⁴.

У перші повоєнні роки особлива увага надавалась упорядкуванню матеріалів господарсько-практичного значення для відбудови всього, зруйнованого війною. Очевидною, вкрай необхідною залишалась і кадрова проблема. На 1 січня 1945 р. із 33 штатних працівників (комплектація на 47 %) лише 8 мали вищу освіту. Тому кар'єрне зростання молодшої вченої відбувалось достатньо швидко, адже не вистачало не лише фахових науковців, але навіть людей із вищою освітою. Уже за чотири місяці наказом № 48 від 12 грудня 1944 р. учена була призначена на посаду старшого наукового співробітника відділу давніх актів⁵.

Для надання працівникам можливості працювати, зростати науково й вдосконалюватись постановою РНК від 31 серпня 1944 р. при архіві була організована аспірантура (5 осіб)⁶. Однак історикіні не вдалося вступити до першого її набору, бо основний склад аспірантів склало тоді керівництво архіву, зокрема: А. Бондаревський, Н. Шпатенко, В. Коновалова, Л. Отліванова, І. Косарев (Юсов С., Юсова Н., 2009. С. 125).

Директор, а згодом науковий керівник, Кость Гуслистий сприяв вступу Олени Апанович до аспірантури і включив її до складу групи, яка працювала над збірником «Визвольна війна українського народу», фактично відразу визначивши напрям наукових досліджень майбутньої історикіні. У 1945 році О. Апанович стає аспіранткою другого архівного набору.

Упродовж 1945–1948 рр. Олена Апанович навчається в аспірантурі при Центральному державному історичному архіві УРСР зі спеціальності «Історія України»⁷. Це був абсолютно новий, ще незнаний, загадковий для молодшої вченої світ справжньої науки. Дослідниця згадувала той час в одному з виступів 1995 р.: «Як філолог за освітою, я переступила поріг Історичного архіву з дуже туманними уявленнями щодо історії українського козацтва й архівних фондів, а вийшла з нього козакофілом...»⁸.

До групи, у якій навчалася майбутня дослідниця українського козацтва, входило 5 осіб, серед яких були: Ганна Гершкович, Олександр Ермоленко, Іван Бутич (Іван Лукич Бутич, 2007. С. 3) і Тетяна Слюдікова. Для аспірантів відвели окрему кімнату в ЦДІА та надали один день на тиждень, щоб готуватися до складання

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. р.-2245. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 3–4.

² Там само. Арк. 4.

³ Архів Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського. Оп. 2-Л. Спр. 178. Арк. 9; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 374. Оп. 1. Спр. 33–35. Од. зб. 33. Арк. 1.

⁴ ЦДІАК України. Ф. р.-2245. Оп. 3. Спр. 73. Арк. 27.

⁵ Там само. Арк. 25.

⁶ Там само. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 17–19.

⁷ Науковий архів Інституту історії України Національної академії наук України (НАІН НАНУ). Ф. 1. Оп. 1-Л. Спр. 857. Арк. 80.

⁸ ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 363. Арк. 2.

кандидатських іспитів. Це було академічне й, разом з тим, камерне освітнє середовище, де панувала атмосфера наукової праці, захоплення навчанням і насолоди від спілкування з цікавими особистостями. Аспірантам викладали знакові українські вчені, серед яких були Федір Шевченко, В'ячеслав Стрельський, Сергій Маслов, Абрам Грінберг⁹. Під час лекцій викладачі намагалися закласти підвалини дисциплінарного образу історичного джерелознавства й окремих галузей знань історичної науки. Зокрема, Сергій Маслов (1880–1957) — член-кореспондент АН УРСР з 1937 р., завідувач відділу давніх української та російської літератур Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка АН УРСР, автор численних досліджень з історії давніх української та російської літератур, оглядів полемічної, драматичної, віршованої літератури XVI–XVIII століття, праць з палеографії, бібліографіки, історії книгодрукування, фольклору, історії мови, викладав палеографію.

Помітне місце серед викладацького складу аспірантури посів і доктор історичних наук, професор В'ячеслав Стрельський (1910–1983), який читав архівознавство й стояв у витоків історичного джерелознавства. З вересня 1944 р. розпочалася його робота у Київському університеті на посаді старшого викладача, згодом і професора. Кафедра архівознавства була заснована відповідно до постанови РНК УРСР № 1119 від 31 серпня 1944 р. «Про заходи до створення документальної бази з історії Вітчизняної війни і впорядкування архівного господарства УРСР» та на підставі наказу № 3597 Наркомату освіти УРСР від 29 вересня 1944 р., спрямованого на розвиток архівного будівництва в країні, на розв'язання нагальних потреб збереження документального архівного фонду, забезпечення його наукового вивчення та використання (Войцехівська І., 2006. С. 237).

У 1945 р., перебуваючи на посаді директора ЦДІА УРСР у м. Києві, В. Стрельський захистив кандидатську дисертацію з історії Миколаєва при Київському державному університеті. А з 1 жовтня 1945 р. вчений очолив кафедру архівознавства¹⁰ (сучасна назва з 1995 р. — кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки; у 1944–1952 рр. — кафедра архівознавства; 1953–1971 рр. — кафедра архівознавства та допоміжних історичних дисциплін; 1972–1982 рр. — кафедра архівознавства та спеціальних історичних дисциплін) Київського державного університету ім. Тараса Шевченка, якою керував до 1982 р.

⁹ Архів автора. Інтерв'ю з Тетяною Борисівною Слюдіковою. 2013 р.

¹⁰ Архів Київського університету. Оп. 4–Л. Спр. 52. Арк. 19–21.

Як влучно зазначила Вікторія Патик: «Його фундаментальні розробки і до сьогодні привертають увагу українських істориків. Закладені ним принципи класифікації джерел, їх аналізу, критерії визначення достовірності і цінності джерела лежать в основі сучасних праць з історичного джерелознавства» (Патик В. Наукова та педагогічна діяльність В'ячеслава Стрельського...).

Однак особливий, своєрідний мотиваційний вплив під час навчання в аспірантурі на Олену Апанович справив Федір Шевченко. Тоді ще зовсім молодий кандидат наук був скромною людиною. Історикиня згадувала його лекції так: «Федір Павлович, не набагато старший за нас, здається, зніяковів, не дивився на аудиторію, а нібито під ноги. І ми між собою посміювалися, що наш симпатичний лектор — білявий, з блакитними очима, з яскравим рум'янцем на щоках — читає лекції своїм калошам!..» (Апанович О.М., 2004. С. 17).

Відома вчена залишила ґрунтовну наукову розвідку, цінні спогади про Ф. Шевченка та своє навчання в аспірантурі (Там само. С. 15–130). «Що то були за лекції і як багато важили вони для нас, абсолютно не обізнаних тоді з архівами!..». Він спрямовував аспірантів до наукової праці. Про його заклик згадує Олена Апанович так: «Досить бути плебсом! Ви не хочете бути патрищем? Треба займатися науковою працею...» (Там само. С. 17–18). Варто визнати, що Федір Шевченко не тільки заклав ґрунтовні наукові знання, на яких потім так впевнено зростала майбутня науковиця, але й активно вплинув на формування її світогляду, загальнолюдські цінності та академічну доброчесність.

Проте не лише шанобливе ставлення до архівних джерел об'єднало цих непересічних особистостей. У той час зароджувалася справжня дружба звичайних людей, в майбутньому знаних істориків. Федір Шевченко й Олена Апанович були не просто колеги, наставник і учениця, це були наукові однодумці, справжні друзі, які підтримували та приязно ставилися одне до одного протягом усього життя, про що засвідчує дарчий напис вченої на книзі: «Дорогому Ф.П. Шевченко, який півстоліття тому прищепив авторові цієї книги археографічні знання та пієтет до архівних джерел» (Цит. за: Батуріна С., 2004. С. 62).

Відтак, під час навчання в аспірантурі, перебуваючи в середовищі видатних київських науковців і друзів-аспірантів, молода історикиня достатньо швидко стала фаховою дослідницею. Вона зазнала значних особистісних змін і професійних трансформацій. Особливо це стає помітним через її співпрацю з науковим керівником. Найвизначніша роль у формуванні розуміння величезної наукової цінності архівних джерел, уміння з ними працювати, робити висновки належала саме йому — Костю Гуслисту (1902–1973),

директору Центрального державного історичного архіву УРСР, відомому історичу України, медієвісту. Про свого вчителя у післямові до монографії О. Удода вона писала: «У нього була своя система керівництва учнями-аспірантами, зокрема щодо виховання у них почуття величезної наукової цінності архівних джерел, а також уміння працювати з архівними документами, що давало плідні результати...» (Апанович О.М., 1998. С. 137). Саме він сформулював тему її дисертації: «Запорізьке Військо, його устрій та бойові дії в складі російської армії під час російсько-турецької війни 1768–1774 років», яка була написана на Архіві Коша Запорозької Січі.

Варто зазначити, що Кость Гуслистий та його аспіранти перебували під пильним наглядом радянських каральних органів¹¹. Ще з березня 1936 р., за доносом агента, він був визнаний членом контрреволюційного підпілля¹² та завербований як агент «Віхорев». Ця двотомна справа певним чином дає змогу проаналізувати й визначити типові риси, що характеризують тогочасну академічну спільноту, а також ретельність спецслужб, з якою впроваджувалися агенти в наукове середовище, як вербувалися вони із працівників академічних установ¹³. Захисти аспірантів К. Гуслистого детально відображені у справі, проте прізвище О. Апанович не згадується¹⁴.

У воєнному 1945 р. на долю рядової архівістки Олени Апанович випали справжні випробування. Штат відділу давніх актів, де працювала вчена, налічував лише 10 осіб¹⁵, що вказує на значне недоукомплектування архівно-технічними працівниками. Праця в архівістів була надважкою, адже приміщення архіву продовжували ремонтувати й впорядковувати. У відділі давніх актів О. Апанович брала участь у розбиранні реєв-куйованих документів, особливе значення мала робота з упорядкування розсипу фонду Коша Нової Запорозької Січі¹⁶.

Попри надмірне навантаження молодшої вченої в архіві та вимушене поєднання роботи з навчанням, аспірантура для неї виявилася тією життєдайною силою, що надавала творчої снаги, збагачувала новими знаннями, додавала наукового досвіду й була органічним продовженням її безпосередньої архівної діяльності. Зокрема, значним здобутком архівістів і першою науковою публікацією вченої став збірник документів «Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.» (20 д. а.), одним з укладачів якого була Олена

Апанович (Україна перед визвольною війною..., 1946. 256 с.).

Працюючи в архіві та маючи щоденний доступ до найцінніших документальних джерел своєї тематики, вчена без зайвої критики, майже романтично сприймала їх. Вона щиро захоплювалась бойовою історією козацтва, описуючи бої «із середини», робила це настільки вдало, що науковий керівник К. Гуслистий, прочитавши третю главу дисертації, запитав: «А де це Ви списали?». Таке прикре припущення наукового керівника образило О. Апанович, і вона заплакала (Овсієнко В., 1999). Описана ситуація свідчить про те, що молода аспірантка вже тоді могла писати достатньо зрілі наукові тексти.

Саме під час навчання в аспірантурі вчена починає вивчати польську мову й ініціює навчання для решти працівників архівної установи, про що зазначено у звіті архіву за 1948 рік. Відтак для працівників відділу давніх актів і відділу секретних фондів було проведено 24-годинний семінар і розпочато в грудні читання лекцій з методики архівної справи¹⁷.

У 1948 р. штат архіву мав 6 відділів і налічував 79 осіб (працювало 72). 10 співробітників архіву вже закінчили навчання в аспірантурі, а дехто, як Олена Апанович, ще продовжував навчатися.

У процесі підготовки дисертації О. Апанович довелося працювати самостійно. Фактично самотужки вчена студювала історію війн і військове мистецтво. Оскільки радянські книжки були недоступні, то вона навчалась за підручниками для кадетських училищ «Філософія війни» Мольтке (Овсієнко В., 1999). У травні 1948 р., за спогадами подруги і колеги відомої дослідниці Тетяни Слюдікової, вже писався основний текст дисертаційної роботи¹⁸.

Закінчивши аспірантуру, О. Апанович набула фах історика-архівіста. Вона склала замість трьох, за існуючими правилами, шість кандидатських іспитів, одержавши за всі оцінки «відмінно» (історія України, марксизм-ленізм, французька мова, архівознавство, палеографія та польська мова)¹⁹.

8 червня 1949 р. наказом № 55 О. Апанович була призначена начальником відділу давніх актів²⁰. Вчена працювала над збірником про запорозьких козаків у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.: було опрацьовано 235 документів (передруковано, звірено, озаглавлено та складено примітки). Але план робіт не було виконано, бо Олена Апанович паралельно працювала ще

¹¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 65. Спр. С–838. Т. 1. Арк. 1.

¹² ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С–838. Т. 2. Арк. 102.

¹³ Там само. Т. 1, ч. 2. Арк. 105–106.

¹⁴ Там само. Арк. 14.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. р.-2245. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2.

¹⁶ ЦДІАК України. Ф. р.-2245. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1 а–4.

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. р.-2245. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 34, 38, 39, 43, 45–46, 49.

¹⁸ Архів автора. Інтерв'ю з Тетяною Борисівною Слюдіковою. 2013 р.

¹⁹ ЦДІАК України. Ф. р.-2245. Оп. 1. Спр. 19–20. Арк. 1–2.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. р.-2245. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 27.

над путівником по ЦДІА УРСР²¹ і закінчувала писати дисертацію.

Отримавши фахові знання з архівознавства в аспірантурі, вчена чітко усвідомлювала, що проблеми, пов'язані з ігноруванням правил архівного опису, спричинені банальною відсутністю фахових знань і досвіду працівників архіву. Тому вона внесла пропозиції проводити навчання для співробітників, щоб під час формулювання заголовків ті не «потрапляли у полон документа» і не робили їх «політично гострими». Усі суперечливі питання пропонувала обговорювати на методичних нарадах: «Наші помилки тягнуть за собою серйозні наслідки. Від нас залежить використання матеріалів для науки»²². Відтак у її відділі було організовано вивчення палеографії, методичне консультування працівників, однак керівництво Архівного управління вимагало підвищення «ідейно-політичного рівня» та якості науково-технічної роботи. Відповідно до вимог партійних органів працівники ЦДІА УРСР у м. Києві брали участь у соціалістичному змаганні з Київським обласним архівом. Прізвище О. Апанович не було зазначено серед передових працівників²³.

Дослідниця стала також одним з ініціаторів створення методичного кабінету архіву, що значно підняло рівень науково-методичної роботи (422 експонати кабінету розміщувались у 8 спеціальних шафах та стендах). Таку роботу було схвалено колегами з Інституту історії, кафедри архівознавства Київського університету ім. Т.Г. Шевченка, Архівного управління МВС. На базі кабінету проводились курси для працівників інших архівів, про що докладно зазначено у звіті архіву за 1950 р.

На початку 1949 р. у науковій роботі архіву відбулись зміни. Актом від 26 січня 1949 р. аспірантура архіву була передана Київському державному університету ім. Т.Г. Шевченка. Завідувач кафедри архівознавства В. Стрельський, за розпорядженням Міністерства вищої освіти СРСР, прийняв 2 аспірантів третього року навчання²⁴. На той час Олена Апанович вже закінчила навчання і готувалась до захисту дисертації.

Аспірантські роки були надзвичайно важливими й для становлення її як особистості. Через складні умови праці та навчання відбувалось загартування характеру вченої, що потім допомогло пережити часи безробіття та заборони

друку. Пізніше, обожнюючи поезію ще з дитинства, вчена, наче про себе, із захопленням згадувала таке дороге й вічне Лесине: «Без надії таки сподіватись...»²⁵.

Дисертацію О. Апанович²⁶ було подано до вченої ради Інституту історії 27 жовтня 1949 р., а захищено 14 січня 1950 р.²⁷ Офіційними опонентами були В. Голобуцький (Юсов С., 2011. С. 153) і Ф. Шевченко, котрий, високо оцінивши роботу, сприяв пошвавленню процесу захисту: «Олена Михайлівна — перша жінка, яка проникла в Запорозьку Січ...» (Апанович О.М., 2004. С. 22). Ця фраза назавжди стала візитівкою відомої історикіні.

Таким чином, виклики, з якими стикнулася молода науковиця Олена Апанович під час поєднання навчання в аспірантурі з активною працею в архівній установі протягом 1945–1950 рр., були типовими в Україні того часу. Перш за все — це надзвичайно складні побутові умови праці та навчання, завелике нормативне навантаження через проблеми кадрового забезпечення, плинність кадрів і непрофесіоналізм працівників. Противагою таким викликам ставали творча ініціатива архівістів, їхня свідомо завзята праця, непереборне бажання вчитися, опановувати нове й самовдосконалюватися.

Водночас маємо зазначити, що під час навчання в аспірантурі молода дослідниця набула як теоретичний, так і практичний науковий досвід. Отримавши ґрунтовні фахові знання, вчена відповідальніше почала ставитись до своїх обов'язків, на достатньому професійному рівні вирішувати нагальні робочі проблеми та питання. Вона не лише вдосконалювалася сама, обіймаючи посаду начальника відділу давніх актів ЦДІА УРСР, але активно впливала на своїх підлеглих, ініціювала й організовувала заходи, що сприяли їхньому професійному зростанню та вдосконаленню.

Перебуваючи в оточенні академічної київської спільноти, зокрема викладачів аспірантури Федора Шевченка, Сергія Маслова, В'ячеслава Стрельського, друзів-аспірантів Івана Бутича та Тетяни Слюдікової, під безпосереднім впливом свого наукового керівника Костя Гуслистога та з власного прагнення до саморозвитку, Олена Апанович продовжує формуватися як особистість і фахова дослідниця, стає помітною персоною київської інтелектуальної мережі істориків.

²¹ Там само. Спр. 50. Арк. 15–16.

²² Там само. Спр. 70. Арк. 1, 3–3 зв., 7–9.

²³ Там само. Спр. 50. Арк. 65.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. р.-2245. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 2.

²⁵ Там само. Спр. 41. Арк. 1.

²⁶ ІР НБУВ. Ф. 374. Оп. 1. Спр. 92, арк. 369.

²⁷ НАП НАНУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 2.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Апанович О.М. Післямова // Удод О.А. Кость Гуслистый — історик України. К. : Генеза, 1998. С. 137–139.
- Апанович О.М. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина / «Істину встановлює суд історії». Т. 1: Джерела. К. : Державний комітет архівів України, 2004. С. 15–130.
- Батуріна С. Бібліотека Ф.П. Шевченка як джерело до реконструкції наукового світогляду вченого // «Істину встановлює суд історії». Т. 2 : Наукові студії. К. : Державний комітет архівів України, 2004. С. 55–63.
- Батуріна С.С. Федір Павлович Шевченко: життя і творчість : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. 20 с.
- Батуріна С. Федір Шевченко: діяльність в Інституті історії 1972–1995. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 24. С. 274–290.
- Близняк М.Б. Вадим Архипович Дядиченко (1909–1973) — історик України : автореф. ... канд. іст. наук / Дніпропетровський національний університет. Д., 2006. 22 с.
- Іван Лукич Бутич (21 вересня 1919 — 9 травня 2007) : Біобібліографія / Упор. М. Бутич; наук. ред. О. Купчинський, Я. Федорук. К., 2007. 80 с.
- Овсієнко В. Інтерв'ю Олени Михайлівни Апанович. Записав Василь Овсієнко // Віртуальний музей дисидентського руху. Архів Харківської правозахисної групи. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1121119522> (дата звернення: 09.06.2021).
- Патик В. Наукова та педагогічна діяльність В'ячеслава Стрельського у Київському університеті. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/32486/04-Patyk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 09.06.2021).
- Удод О.А. Кость Гуслистый — історик України. К. : Генеза, 1998. 175 с.
- Україна перед визвольною війною, 1648–1654 : зб. документів (1639–1648 pp.) / Укл. Н.С. Сидоренко, О.М. Крамаренко, О.М. Апанович, Г.Ф. Осипова. К. : Вид-во АН УРСР, 1946. 256 с.
- Юсов С. Історик Володимир Голобуцький (1903–1993 pp.): життя, наукова і педагогічна діяльність. К. : НАН України; Інститут історії України, 2011. 336 с.
- Юсов С., Юсова Н. Архівні спогади Тетяни Слюдікової // Пантелеймон Петрович Гудзенко (1907–1994 pp.): історик, архівіст, археограф і організатор науки / Відп. ред. В.А. Смолій. Київ, 2009. С. 122–144.
- Ясь О. Олена Апанович та Олена Компан у культурному просторі української радянської історіографії, або дві версії модернізації історичного наративу 1960-х — початку 1970-х років // *Архіви України*. К., 2020. № 3 (324). С. 32–52.

REFERENCES

- Apanovych, O. (1998). Pisliamova. In O. Udod, *Kost Huslysty — istoryk Ukrainy* (pp. 137–139), Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
- Apanovych, O. (2004). Fedir Pavlovych Shevchenko: istoryk, arkhivist, istoriohraf, dzhereloznavets, arkheohraf, orhanizator nauky, Liudyna. In G. Boryak (Ed.), *Istynu vstanovliuie sud istorii*, (Vol. 1, pp. 15–130), Kyiv [in Ukrainian].
- Baturina, S. (2004). Biblioteka F. P. Shevchenka yak dzherelo do rekonstruktsii naukovooho svitohliadu vchenoho. In G. Boryak (Ed.), *Istynu vstanovliuie sud istorii*, (Vol. 2, pp. 55–63), Kyiv [in Ukrainian].
- Baturina, S. (2014). Fedir Shevchenko: diialnist v Instytuti istorii 1972–1995. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 24, 274–290). Kyiv [in Ukrainian].
- Baturina, S. S. (2007). Fedir Pavlovych Shevchenko: zhyttia i tvorchist (*Extended abstract of Candidate's thesis*), Kyiv [in Ukrainian].
- Blyzniak, M. B. (2006). Vadym Arkhypovych Diadychenko (1909–1973) — istoryk Ukrainy. (*Extended abstract of Candidate's thesis*), Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
- Butych, M. (Comp.). (2007). *Ivan Lukych Butych* (21 veresnia 1919 — 9 travnia 2007): Biobibliohrafiia, Kyiv [in Ukrainian].
- Ovsienko, V. (1999). Interviu Oleny Mykhailivny Apanovych. Zapysav Vasyl Ovsienko. Virtualnyi muzei dysydentskoho rukhu. Arkhiv Kharkivskoi pravozakhysnoi hrupy [in Ukrainian]. <http://museum.khpg.org/index.php?id=1121119522>
- Patyk, V. Naukova ta pedahohichna diialnist Viacheslava Streleskoho u Kyivskomu universyteti. [in Ukrainian]. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/32486/04-Patyk.pdf?sequence=1>
- Sydorenko N., Kramarenko O., & Osypova H. (Comps.). (1946). *Ukraina pered vyzvolnoiu viinoiu, 1648–1654. Zb. dokumentiv (1639–1648 pp.)*, Kyiv [in Ukrainian].
- Udod, O. (1998). *Kost Huslysty — istoryk Ukrainy*. K.: Heneza, 175 p. [in Ukrainian].

- Yas, O. (2020). Olena Apanovych ta Olena Kompan u kulturnomu prostori ukrainskoi radianskoi istoriohrafii, abo dvi versii modernizatsii istorychnoho naratyvu 1960-kh — pochatku 1970-kh rokiv. *Arkhivy Ukrainy*, 3 (324), 32–52, Kyiv [in Ukrainian].
- Yusov, S. (2011). Istoryk Volodymyr Holobutskyi (1903–1993 rr.): zhyttia, naukova i pedahohichna diialnist. Kyiv [in Ukrainian].
- Yusov, S. & Yusova, N. (2009). Arkhivni spohady Tetiany Sliudikovoi. In V. Smolii (Ed.), *Panteleimon Petrovych Hudzenko (1907–1994 rr.): istoryk, arkhivist, arkheohraf i orhanizator nauky*, (pp. 122–144), Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 12.09.21.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.27>
УДК 929:1]:316.3

Олег Шевченко,

доцент кафедри джерелознавства
та спеціальних історичних дисциплін
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: olaff@meta.ua
ORCID iD: 0000-0003-3515-298X

Oleg Shevchenko,

Associate Professor of the History
of Source Studies and Special Historical Disciplines
Department,
National Pedagogical Dragomanov University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Айрін Кліппенштейн,

магістрантка спеціальності
«Історія (Середня освіта)»
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова,
Київ, Україна

e-mail: Klipenstein.a.a@ukr.net
ORCID iD: 0000-0002-1743-672X

Irene Klipenstein,

Master in History,
National Pedagogical Dragomanov University,
Kyiv, Ukraine

Абеляр та Елоїза: особисті взаємини у соціокультурному контексті XII ст.

Статтю присвячено розгляду непересічних індивідуальностей середньовічного суспільства — філософа П'єра Абеляра та його учениці Елоїзи. Винятковий історичний випадок добре задокументованої інформації про особисті стосунки дозволяє співвіднести світогляд коханців та їхнє життя з соціокультурними реаліями епохи. Проаналізовано автобіографію П'єра Абеляра, листи сучасників, листування Елоїзи з Абеляром. Наголошено на поступках суспільної свідомості XII ст. через призму аналізу світогляду досліджуваних персоналій. Розглянуто конфлікт поглядів індивідумів з католицькою середньовічною світоглядною системою. Через дослідження трансформації стосунків вчителя та учениці, а в майбутньому — коханців, доведено, що погляди Елоїзи та Абеляра ілюструють діапазон можливостей середньовічного сприйняття особистих взаємин, співзвучний новим викликам епохи, однак невід'ємний від свого часу.

Ключові слова: П'єр Абеляр, Елоїза, вчитель, учениця, високе середньовіччя, шлюб, цілібат, сексуальність, оскотлення.

Abelard and Heloise: personal relationship in the socio-cultural context of the 12th century

The 12th century was a controversial period of deepening ecclesiastical influence on all strata of the population, strengthening church prohibitions, expansion of convents; the century of establishing a new stratum of intellectuals, the first rise of women role in society and the formation of the courtly

culture's foundations. Philosopher Peter Abelard and his student Heloise were chosen for examination by us as the bright personalities of the 12th century, a product of medieval society and the voices of their time. An exceptional historical case of well-documented reliable information on the personal relationship allows us to correlate the world-view of lovers and their lives with the socio-cultural realities of High Middle Ages. The aim of the article is a historical analysis of the relationship between the philosopher-teacher Abelard and the student Eloise in the socio-cultural context of the 12th century. In previous studies scholars have only indirectly touched certain aspects of the teacher-student relationship in the context of intimate gender relations of the High Middle Ages. We analysed the autobiography of Peter Abelard, the letters of Abelard's contemporaries, his correspondence with Eloise. We arranged scientific achievements of historians and examined personal life of the couple against the background: tactics of seduction, intimacy, determining and understanding the relationship status, men's standing in society after castration. Emphasis is placed on the progress of 12th century's social consciousness in the light of the personalities' world-view analysis. A division between individual views and the Catholic medieval outlook is analysed. Through the study of the transformation of the relationship between teacher and student, and future lovers, we have shown that the views of Eloise and Abelard illustrate a feasible range of medieval perceptions of the relationship, in tune with the new era challenges, yet integral to its time.

Key words: Peter Abelard, Heloise, teacher, student, High Middle Ages, marriage, celibacy, sexuality, castration.

Взаємини філософа П'єра Абеляра та його учениці Елоїзи є унікальним прикладом інтимних стосунків, які склалися в контексті епохи високого середньовіччя у межах XII ст. у Франції. Унікальною ця історія є з двох причин: по-перше, це рідкісний задокументований історично достовірний приклад гендерних стосунків класичного середньовіччя; по-друге, це прояв індивідуального у колективній свідомості тогочасного суспільства. Другий аргумент проаналізуємо детальніше. За наявними історичними джерелами досліджуємо життя двох людей, котрі існували в християнському соціокультурному контексті своєї доби, але водночас, залежно від ситуації, або ж діяли згідно церковних правил, або ж протидіяли їм, спираючись на власну аргументацію, втім теж без відриву від часу — так званого Овідіанського відродження. Досліджуючи дихотомію особистості та епохи, ми чи не вперше так добре чуємо жіночий голос у всеосяжному «мовчанні середніх віків», а також маємо можливість заглибитися в інтимні, глибоко особистісні переживання середньовічної людини. Дослідження такої унікальної любовної історії в її історичному контексті допомагає глибше зрозуміти саме XII ст. у всій його суперечливості та різноманітності взаємовпливів.

Історики третього покоління школи Анналів — Ж. Ле Гофф (2003, 2008) та Ж. Дюбі (1991, 2002) — продовжували традицію дослідження тотальної історії. Ними були закладені основи розуміння середньовічної ментальності — колективного досвіду та індивідуальної свідомості у межах розвитку духовної культури та її впливу на всі верстви населення.

Проблеми різких світоглядних змін XII ст. привнесена велика кількість медієвістичних праць. Дослідники висвітлюють окремі аспекти взаємин

Абеляра та Елоїзи у контексті інтимних гендерних стосунків епохи високого середньовіччя. Історики Ю. Безсмертний (1991), К. Брук (2002), Ж. Дюбі (1991) аналізують феномен шлюбу в XII ст.; К. Брук додає до цього аналізу світоглядний конфлікт пари. Еволюція поглядів на людську сексуальність є предметом розвідок Р. Караз (2017), О. Тогоєвої (2007, 2018), М. Ірвіна (1997). Біографічний аналіз життя Абеляра та Елоїзи представлений працями дослідників Р. Перну (2005) та Г. Федотова (1924).

Головними джерелами є автобіографія П'єра Абеляра «Історія моїх страждань»¹, листування П'єра та Елоїзи², а також їхнє листування із сучасниками — листи філософа Росцеліна, пріора Фулькона³ (латин. Fulco), абата Петра Вельмишановного (латин. Petrus Venerabilis). Погляд сучасників на описані факти, з одного боку, підтверджує справжність цих подій, а з іншого — дозволяє проаналізувати реалії тогочасного суспільства.

Метою статті є історичний аналіз стосунків філософа-викладача Абеляра та його учениці Елоїзи у соціокультурному контексті XII ст.

XII століття — епоха поглиблення церковного впливу на мирян, посилення церковних заборон, розвитку жіночих монастирів, століття утвердження прошарку інтелектуалів, першого підйому ролі жінки у суспільстві та формування основ куртуазної культури. Саме в цих історичних

¹ Абеляр П. Історія моїх страждань. Листування Абеляра й Елоїзи. Ісповідь віри Елоїзи / пер. з латин. Р. Паранько. Львів : Літопис, 2004. 136 с. (Далі — Абеляр П. Історія моїх страждань. Листування Абеляра й Елоїзи).

² Там само.

³ Fulk, Prior of Deuil: Letter to Peter Abelard, (Epistola XIV) // Fordham University: [Веб-сайт]. URL: <https://sourcebooks.fordham.edu/source/fulk-abelard.asp> (дата звернення: 01.07.2021).

реаліях зароджується історія стосунків П'єра Абеляра та Елоїзи. Ми пропонуємо розглянути їхні постаті у динаміці суспільних змін, умовно розставивши акценти на інтимних моментах стосунків цих осіб, і відповісти на питання, чому їх любовна історія склалася саме таким чином.

П'єр Абеляр народився в 1079 р. в Бретані (поблизу м. Нант) у родині лицаря (Федотов, 1924. С. 12). Абеляр був старшою дитиною і мав успадкувати батьківську професію, однак відмовився від лицарської кар'єри та обрав освіту. У Бретані навчався у номіналіста Росцеліна, завдяки якому познайомився з початками філософії, а після переїзду до Парижа більш поглиблено вивчав філософію у реаліста Гійома. Згодом він починає критикувати обох вчителів і знаходить у пошуках своєї особистої філософії — концептуалізму.

Про рік народження і походження Елоїзи майже нічого не відомо. Елоїза, за різними свідченнями, належала або до знатного роду (Brooke, 2002. С. 90), або до звичайної заможної родини. Початкову освіту дівчина отримала у жіночому монастирі Аржантей. Подальше навчання Елоїза продовжувала у Парижі під опікою брата матері — каноніка Фульбера.

Французька медієвістка Р. Перну захоплено розповідає про умови зустрічі майбутніх коханців, паралельно описуючи архітектурне планування Парижа XII ст. У цю епоху в Парижі в східній частині острова Сіте розташовувався монастир Нотр-Дам — близько чотирьох десятків щільно розміщених будинків каноніків, в одному з яких жила Елоїза. А південніше знаходилася частина монастиря Трисантія, де Абеляр навчав студентів. Край острова Сіте був вченим осередком Парижа (Pernoud, 2005. С. 51–52).

Філософ-новатор та вчена світська жінка були помітними особами у Парижі, дивували сучасників, діючи за межами усталених норм. Абеляр кинув виклик своєму вчителю Гійому й створив власну філософську школу, неабияк популярну серед молоді. У суперечці з вчителем-номіналістом Росцеліном і вчителем-реалістом Гійомом Абеляр став у витоків новаторської філософської течії — концептуалізму, заклав основи діалектичної схоластики, посягнув на пояснення триєдності Бога. Елоїза на момент знайомства вже була відома своєю освіченістю у всьому королівстві⁴. Як згадуватиме через десятки років абат Ключі Петро Вельмишановний, «я чув тоді, що жінка, хоча і не вільна від пут світу, у вищій мірі трудиться над освітою і заглиблена в заняття світської мудрості. Оскільки твої заняття стали відомі, то (стало відомо і те, що) ти перевищила

усіх жінок і ледве не всіх чоловіків»⁵. Іншими словами, винятковість Елоїзи полягала у поєднанні освіченості зі світським статусом, що суперечило традиційній жіночій ролі в мирянському житті: жіноча освіта була прерогативою черниць, тоді як мирянки опікувалися родинними справами.

За історіографічною традицією прийнято вважати, що зустріч філософа й учениці відбулася у будинку каноніка Фульбера. Абеляр був вмотивований навчати дівчину через власні інтереси: освічена Елоїза здалася філософу вдалою партією, адже стосунки з тією, що «кохається в книжках»⁶, будуть розвиватися на високоінтелектуальному рівні, забезпечуючи потребу не лише в сексуальних втіхах, а й в духовному збагаченні. Філософ обирає Елоїзу як гідну його рівня партнерку, спроможну підтримати як інтелектуальну бесіду, так і романтичне листування.

Як потім саркастично зазначить у листі до Абеляра його вчитель Росцелін, «не шкодуючи довіреної тобі діви, яку ти повинен був навчати як студентку, ти, охоплений духом нестримної розпусти, навчив її не сперечатися, а блудити»⁷.

Проживання вчителя і учениці під одним дахом, а також слабкий контроль з боку опікуна Фульбера значно полегшив реалізацію планів чоловіка. Треба підкреслити неоднозначну мотивацію використання тілесних покарань у педагогіці П. Абеляра. Філософ досить специфічно акцентує на цьому увагу: «А щоб зовсім нам позбутися підозри, коли-не-коли давав я й різок — з любові, а не з люті, з ласкою, а не з гнівом, і ті різки всі коштовні мазі насолодою перевищували»⁸.

З точки зору досліджуваної проблематики, на цьому варто зупинитися детальніше та окреслити контекст ситуації. Спочатку — загальний, потім — індивідуальний. Річ у тім, що саме по собі пороття в XII ст. не мало того еротичного підтексту, яким його наділяє XXI ст. Середньовіччя розглядало фізичні покарання як педагогічне дійство. Недарма Абеляр зазначає, що сам дядько Фульбер дозволив тілесні покарання, а судячи з тексту «Історії моїх страждань», вони спонукали до навчання. Отже, пороття радше відвертало увагу від романтичного підґрунтя стосунків вчителя і учениці, адже повністю вписувалося в педагогічні норми епохи високого середньовіччя. Тілесні покарання були самостійним педагогічним

⁵ Цит. за: Неретина С.С. «Ни одно слово не лучше другого». Философия и литература. Москва : Голос, 2020. 360 с. С. 90 (переклад з рос. авторів статті).

⁶ Абеляр П. Історія моїх страждань. Листування Абеляра й Елоїзи. С. 21.

⁷ Цит. за: Mews C.J. Abelard and Heloise. New York: Oxford University Press, 2005. 308 p., p. 58–59 (переклад з англ. автора статті).

⁸ Абеляр П. Історія моїх страждань. Листування Абеляра й Елоїзи. С. 22.

⁴ Абеляр П. Історія моїх страждань. Листування Абеляра й Елоїзи. С. 21.

прийомом, який мав не лише дисциплінувати, але й робити освіту корисною, впливати на якість знань, уникаючи пустого та безплідного навчання (Parsons, 2018. С. 131). Вони мали забезпечити краще запам'ятовування матеріалу (середньовіччя обґрунтовувало зв'язок болю з пам'яттю) (Там само. С. 133), а також стимулювати інтелектуальні здібності учня (Там само. С. 135–136).

Утім, з іншої сторони, покарання також мали на меті утвердження авторитету і влади вчителя над учнем (Там само. С. 152). У такому аспекті ми із загального контексту покарань повертаємося до індивідуальної ситуації і знову цитуємо Абеяра: «Вельми я чудувався його (Фульбера. — А. А.) простакуватості в цій справі; мабуть, не менший був мій подив, аніж коли б він доручив ніжну ягничку зголоднілому вовкові. Довіривши мені не лише навчати, але й суворо карати дівчину, що інше він учинив, як не дав моїм бажанням повну волю, а мені, хоч я цього й не просив, — нагоду схилити дівча до себе погрозами й різкою, якщо б не вдалося пестощами?»⁹

У дещо іншому контексті Абеяра знову згадує фізичну владу та побої. Хоча цей уривок не має прямого стосунку до навчання, він дозволяє глибше зрозуміти схильність П'єра Абеяра до підкорення власній волі інших людей: «Мало того: хоч ти, як могла, опиралася й відмовлялася, та все ж я частенько й супроти волі схилив тебе, слабшу за природою, до згоди, вдаючись для цього навіть до погроз і побоїв»¹⁰.

З огляду на вищевказане, зрозуміло, що покарання Абеяра мали маніпулятивний характер і слугували допоміжним засобом для досягнення власної мети. Але благочестивий погляд суспільства на покарання був тією причиною, чому ані Фульбер, ані інші не помітили у поротті еротичний контекст. Утім, навряд його не помітила сама Елоїза.

Але, на жаль, думка Елоїзи щодо цього невідома: в автобіографії Абеяра змальовує Елоїзу як об'єкт своїх бажань, не уточнюючи початкового ставлення дівчини ані до нього самого, ані до специфічного навчання-зваблення. Елоїза виборює власну суб'єктність лише у їхньому листуванні, де теж не торкається зародження почуттів. Проте ми згодні з дослідницею Р. Караз: з огляду на те, що дівчина ніколи не жалілася на примус, стверджувати це — означає позбавляти її будь-якої волі (Karras, 2017. С. 140).

Не без маніпуляції, але й не відверто насильницькими шляхами П'єр Абеяра вирішує завоювати серце дівчини. Ми вже окреслили поведінку Абеяра-педагога, а тепер повернемося до Абеяра-чоловіка. Що ж у цей період

відбувається у суспільстві, що змушує його обрати тактику розмов замість насильницьких дій і перейти до зваблення замість характерної тогочасним чоловікам підкресленої брутальності?

Є велика спокуса у тому, щоб пов'язати історію взаємин пари з куртуазним світоглядом. На перший погляд — нічого дивного: хронологічно події відбуваються в час зародження перших паростків куртуазної культури, Абеяра не цурається оспівування коханої, подібно до провансальських поетів, а сама Елоїза у своїх поглядах ідеалізує вільне кохання.

А втім, не все так однозначно. На початок XII ст. куртуазна культура ще не досягла свого розквіту і її вплив не був настільки повномасштабним, щоб стати еталоном поведінки. Зародження світогляду куртуазної культури хронологічно та ідейно співзвучне іншому явищу — так званому Овідіанському відродженню — періоду підвищеного інтересу до літературної спадщини Овідія (кінець XI — початок XIII ст.). Спочатку творами античного поета Овідія зацікавились у монастирях — осередках вченості, а потім наслідування стилю поета поширилося на всю середньовічну лірику.

«Мистецтво кохання» Овідія стало інструкцією спокуси. Поет передає чоловікам власний досвід: вчить вибору гідної партнерки¹¹, галантному звабленню вподобаної жінки, рекомендує наполегливо досягати взаємності, нехтуючи відмовою (ушляхетнює звичайне гвалтування¹²), радить чоловікам в процесі зваблення використовувати романтичне листування¹³. Чи застосовував Абеяра саме цю інструкцію для завоювання Елоїзи в силу своєї недосвідченості в «любовному мистецтві»? Ми не можемо точно стверджувати це, але знаходимо аналогію з рекомендаціями Овідія в автобіографії Абеяра.

Позиція Елоїзи щодо стосунків теж не має нічого спільного з куртуазним осмисленням кохання провансальською поезією, адже Елоїза замість возвеличення жінки обирає шлях покорі чоловіку, знаходить образи жертвовного кохання у латинській літературі Вергілія, Овідія, Лукана (Федотов, 1924. С. 101–103).

Дослідниця М. Вайтх, аналізуючи постать Елоїзи у контексті її філософських надбань, посилається на французького філософа кін. XIX — поч. XX ст. Е. Жільсона. Він акцентував самостійність філософських поглядів Елоїзи на кохання, які Абеяру залишаються не до кінця зрозумілими, попри знайомство з першоджерелом. Елоїза поділяє філософію Цицерона, згідно з якою справжня любов безкорислива, а плід істинного кохання — саме кохання: любляча

⁹ Абеяра П. Історія моїх страждань. Листування Абеяра й Елоїзи. С. 22.

¹⁰ Там само. С. 94

¹¹ Овідій. Любовні елегії; Мистецтво кохання; Скорботні елегії. Київ: Основи, 1999. 299 с. С. 108.

¹² Там само. С. 122.

¹³ Там само. С. 117–118.

людина зацікавлена лише у даруванні любові (Waithe, 1989. С. 73). Жінка розуміла безкорисне кохання як пошук найвищого блага для партнера, яким для Абеляра було посвячення життя філософії (Там само. С. 73). Шлюб суттєво нашкодив би інтересам Абеляра, відвертаючи його від ідеалу безшлюбного філософа-священнослужителя (Там само. С. 75). Надто пізно Елоїза зрозуміла розбіжність між теоретичним осмисленням П'єром цитеронівських принципів та їх практичним втіленням у життя (Там само. С. 74).

Про інтимне життя коханців мало що відомо, однак поодинокі згадки дозволяють проаналізувати їхнє сексуальне життя у контексті середньовічних церковних поглядів. По-перше, зі слів Абеляра¹⁴ стає відомо про існуючу заборону інтимних стосунків у дні християнських урочистостей, на порушенні якої він сам наголошував у своїх листах до Елоїзи. Католицькою церквою приписувалося повне статеве утримання у Різдва, Великий та Троїцький пости, але Абеляр надавав пріоритет власним бажанням перед церковним послухом (Brundage, 1987. С. 162).

По-друге, Абеляр революційно стверджував рівноправність чоловіка й жінки у володінні тілами один одного під час статевої злуки (Le Goff та ін., 2008. С. 38). На противагу середньовіччя приписувало жінці пасивну роль, а її тіло вважалося підвладним чоловіку не лише на християнських засадах, а й через гуморальну теорію: середньовіччя наділяло чоловіка повноцінним теплим тілом, а жінку — холодним, близьким до дитячого, через що і сама жінка сприймалася як холодна пожадлива порожнеча, яка очікує наповнення чоловічою енергією (Hartnell, 2019. С. 242, 258).

Шлюб є чи не найцікавішою частиною історії Абеляра та Елоїзи з історичної точки зору, адже коханці опинилися в епіцентрі суспільних змін. Якби події відбувалися буквально на десять років пізніше, ми говорили б про зовсім інший суспільно-політичний контекст оформлення їхнього шлюбу. На прикладі пари прозирає закладення основ церковного шлюбу як єдино можливої законної форми союзу, утвердження цілібату для священнослужителів і скасування конкубінагу.

Досить суперечливим залишається питання приналежності Абеляра до вищого духовенства, з чим безпосередньо пов'язаний вступ у шлюбні відносини. Серед фахівців зустрічаємо протилежні думки. Російський історик початку ХХ ст. Г. Федотов вважає, що Абеляр не був священнослужителем, але належав до нижчих кліриків, що дозволяло йому легально одружитися (однак одруження ставало перепорою у кар'єрному зростанні) (Федотов, 1924. С. 27). Французька

історикиня Р. Перну також поділяє ці погляди й наголошує на тому, що звання клірика й каноніка не є синонімом до поняття «священник», а словом «клірик» тоді називали освіченого чоловіка. На думку дослідниці, Абеляр міг безперешкодно одружитися, навіть не втративши привілеї клірика (Pernoud, 2005. С. 48, 72–73).

Протилежної думки дотримується британський медієвіст К. Брук, котрий вважає Абеляра приналежним до вищого духовенства; у примітках до своєї статті він зазначає, що Абеляр був каноніком (можливо, каноніком м. Санс) (Brooke, 1956. С. 4). Також аргументом на користь духовного сану Абеляра є його викладання богословських дисциплін, що було можливо лише у разі входження до вищого духовенства. За умов приналежності Абеляра до вищого духовного сану інтимні стосунки були незаконними апріорі.

У ранньому середньовіччі, попри заборону, священнослужителі одружувалися. Поряд із шлюбом для духовенства традиційно існувала й інша форма стосунків — конкубінат. Різниця між шлюбом і конкубінатом полягала в різному соціальному та правовому статусі дружини та конкубіни: перша — рівна чоловіку, друга — служниця. Чоловік духовного сану мав можливість вступити у стосунки з однією конкубіною, маючи взаємні зобов'язання вірності один перед одним (Brooke, 2002. С. 64–66).

Проблема цілібату та його остаточного утвердження особливо загострилася в період з ХІ по ХІІ ст. через посилення впливу католицизму на західноєвропейський світ, зростання ролі канонічного права й збільшення кількості чоловіків та жінок, готових скласти обітницю безшлюбності (Brooke, 2002. С. 68). Григоріанські реформи 1070-х років спричинили суттєві зміни всередині церкви, зокрема заборонили конкубінат (Le Goff та ін., 2008. С. 39).

Історик К. Брук вважає, що у дитинстві Елоїза спостерігала хаотичність шлюбних стосунків, що давало простір для формування її розуміння міжгендерних стосунків. Внесення деякої конкретики у питання пріоритетності шлюбу або ж сану священника вчений датує 1120-ми роками, вже після офіційного постригу Абеляра та Елоїзи (Brooke, 2002. С. 67–68).

На думку К. Брука, Елоїза усвідомлювала три можливих аспекти стосунків на початок взаємин з Абеляром. Перший: розуміла, що союз каноніка та конкубіни є легітимним для суспільства, але критикується церквою. Другий: цілібат був обов'язковим для каноніків від іподиякона й вище, і є необхідною умовою для просування щаблями церковної кар'єри. Третій: шлюб — таїнство й союз, благословлений Богом і церквою (Brooke, 2002. С. 105).

Отже, відмову Елоїзи від шлюбу необхідно трактувати не як революційний маніфест жінки

¹⁴ Абеляр П. Історія моїх страждань. Листування Абеляра й Елоїзи. С. 94.

в ім'я власної свободи, а навпаки: як глибоке посвячення себе чоловіку попри власну репутацію та соціальний статус: «І хоч воно, здавалося б, гідна й священна річ — іменуватися дружиною, та для мене завжди було солодшим зватись подругою або ж, якщо не погидуєш, наложницею чи повією — з тим, бачиться, аби, що більше задля тебе принижуся, то більшу здобути від тебе милість, та й славі про твою досконалість менше нашкодити»¹⁵.

У контексті слави філософа цікавими є аргументи французького історика А. Де Лібера, який пов'язує погляди Елоїзи з пауліністичною концепцією шлюбу: говорячи про шлюбні стосунки, апостол Павло зазначає, що вони мають врятувати людей від сексуальної спокуси, але одночасно вони ж закабальють людину турботами світу (De Libera, 2004. С. 137). Шлюб, таким чином, дуже близький до перелюбу, адже людина, посвячена шлюбним стосункам, менше віддана служінню Богові. Елоїза, на думку вченого, робить надзвичайно цікаве перенесення пауліністичної доктрини турбот з життя християнина на життя філософа, який не здатний одночасно служити філософії та взяти на себе повсякденні турботи подружнього життя (Там само. С. 142). Елоїза ладна принести себе у жертву коханням, звільняючи Абеляра від проблем подружнього життя та обираючи найменш обтяжливу для філософасвященнослужителя роль конкубіни.

Та не лише навколо Елоїзи на острові Сіте згуртувалися порушники церковних правил. Конкубат, як стверджує російський історик Ю. Безсмертний, був розповсюдженим явищем XI–XII ст. (Бессмертный, 1991. С. 79–80). Таким чином, на початок XII ст., у період розгортання історії кохання Абеляра та Елоїзи, в церковному законі ще існувала лазівка для улаштування його під власні інтереси.

Попри вагомні аргументи й пручання дівчини коханці офіційно уклали шлюб. Можливо, як вважає К. Брук, Абеляру вдалося схилити Елоїзу до згоди через благочестиве й романтичне бачення таїнства шлюбу (Brooke, 2002. С. 106). Одруженням Абеляр мав надію заспокоїти опікуна Фульбера, репутацію якого було підірвано поведінкою Елоїзи. Але це дійство недовго було утаємниченим: опікун почав вголос говорити про шлюб племінниці.

Це стало причиною неспокійного життя молодих. П'єр Абеляр був вимушений поселити Елоїзу на деякий час у монастирі, аби позбутися чутков про одруження. Фульбер вирішив помститися: вночі його найманці вторглися у помешкання філософа й оскотили його.

¹⁵ Абеляр П. Історія моїх страждань. Листування Абеляра й Елоїзи. С. 63.

Чи мало середньовічне суспільство кастрацію за злочин? З одного боку, зустрічаємося з відвертим засудженням практики скалічення. Суспільне обурення висловлено в автобіографії Абеляра вустах натовпу пересічних людей¹⁶, у листах Фулькона до Абеляра¹⁷, а також століття потому у міркуванні-засудженні поета Жана де Мена¹⁸. Французькими законами означеної доби оскотлення теж засуджувалось (лише у звичаєвому праві м. Тулузи кастрація була правомірною, але на практиці покарання не застосовувалось (Тогоева, 2007. С. 80–81)). З іншого боку, кастрація у позасудових конфліктах у формі самосуду була нерідкою практикою і часто виправдовувалась королівським судом без подальшого покарання за вчинення каліцтва (Тогоева, 2018. С. 61).

Залишається відкритим питання, яке місце обіймав кастрований чоловік у соціумі. Відповідь знаходимо в листуванні П'єра Абеляра з пріором Фульконом:

«...Перш за все, ви уникли багатьох пристрастей, які знищують тих, хто не зазнав такої втрати. Адже лікарі стверджують, що такі чоловіки ніяким чином не зазнають таких пристрастей, хоча вони вважають, що ці люди втратили будь-яке щастя, вилучивши цю частину тіла. Тому ви більше не будете страждати від будь-якої сверблячки жару розбещеності та розкоші — зол, яких іноді зазнають навіть святі, — якщо це лише не походить від ваших думок»¹⁹.

У контексті листа Фулькона важливо зазначити, що не лише він, а й взагалі середньовіччя вважало кастратів звільненими від сексуальних бажань.

«...Ви також повинні вважати це великою перевагою, а саме те, що, не викликаючи підозри, вас прийматиме як гостя з максимальною довірою будь-який господар. Чоловік не буде боятися порушення подружньої вірності або заплямування шлюбного ліжка»²⁰.

Але більше нас шокує відверте глузування вчителя Росцеліна, який прямо називає Абеляра «недоП'єром», вказуючи на те, що його фізична

¹⁶ Там само. С. 29.

¹⁷ Fulk, Prior of Deuil: Letter to Peter Abelard, (Epistola XIV) // Fordham University: [Веб-сайт]. URL: <https://sourcebooks.fordham.edu/source/fulk-abelard.asp> (дата звернення: 01.07.2021).

¹⁸ Першоджерело наведено у статті: Irvine M., Abelard and (Re)writing the Male Body: Castration, Identity, and Remasculinization. С. 90.

¹⁹ Fulk, Prior of Deuil: Letter to Peter Abelard, (Epistola XIV) // Fordham University: [Веб-сайт]. URL: <https://sourcebooks.fordham.edu/source/fulk-abelard.asp> (дата звернення: 01.07.2021). (Адаптований переклад з англ. авторів статті).

²⁰ Там само (адаптований переклад з англ. автора статті).

вада більше не дозволяє йому повною мірою називатися чоловіком.

«Клірик ти, мирянин або монах, яким іменем я визначав тебе, — мені немає сенсу це обмірковувати. Але, певно, ти брешеш, що, як раніше, можеш називатися «П'єром». Я переконаний, що ім'я чоловічого роду, якщо воно визначає звичайну річ по її роду, в такому випадку втрачить своє значення. Адже власна назва зазвичай втрачає своє значення, коли означуваний предмет втрачає повноту. Будинки називають не будинком, а незавершеним будинком, коли немає стін і даху»²¹.

Історик М. Ірвін стверджує, що після вчиненого каліцтва Абеляр сприймався як маргіналізований фемінізований євнух (Irvine, 2015. С. 94), а в подальших працях філософа можна бачити, як він захищається від нападів соціуму та по-новому самопрезентує себе. М. Ірвін прослідковує поступову еволюцію ідентифікації Абеляром себе з біблійною героїнею Сусанною на захисті під час Суасонського собору — до ототожнення себе з чоловіками: самокастратом Орігеном та цнотливим Ієронімом (Там само. С. 98–99). Вчений описує еволюцію поглядів П'єра Абеляра від фізичної маскулінності чоловіка до духовної мужності, утверджуючи верховенство духу над тілом, гендерної ідентичності — над статтю (Там само. С. 101).

Отже, романтичні стосунки Абеляра та Елоїзи охоплюють період з 1117 по 1119 роки, після чого Абеляр та Елоїза одночасно прийняли чернечий сан у монастирях: Елоїза — у Аржантеї, Абеляр — у Сен-Дені. Це завершило сексуально забарвлені взаємини, проте не спілкування між ними. Коли черниць вигнали з Аржантеї (бл. 1129 р.), Абеляр подарував Елоїзі монастир Параклет, який вона очолила у сані абатиси²². Проте і духовне наставництво ставало приводом для нових пліток, через що Абеляр мусив залишити Параклет.

Завдяки розпочатому новому етапу листування Елоїзи та Абеляра (бл. 1132–1135 рр.) ми спостерігаємо аналіз власного минулого та еволюцію світогляду колишніх коханців. У листуванні Елоїза виборює свою суб'єктність, вимагає відновлення спілкування, посиляючись на таїнство шлюбного союзу²³, пояснює свої філософські погляди на стосунки, не озвучені раніше Абеляром у автобіографії. Стає зрозумілим, що

жінка не примирилася з втратою Абеляра як чоловіка: «Хоч я й мусила б стогнати від жалю про те, що скоїла, та натомість зітхаю від жалю за тим, що втратила»²⁴. Але П'єр, зазнавши каліцтва, прийняв це за Божий порятунок від гріха розпусти й більше не марив інтимними стосунками. Такий благочестивий тон надалі починає підтримувати і Елоїза, заборонивши собі згадувати минулі почуття.

Є свідчення, що у пари був син, якого звали Астролябієм, але про його життя мало що відомо. Наприкінці життя Абеляр присвятив йому поему «Астролябію, моєму сину»²⁵, сповнену життєвих настанов, а Елоїза зверталася до абата Петра Вельмишановного з проханням забезпечити їх сина прибутковим місцем у церкві (Pernoud, 2005. С. 234).

Отже, проаналізувавши стосунки вчителя П'єра Абеляра та його учениці Елоїзи, можемо стверджувати, що ці особистості як репрезентанти своєї епохи діяли в соціокультурному контексті початку XII ст., а їхні взаємини зазнали впливу тогочасних реалій. Різномісні суперечливі впливи XII ст. — культурний підйом, посилення теологічного тиску — знаходили практичний прояв у житті нової інтелектуальної еліти, до якої належали Абеляр з Елоїзою. Наслідкування античних поетів дало поштовх до формування нової етики міжособистісних стосунків, прокладаючи шлях майбутній культурі куртуазії. З іншого боку, поглиблювався вплив католицизму на західноєвропейське суспільство.

Співвідношення гендерної ідентичності зі статтю у середньовічному суспільстві, розглянуте через оскоплення Абеляра, дозволяє проілюструвати, як він самотужки вирішує конфлікт із соціумом та відштовхує знущання щодо власної чоловічої неповноцінності. Тобто, у патріархальному світі з пануванням маскулінності Абеляр намагається знайти більш значущі якості на підтвердження свого права йменуватися чоловіком.

Через призму листування бачимо особистість Елоїзи від її власного імені, не затьмарену авторитетом П'єра Абеляра: світогляд Елоїзи, її бажання, почуття і самостійність мислення постають у всій повноті, що дозволяє вважати цей епістолярій надзвичайно цінним, як приклад жіночої самопрезентації у високому середньовіччі.

²⁴ Там само. С. 81.

²⁵ To Astralabe, My Son // Abelard and Heloise. The letters and other writings / Translated, with Introduction and notes, by William Levitan; selected songs and poems translated by Stanley Lombardo and by Barbara Thorburn. Hackett Publishing Company, Inc. Indianapolis/Cambridge, 2007. P. 294–301.

²¹ Цит за: Неретина С., Огурцов А. Пути к универсалиям. СПб. : РХГА, 2006. 1000 с. С. 446 (адаптований переклад з рос. авторів статті).

²² Абеляр П. Історія моїх страждань. Листування Абеляра й Елоїзи, с. 49.

²³ Там само. С. 62.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. Москва : Наука, 1991. 240 с.
- Де Либера А. Средневековое мышление. Москва : Праксис, 2004. 368 с.
- Дюби Ж. Время соборов. Искусство и общество 980–1420 годов. Москва : Ладомир, 2002. 384 с.
- Дюби Ж. Куртуазная любовь и перемены в положении женщин во Франции XII в. // Одиссей. Человек в истории. М., 1990. С. 90–96.
- Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в Средние века. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2003. 160 с.
- Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тел в средние века. Москва: Текст, 2008. 189 с.
- Перну Р. Элоиза и Абеляр. Москва : Молодая гвардия, 2005. 242 с.
- Тогоева О.И. Дела плоти. Интимная жизнь людей Средневековья в пространстве судебной полемики. Москва; Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив, 2018. 352 с.
- Тогоева О.И. Униженные и оскорбленные: мужская честь и мужское достоинство в средневековом суде // Казус. Индивидуальное и уникальное в истории. Альманах-2006. Москва, 2007. С. 71–101.
- Федотов Г.П. Абеляр. Петербург : Брокгауз-Ефрон, 1924. 157 с.
- Хартнелл Д. Голые Средневековье. Жизнь, смерть и искусство в Средние века. Москва : Издательство АСТ, 2019. 320 с.
- Brooke C. N. L. Gregorian Reform in Action: Clerical Marriage in England, 1050–1200. *The Cambridge Historical Journal*. 1956. №. 1. Vol. 12. P. 1–21. DOI:10.1017/s1474691300000305
- Brooke C. N. L. The medieval idea of marriage. New York : Oxford University Press, 2002. 325 pp.
- Brundage J. Law, sex, and Christian society in medieval Europe. Chicago, London : The University of Chicago Press, 1987. 674 p.
- Duby G. Medieval marriage: Two Models from Twelfth-Century France. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1991. 140 pp.
- Irvine M. Abelard and (Re)writing the Male Body: Castration, Identity, and Remasculinization // *Becoming Male in the Middle Ages* / editor. by Cohen and Wheeler. New York, 2015. P. 87–106. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203765227>
- Karras R. Sexuality in Medieval Europe: Doing Unto Others. London; New York : Routledge, 2017. 268 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315269719>
- Parsons B. Punishment and Medieval Education. Woodbridge: Boydell & Brewer, 2018. 240 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781787443211>
- Waithe M. E. Heloise // *A History of Women Philosophers Medieval, Renaissance and Enlightenment Women Philosophers A.D. 500–1600*. Dordrecht etc., 1989. P. 67–83. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-94-009-2551-9>

REFERENCES

- Bessmertnyi, Y. L. (1991) *Zhizn i smert v srednie veka. Ocherki demograficheskoi istorii Frantsii*. Moskva: Nauka [in Russian].
- Brooke, C. N. L. (1956) Gregorian Reform in Action: Clerical marriage in England, 1050–1200. *Cambridge Historical Journal*, 12(1), 1–21 [in English]. DOI: <https://doi.org/10.1017/s1474691300000305>.
- Brooke, C. N. L. (2002) *The Medieval Idea of Marriage*. New York: Oxford University Press [in English].
- Brundage, J. A. (1987). *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*. Chicago, London: University of Chicago Press [in English].
- De Libera, A. (2004) *Srednevekovoie myshlenie*. Moskva: Praksis [in Russian].
- Dubi, G. (1990). Kurtuaznaia liubov i peremeny v polozhenii zhenshchin vo Frantsii XII v. In A. Ya. Gurevich (Ed.), *Odissei. Chelovek v istorii* (pp. 90–96) [in Russian].
- Duby, G. (1991) *Medieval Marriage: Two Models from Twelfth-Century France*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press [in English].
- Duby, G. (2002) *Vremia soborov. Iskusstvo i obshchestvo 980–1420 godov* [The Age of the Cathedrals: Art and Society 980–1420]. Moskva: Ladomir [in Russian].
- Fedotov, G. (1924) *Abeliar*. Peterburg: Brokgauz-Efron [in Russian].
- Hartnell, J. (2019) *Medieval Bodies: Life, Death and Art in the Middle Ages*. Moskva: Izdatelstvo AST [in Russian].
- Irvine, M. (2015). *Abelard and (Re)writing the Male Body: Castration, Identity, and Remasculinization*, In *Becoming Male in the Middle Ages*, Cohen & Wheeler (Eds.), (pp. 87–106). New York: Routledge [in English]. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203765227>

- Karras, R. (2017) *Sexuality in Medieval Europe: Doing Unto Others*. London; New York: Routledge. [in English].
DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315269719>
- Le Goff, Zh. (2003) *Intellektualy v Srednie veka. [Intellectuals in the Middle Ages]*. Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo universiteta [in Russian].
- Le Goff, Zh., & Trjuon, N. (2008) *Istoriia tel v srednie veka*. Moskva: Tekst [in Russian].
- Parsons, B. (2018) *Punishment and Medieval Education*. Woodbridge: Boydell & Brewer [in English].
DOI: <https://doi.org/10.1017/9781787443211>
- Pernu, R. (2005). *Eloiza i Abeliar*. Moskva: Molodaia gvardiia [in Russian].
- Togoeva, O. (2007). Unizhennyye i oskorblennyye: muzhskaia chest i muzhskoie dostoinstvo v srednevekovom sude. In Boitsov M. A. & Danilevskii I. N., Kazus. *Individualnoie i unikalnoie v istorii. Almanakh — 2006* (pp. 71–101), Moskva: Nauka [in Russian].
- Togoeva, O. (2018) *Dela ploti. Intimnaia zhizn liudei Srednevekovia v prostranstve sudebnoi polemiki*. Moskva, Sankt-Peterburg: Tsentr gumanitarnykh initsiativ [in Russian].
- Waithe, M. E. (1989). Heloise. In *A History of Women Philosophers A.D. 500–1600* (pp. 67–83). Dordrecht etc.: Kluwer Academic [in English].
DOI: <https://doi.org/10.1007/978-94-009-2551-9>

Дата нахождения статті до редакції: 07.07.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Віталій Андрєєв,

професор кафедри історії України
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: v.andrieiev@kubg.edu.ua.
ORCID iD: 0000-0003-1830-0629

Vitaliy Andryeyev,

Professor of the Department of Ukraine's History,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD Hab. in History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Світлана Андрєєва

старша наукова співробітниця
кафедри української літератури,
компаративістики і грінченкознавства
Інституту філології
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

e-mail: ss.andrieieva@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0001-6082-064X

Svitlana Andryeyeva,

Senior Researcher of the Department
of Ukrainian Literature,
Comparative Studies and Grinchenko Studies,
Institute of Philology,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD (History), Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Олександр Каряка

молодший науковий співробітник
відділу «Польовий комітет»
Інституту археології
Національної академії наук України,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: akarjaka@ukr.net
ORCID iD: 0000-0003-3066-3641

Oleksandr Kariaka,

Junior Researcher of the Department of Field
Committee,
Institute of Archaeology,
National Academy of Science of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

**Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму:
подорож Іспанією та Алжиром
(Частина I. Іспанія. Листопад 1893 р. — лютий 1894 р.) ***

У статті розглянуто діяльність Михайла Бернова як одного із засновників пішохідного туризму у Російській імперії та Європі, його роль у розвитку комунікації між народами, суспільну актуалізацію знань про світ у численних публікаціях. У першій частині цієї розвідки реконструйовано маршрут подорожі М. Бернова з Франції до Іспанії, а далі — Іспанією, Алжиром і Сахарою 1893–1894 рр. на основі його «подорожніх записок» «Испания, Алжир и Сахара» (Санкт-Петербург, 1899) і відомостей періодики. Зроблено висновок, що щирий інтерес і повага до місцевих традицій, ґрунтовні знання дозволили М. Бернову створити у своїх записках широке різнобарвне полотно життя Іспанії й народу цієї країни кінця XIX ст., зафіксувати особливості національної культури та характеру.

Ключові слова: Бернов М.О., Іспанія, Алжир, Сахара, пішохідний туризм, подорожні записки.

* Ця публікація є першою частиною дослідження і присвячена мандрівці М. Бернова по Іспанії. Другу частину, про подорож Алжиром та Сахарою, планується вмістити в наступному номері журналу.

Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travel through Spain and Algeria (Part I. Spain. November 1893 — February 1894)

This article considers the formation of hiking in the Russian Empire and Europe in the late 19th century. Its socio-cultural context is also defined. Particular attention is paid to the person of Mykhailo Bernov as one of the founders of hiking in the Russian Empire and Europe and his multifaceted activities in the development of communication between peoples, social actualization of knowledge about the world. Biography, information about popularization activity and publishing activity of Mykhailo Bernov are also given.

In the first part of this study, the route of Mykhailo Bernov's journey from France to Spain, and then through Spain, Algeria and the Sahara in 1892–1893, was reconstructed on the basis of his "travel notes" "Spain, Algeria and the Sahara" (St. Petersburg, 1899) and periodical data.

Mykhailo Bernov left detailed descriptions of nature, countryside and major cities of Spain, monuments of history, culture and art, accompanied by historical excursions, interpretation of their own names. Special attention is paid to the peculiarities of Spanish opera and theatrical life.

It is concluded that sincere interest and respect for local traditions, thorough general training allowed Mykhailo Bernov to create in his notes a broad and colourful canvas of life of the country and people of Spain in the late 19th century, to capture the features of national culture and character. Bernov's "travel notes" are based on direct communication with the Spanish common people, representatives of the elite and the administration, acquaintance with folk culture, examples of high art and literature. In his notes he makes comparisons of Spanish people with other nations. Bernov tried to understand Spain and its people, sought common socio-cultural features and values, and explained the features of "otherness" by nature, religion, state foundations, the course of history, and so on.

Mykhailo Bernov's notes on his travels in Spain as a source, in our opinion, contain a lot of useful and interesting information for researchers on the history of hiking, monuments, archaeology, ethnography, etc.

Key words: Mykhailo Bernov, Spain, Algeria, Sahara, hiking, travel notes.

Із розвитком туризму в ХХІ ст. змінюються суспільні функції цього явища. Все більше його розуміємо як соціокультурний феномен і фактор зближення народів, мирного діалогу, ознайомлення з історичною та культурною спадщиною світової цивілізації, метод фізичного й духовного вдосконалення людини. Сьогодні туризм виступає як засіб пізнання та спілкування з культурою та природою окремих регіонів світу (Опанасюк Н.А., 2018).

Піші подорожі, паломництво чи мандрівний спосіб життя здавна практикувалися в історії людства. Становлення пішохідного туризму, у сучасному розумінні, відбувається у модерну добу. Саме цей вид дозвілля, на наш погляд, як раніше, так і зараз, є найбільш пізнавальним і надає можливість безпосереднього знайомства з етнокультурними особливостями, повсякденним життям, світосприйняттям різних народів, а також відвідування найпривабливіших куточків природи.

Сплеск туризму, зокрема міжнародного, в Російській імперії у другій половині ХІХ ст. був спричинений багатьма факторами: лібералізацією політичної системи й соціально-економічними змінами у пореформений час, формуванням середнього класу з його матеріальними можливостями та інтелектуальними потребами,

розвитком транспортної та туристичної інфраструктури, виникненням великих колоніальних імперій, які не лише підкорювали, але й вивчали найвіддаленіші куточки планети, створенням єдиного світового економічного простору тощо.

Утім на теренах Російської імперії лише на початку ХХ ст. стали виходити ґрунтовні путівники («супутники туриста») з окремих регіонів Західної Європи. Вони були інформативними, добре ілюстрованими, містили карти, найдрібніші плани міст, переліки готелів, музеїв, пам'яток, садово-паркових ансамблів і деталі курортного сервісу (Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю., 2005. С. 145–146). До того часу основним джерелом відомостей про туристичний потенціал Європи, а особливо Азії та Африки, були розповіді та популярні публікації мандрівників, котрі першими відправилися до далеких країв. Якщо з курортами й пам'ятками таких країн, як Італія, Франція, Німеччина, публіка була добре ознайомлена, то Іспанія, що існувала, так би мовити, дещо окремо від Європи, залишалася маловідомою.

Протягом ХVІІІ — на початку ХІХ ст. Іспанію відвідували переважно у службових справах дипломати, військові та чиновники Російської імперії. У ХІХ ст. країна приваблює значно більшу кількість мандрівників у пошуках нових вражень і творчого натхнення — письменників,

поетів, художників, музикантів, театральних діячів, вчених. Серед них такі знані особи: П. Потьомкін, С. Рум'янцев, Ф. Булгарін, К. Брюлов, М. Бестужев, І. Муравйов-Апостол, С. Волконський, І. Айвазовський, М. Глінка, В. Боткін, І. Рєпін, В. Немирович-Данченко, О. Головін, Д. Григорович, О. Веселовський, К. Кустодієв, В. Верещагін, Д. Мордовець, К. Скальковський, К. Коровін, К. Бальмонт, Д. Менделєєв, Л. Мечников, І. Мечников, А. Ефрон, В. Сидоров, М. Бернов та ін. Більшість із них залишила свої враження про Іспанію на сторінках записок, нарисів, листів, щоденників і мемуарів. Російські мандрівники уявляли Іспанію як романтичну й, навіть, казкову країну з доброзичливим, гостинним народом, який має багато спільного з росіянами (Гинько В., 2012).

Наприкінці 1980-х — на початку 1890-х рр. було здійснено подорожі Іспанією двома вже відомими у цей час мандрівниками, котрі мали за мету створити не фрагментарні, а узагальнюючі уявлення про Іспанію та познайомити з нею російськомовного читача.

Найбільш швидким і зручним видом транспорту — залізницею — вирушив туди Василь Михайлович Сидоров (1843–1903). Подорож розпочалася у вересні 1889 р. за маршрутом: Сан-Себастьян — Бургос — Мадрид — Ескоріал — Кордова — Гранада — Малага — Танжер — Кадіс — Севілья — Толедо — Сарагоса — Барселона (Сидоров В., 1892).

Михайло Олександрович Бернов (1864–1927?) обійшов Іспанію пішки (листопад 1893 р. — лютий 1894 р.) (Бернов М., 1899). Це дозволило йому не лише описати пам'ятки мавританської та християнської старовини, вже достатньо висвітлені на той час, а й відвідати найвіддаленіші куточки країни, безпосередньо поспілкуватися з народом, відчувати його «душу», побачити звичаї та повсякденне життя. Саме формат пішохідного туризму дозволив йому познайомитися самому і ознайомити своїх читачів з картиною чужого світу, зафіксувати й верифікувати поширені стереотипи про інші країни та народи, а жанр подорожніх заміток надавав його творам яскравості, емоційності та широти викладу.

На жаль, особа М. Бернова та його багатогранна діяльність, внесок у розвиток туризму й комунікації між народами, суспільну актуалізацію знань про світ не знайшли належного висвітлення у науковій літературі.

Мета цієї роботи — розглянути постать М. Бернова, надати біографічні відомості про нього як одного із зачинателів і промоутерів пішохідного туризму в Російській імперії та Європі наприкінці XIX ст., визначити його внесок у популяризацію цього виду подорожей та ознайомлення широкого загалу з життям, історією та культурою різних народів.

У першій частині цього дослідження реконструйовано маршрут М. Бернова з Франції до Іспанії, а далі Іспанією, Алжиром і Сахарою; висвітлено перебування мандрівника у французьких Піренеях, Іспанії та морську подорож до Алжиру.

Рис. 1. М. Бернов. Фото середини 1890-х рр.
(Бернов М.А. 1896)

Михайло Олександрович Бернов походив з давнього російського дворянського роду (рис. 1). Народився він 21 вересня 1864 р. поблизу Тифлісу у родині генерала Олександра Миколайовича Бернова (1825–1876). Мати (уроджена фон Бок) була жінкою освіченою та приділяла багато уваги вихованню та домашній освіті дітей. Бернови захоплювались літературою та мистецтвом, батько навіть випробовував себе на ниві письменства й публікувався під псевдонімом «Бобренєв». У родині всіляко заохочували літературні зацікавлення дітей — видавали свій рукописний журнал, в якому десятирічний Михайло публікував свої перші вірші та оповідання. Батько придбав йому в Петербурзі повну бібліотеку визначних російських і низки іноземних письменників.

Якийсь час родина мешкала у Варшаві за місцем служби батька. У 1876 р., після його смерті, Михайла віддали до І Санкт-Петербурзької військової гімназії. По її закінченні він вступив до московського 3-го Олександрівського військового училища. Тут був надзвичайно потужний викладацький склад і курсантам надавали фундаментальні знання з різних, зокрема й гуманітарних, дисциплін (приміром, історію викладав проф. В. Ключевський). М. Бернов не лише літературні заняття й вважався одним з найкращих учнів з російської та іноземних мов. Будучи ще юнкером, він співпрацював з часописами

«Современные известия», «Московская газета», журналами «Будильник», «Москва», «Сатирический листок» тощо.

1883 р. М. Бернов отримав офіцерський чин й був направлений до Нарви в 92-й піхотний полк. Проте в 1886 р. молодий офіцер вийшов у запас й оселився у Петербурзі. Протягом 1886–1889 рр. він поставив на приватних сценах низку власних п'єс і сам займався антрепризою.

У 1889 р. М. Бернов виїхав за кордон — відвідав Всесвітню виставку в Парижі й подорожував Італією. Опісля оселився у Парижі, де створив «Франко-Русский салон» з метою популяризації російської культури і мистецтва. Протягом двох сезонів салон користувався чималим успіхом. Утім, 18 листопада 1890 р., польський патріот і соціаліст Станіслав Падлевський, котрий служив кур'єром в салоні, під час передачі запрошення від М. Бернова вбив постійного відвідувача салону російського генерала Миколу Сільверстова. Внаслідок інциденту салон було закрито. Про цю подію писали майже всі паризькі газети¹.

Після цього М. Бернов, популяризуючи знання про Російську імперію, її народи й культуру, спробував себе на ниві лекторства. Успіх у Парижі надихнув його, й він здійснив низку подорожей з лекціями Францією, Бельгією, Голландією, Швейцарією та Англією.

1891 р. М. Бернов повернувся в Росію і майже рік перебував у Москві та Петербурзі. 21 грудня 1891 р. він розпочав свою першу довготривалу пішу подорож з Петербурга до Парижа, за якою із зацікавленням слідували читачі французьких газет². 18 листопада 1892 р., наприкінці довгого шляху (близько 11 місяців), у Парижі на площі Бастилії його зустрічали бурхливими оплесками дві тисячі шанувальників³. Це надало М. Бернову поштовх до цілої серії піших подорожей: з Парижа до Брюсселя, з Парижа до Ніцци, з Лондона до Единбурга. Надалі він пройшов більшу частину Іспанії, переправився в Африку, де здійснив низку екскурсій Алжиром і Сахарою.

Його подорожі систематично висвітлювали французькі газети, а особливо «Le Petit Journal», з якою він підписав контракт. Також про подорож з Лондона до Единбурга активно писала лондонська «The sporting life». Свої подорожні записки М. Бернов друкував під назвою «Письма русского Пешехода» у різних періодичних виданнях. 1895 р. його враження від Алжиру й Сахари друкуються у газеті «Варшавский дневник» і журналі

«Вокруг света» (подорожні нариси «На ходу», «Алжир та Сахара»).

Остаточне узагальнення подорожей Іспанією та Північною Африкою 1899 р. вийшло окремою книгою (Бернов М.А., 1899), на чому зупинимось докладніше. Її присвячено відомому українському підприємцю і меценату П.І. Харитоненку. Це дає нам підстави припустити, що останній міг фінансувати цей або інші проекти М. Бернова. Обсяг — 244 сторінки, з них Іспанії присвячено 28 розділів, що приблизно становить половину обсягу твору. Видання містить чорно-білі ілюстрації, запозичені з популярних альбомних видань без зазначення їхніх вихідних даних.

Також під час подорожей М. Бернов продовжував свою лекторську діяльність. За цей час він прочитав 300 лекцій (французькою, німецькою, англійською) у Паризькому альпійському клубі, географічних товариствах Мадрида, Антверпена, Женеви, Асоціації іноземної преси в Лондоні тощо.

Влітку та восени 1894 р. М. Бернов перебував на території Російської імперії — відвідав Царство Польське, Литву. Журнал «Природа и люди» друкує його нариси «Столицы мира». Надалі він прибув на південь України в Одесу і здійснив подорож до Криму. Свої подорожні записки «Из Одессы пешком по Крыму» він друкував у «Одесских новостях». Книга окремим виданням вийшла у 1896 р. за сприяння Софії Фальц-Фейн (Бернов М.А., 1896).

М. Бернов здобув певну популярність, про нього пишуть, його впізнають, друкують. Того ж 1894 р. мандрівник знову виїхав за кордон. Він викладав у Німеччині, Австрії, Бельгії, Франції, Англії, відвідав ювілейну виставку у Будапешті, подорожував Угорщиною. Надалі М. Бернов здійснив пішу подорож Сербією, Болгарією, Туреччиною, виступав з лекціями в Белграді, Софії та Стамбулі. У журналі «Вокруг света» було вміщено серію заміток «Пешком по Болгарии». Через Румунію він повернувся до Росії.

Взимку 1895 р. М. Бернов здійснив подорож у Привісленський край як співробітник «Варшавского дневника». Внаслідок з'явилася низка фейлетонів «Из Варшавы пешком по Привислиню».

Наприкінці XIX — початку XX ст. піші мандрівки стають популярними й навіть модними в Європі. Переваги пішохідних подорожей використовують і науковці з метою кращого розуміння предмета дослідження. Наприклад, всесвітньо відомий англійський історик А. Дж. Тойнбі у 1911–1912 рр. мандрував Грецією. Учений за дев'ять місяців подолав 3000 миль з метою осягнення «греко-римської цивілізації» та географічних умов її існування, цей досвід довершив його класичну освіту. Він писав: «Власні ноги виявилися тим засобом пересування для досягнення мети» (Тойнби А. Дж., 2003. С. 32).

¹ Le Figaro. 1890. 26 Novembre. P. 6; Le Petit Journal. 1890. 20 Novembre. P. 1–2; Le XIX e siècle. 23 Novembre. P. 1–2 та ін.

² Le Petit Journal. 1892. 10 Janvier. P. 5.

³ Le Petit Journal. 1892. 20 Novembre. P. 1.

Рис 2. Реконструкція подорожі М. Бернова Іспанією, Алжиром та Сахарою (1893–1894). Карта-схема

Наприкінці XIX ст. виникає й ідея кругосвітньої пішохідної подорожі. Чи не першим, хто втілював її в життя, був ризький журналіст Костянтин Костянтинович Ренгартен (1864–?). 15 серпня 1894 р. він вирушив із Риги, перетнув європейську частину Російської імперії, Кавказ, Персію, Середню Азію та Казахстан, Західний та Східний Сибір, Монголію, Північний Китай, Японію, США й повернувся до Європи через Францію, мандрував Німеччиною і триумфально завершив свою навколосвітню подорож у Ризі. Подорож К. Ренгартена тривала 4 роки 1 місяць і 12 днів, пішки він подолав 26 877 км. Цей тур висвітлювався, хоч і не надто широко, у тогочасній пресі⁴.

Імовірно саме початок подорожі К. Ренгартена активізував подальші спроби піших «кругосвіток». 1895 р. Паризьке й Американське гімнастичні товариства уклали парі на пів мільйона франків, що представник Паризького товариства за п'ять років пішки обігне світ і подолає не менш ніж 12 300 верст. Відомо, що наприкінці XIX — на початку XX ст. було кілька спроб реалізувати навколосвітні подорожі⁵. Але лише дві

з них можна вважати вдалим — К. Ренгартена (1894–1898) та американця Джорджа Метью Шилінга (1897–1904).

Такі ж амбітні плани мав і М. Бернов. Навесні 1896 р., за угодою з редакцією газети «Мировые отголоски», він розпочав навколосвітню подорож. Відвідав Стокгольм, Копенгаген, північну Німеччину, Голландію, Бельгію, Англію (зокрема був присутній у Лондоні на ювілеї королеви Вікторії). Започаткував у газеті серію «Письма кругосветного путешественника». Утім газета припинила своє існування й М. Бернов був змушений завершити свою мандрівку. Незабаром він здійснив турне з лекціями Францією та Швейцарією.

Узимку 1897–1898 рр. М. Бернов перебував у Петербурзі та Москві. Надалі він пішки подорожував Російською імперією — Кавказ, Закавказзя, Закаспійська область, Бухара, Самарканд. Подорожні нариси під назвою «Из Тифлиса в Самарканд» друкувалися у «Тифлисском листке».

Опісля він повертається до російських столиць, проводить серію популярних лекцій-бесід у чоловічих і жіночих гімназіях, реальних училищах у низці міст — від Архангельська до Баку й від західного кордону до Уралу. Основна тематика — подорожі М. Бернова із демонстрацією ілюстрацій / «световых картинок».

⁴ Власов Л. Пешком вокруг света. *Вокруг света*. 1976. № 10. С. 67–68.

⁵ Там само. С. 68.

Основні віхи біографії М.О. Бернова реконструйовано за передмовами, написаними ним власноруч до своїх друкованих праць (Бернов М.А., 1896; Бернов М.А., 1899). Подальша доля М. Бернова невідома. На цей момент знаємо лише те, що в 1920-ті рр. він перебував у Парижі (фіксується його активність у часописах щонайменше до 1927 р.).

Подорожі М. Бернова важко вмістити в класифікаційні схеми сучасного туризмознавства (Алексадрова А.Ю., 2002. С. 156–167). У французькій періодиці репортажі про його пересування вміщувалися у рубриках «Спорт» або «Хроніки подорожей», а самого називали «marshere» (укр. — ходак, рос. — ходок). М. Бернов, як і багато його сучасників, визначав свої багатокілометрові марші як спорт, а також вживав визначення «пішохід». Але він також був переконаний, що таке заняття для людини інтелігентної не має стати професією, а повинно доповнюватись просвітництвом, ознайомленням людей зі світом і заохоченням їх до подорожей. На нашу думку, його діяльність як туриста не була лише формою дозвілля і не обмежувалася відпочинком і розвагами (те, що сьогодні ми б могли назвати туризмом спортивним, пізнавальним, зеленим, гастрономічним, екстремальним, етнотуризмом тощо), але мала й комерційний складник, адже він, як, приміром, і сучасні блогери, монетизував інформацію про свої подорожі (платні лекції, гонорари за репортажі у періодиці та книжки). Думаємо, що з сучасних визначень для цього виду діяльності М. Бернова підходять трекінг (подолання пішки значних відстаней пересіченою місцевістю / горами) або бекпекінг (самостійне планування та здійснення подорожей на великі відстані пішки та іншими доступними засобами пересування мінімальним коштом, маючи із собою набір необхідних речей) (Наявко І.І., Завійська В.М., 2017).

Думаємо, що М. Бернова можна вважати предтечою таких відомих і популярних письменників-мандрівників ХХ ст., як Брюс Четвін (1940–1989) та Патрік Лі Фермор (1915–2011), котрі також переважну більшість своїх подорожей здійснювали пішки, долаючи країни й континенти.

Маршрут подорожі М. Бернова Іспанією, Алжиром і Сахарою 1893–1894 рр. реконструйовано на основі його «подорожніх записок» «Испания, Алжир и Сахара» (Бернов М.А., 1899) (рис. 2).

Початковий етап подорожі М. Бернова Іспанією співпадає з частиною Шляху святого Якова (одним із багатьох варіантів цього сьогодні найпопулярнішого у світі пішохідного туристичного й паломницького маршруту). Від Бургоса він відстався Альмерії через Мадрид, Аранхуес, Толедо, Кордову, Севілью, Кадис, Малагу й Гранаду.

За нашими підрахунками, в Іспанії він пішки подолав не менш ніж 1760 км, відтинок маршруту від Бургоса до Мадрида пройшов залізницею,

а від Севільї до Уельви та далі до Кадиса — пароплавом. Загалом Іспанією у нього вийшло приблизно 2040 км, Алжиром і Сахарою — 1960 км. Зазвичай під час подорожей він долав 30–40 км за добу. Короткотривалі зупинки він робив для відпочинку й ознайомлення з пам'ятками й місцевим колоритом. Подорожував М. Бернов у костюмі велосипедиста⁶, міцних похідних черевиких, з ранцем за плечима (рис. 3).

Рис. 3. М. Бернов в оточенні шанувальників. Малюнок (Бернов М.А. 1896)

Судячи з усього, М. Бернов відчував себе щасливою людиною, адже Іспанія стала для нього ще однією здійсненою мрією (Бернов М.А. 1899. С. 25).

Його загальне враження від подорожі Іспанією — її запізнілий цивілізаційний розвиток, внаслідок чого вона зберегла свої традиції, костюми та ізольоване від іншої Європи буття (Там само).

Мандрівник вважав, що зрозуміти країну неможливо, не знаючи її мови. Готуючись до своєї подорожі Іспанією та Алжиром, він, як завжди, проходив мовну підготовку — вивчав арабську, студіював Коран, а в Мадриді активно вивчав іспанську, що для нього було не надто важко з огляду на знання інших романських мов (латина, французька, італійська). М. Бернов неодноразово у своїх записках зауважував про вплив арабської мови та культури на іспанську й роль пам'яток арабського панування в соціокультурному ландшафті окремих регіонів Іспанії.

М. Бернов черпав інформацію про країну перебування та її пам'ятки, історію та географію з багатьох джерел, зокрема на місці користувався допомогою «друкованих» гідів (путівників) та «живих» гідів («чічероне» — від «Цицерон», так, на італійський манер, називає їх М. Бернов). Виклад його власних спостережень і вражень супроводжується історичними екскурсами, тлумаченням власних назв, оглядом соціально-економічних проблем тощо.

⁶ У ті часи у російській мові вживалося слово, що зараз вийшло із вжитку, — «бицикліст».

Основний фокус уваги М. Бернова концентрується на людині та її повсякденні. Приміром, він пише: «Розуміти ці життя — це й означає жити, й тоді не треба ані театру, ані інших розваг...» (Бернов М.А. С. 20). М. Бернов формує та визначає як регіональні, так і загальні особливості національного характеру іспанців. У своїх висновках він використовує як враження від безпосереднього спілкування з іспанським простолюдом, представниками еліти й адміністрації, так й обізнаність з народною культурою, зразками високого мистецтва й літератури, що дозволяє йому порівнювати іспанців з іншими народами (італійцями, французами, росіянами). Основними рисами характеру іспанців мандрівник вважає «широку душу», шляхетність, людяність, безкорисливість, готовність допомогти, хоробрість, схильність до ревності, те, що іспанці не пробають образ, а також відзначає їх екзальтованість, гонор, чванство й зарозумілість. Підкреслив він відсутність пияцтва. Найбільшою їхньою вадою він називає лінощі: іспанці з другої дня до одинадцятої ночі проводять час у кав'ярнях, іноді замовляючи лише газету («кафе панує в Іспанії, як панує у Франції», але, на відміну від іспанців, французи працюють); він вважає їх схожими на росіян через прихильність до двох крайнощів — «кабаки» й «церкви» (Там само. С. 30, 73 та ін.). Відмітив М. Бернов бруд і невігластво народу, бідність, безлад у всьому — на противагу благополучній Франції (Там само. С. 80).

Зовнішність іспанців він вважає різноманітною, в цілому привабливою, але зазначає, що вони швидко старіють і втрачають красу. Незвичними для М. Бернова були повністю поголені обличчя чоловіків, які нагадували йому «поголених баб». Значну увагу він приділяє опису зовнішності та вбрання іспанських жінок.

М. Бернов також відзначає регіональні етнокультурні особливості іспанців. Приміром, горяни видавалися йому «кращими», ніж жителі рівнин (Там само. 1899. С. 20), північна Іспанія не дуже привітною для іноземців (С. 80), жарти мешканців Толедо занадто брутальними (С. 76). Також бачимо у М. Бернова й доволі стійкі етнічні стереотипи й, зокрема, дещо негативне ставлення до євреїв і циган. Зазначимо, що дослідники відзначають таку особливість подорожніх заміток мандрівників-росіян, як запрограмованість на сприйняття образу «чужого» з поширеної та усталеної точки зору, за певною схемою (Козлов С., 2007).

М. Бернов особисто спостерігав за народними обрядами й звичаями, знайомився з побутом, народними строями й національною кухнею. Серед іншого він зробив порівняння, як на нашу думку, не дуже коректне, між звичаєм вручення небажаному нареченому гарбуза в Україні («у нас в Малоросії») та відмовою іспанської дівчини

дати напитися хлопцю з свого глечика, що символізувало негативну відповідь на залицяння молодого кавалера. Традиційна іспанська корида зацікавила М. Бернова, але не сподобалася своєю жорстокістю.

Мандрівник для себе зробив висновок, що Іспанія не така вже й бідна країна, як може здатися на перший погляд, а народ щасливіший від багатьох інших, більш забезпечених, адже іспанці безтурботні і задовольняються малим (Там само. С. 82).

Синє небо й природна краса Іспанії, навіть її безлюдні та напівпустельні центральні райони, справили на М. Бернова неповторне враження (цей відтинок шляху він спостерігав з вікна потягу). Гібралтар викликав захват, він порівнював гірський ландшафт із Швейцарією (Монтре) (Там само. С. 99).

Район міста Кадис із прилеглими невеличкими містами М. Бернов називав «казковим краєм», що має загальноєвропейський вигляд; відзначив відмінність Севільї від інших, традиційно консервативних іспанських міст; на його думку, з унікальними історичними та культурними пам'ятками Гранади можуть суперничати лише Неаполь і Флоренція. У Севільї, серед іншого, він прочитав публічну лекцію та вісім разів відвідав оперу.

Але найбільшу увагу мандрівника привернув Мадрид, який здався йому більш цивілізованим. Він спостерігав та докладно описав повсякдення городян, театральне життя, особливості опери й місцевої періодики, ціни на гідів, їжу, проїзд тощо. Колекцію Мадридського національного музею скульптури та мистецтв (зараз — Іспанський національний музей Прадо) М. Бернов за значенням ставить в один ряд із зібраннями Уфіцци та Пітті у Флоренції (Там само. С. 37, 41). Тут він відзначив творчість Франсиско Гої, у якого характер живопису, сила штриха, живість фарб чисто іспанські й сюжети взято виключно з іспанського життя, а далі узагальнив: «кожна країна має своїх геніїв, в яких відбивається дух народу...» (Там само. С. 37). У Мадридському географічному товаристві М. Бернов прочитав лекції про Росію та її народи, спізнався з кількома місцевими родинами.

Мандрівка Іспанією не була легкою, найбільш важкими та небезпечними видалися гірські ділянки маршруту, у горах Сьєрра-Невада на нього навіть напав розбійник. М. Бернов, будучи людиною фізично сильною та витривалою, вдало перехопив ніж-навагу з рук нападника й той втік, але надалі бандит влаштував падіння каміння на вузькому відтинку дороги й забив йому плече, що також могло коштувати життя нашому герою (Там само. С. 116–117). Тяжко пережив він і подорож теплоходом до Алжиру через морську хворобу, холод і незручності подорожі III класом через нестачу коштів на I клас

(не було можливості обміняти російські гроші). Хоч і з пригодами, але він таки дістався Орану, зустрівся з представником французької адміністрації, владнав валютні та паспортні питання.

Не завжди можна реконструювати хронологію подорожей М. Бернова, який у записках не подає точних відомостей та іноді плутає дати. Приміром, у Севільї він перебував 6 січня 1894 р. (Там само. С. 88), а 10 лютого у французькій пресі сповіщалося, що він вже певний час мешкає в Орані у комфортабельному готелі⁷. Таким чином, наразі не маємо конкретного датування початку його знайомства з Північною Африкою.

⁷ *Le Petit Journal*. 1892. 10 Février. P. 1.

Цю цікаву подорож буде висвітлено у другій частині нашого дослідження.

Щирий інтерес і повага до місцевих традицій, ґрунтовні знання дозволили Михайлу Бернову створити у своїх записках широке різнобарвне полотно життя Іспанії та народу цієї країни кінця XIX ст. Він намагався зрозуміти іншу культуру, шукав спільні соціокультурні риси й цінності, а риси «інакшості» намагався пояснити природою, релігією, державними підвалинами, перебігом історії тощо. Записки М. Бернова про подорож Іспанією, на наш погляд, містять чимало корисної та цікавої інформації для дослідників історії пішохідного туризму, пам'яткознавства, археології, етнографії тощо.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Алексадрова А.Ю. Международный туризм. Москва : Аспект Пресс, 2002. 470 с.
- Бернов М.А. Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода. Санкт-Петербург : Типография Глазунова, 1896. 218 с.
- Бернов М.А. Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки. Санкт-Петербург : Типография П.О. Облонского. 1899. 256 с.
- Гинько В. «Едете в Испанию? Счастливый!..» // *Русские в Испании. Книга первая. Век XVII — век XIX*. Москва : Центр книги ВГБИЛ имени М.И. Рудомино, 2012. 720 с.
- Козлов С. «Свой» и «чужой» в восприятии русских путешественников нового времени (2007). URL: https://tourlib.net/statti_tourism/kozlov.htm
- Найявко І.І., Завійська В.М. Коротка характеристика деяких видів спортивного туризму. *Інновації в управлінні асортиментом, якістю та безпекою товарів та послуг*. М-ли V Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 7 грудня 2017). Львів : Растр-7, 2017. С. 311–314.
- Опанасюк Н.А. Соціокультурний феномен туризму: дефінітивна характеристика й проблема становлення. Людина, яка породжує: постнекласична парадигма наукових досліджень туризму: мат-ли методологічного міждисциплінарного інтернет-семінару (Полтава, 17 квітня 2021). Полтава : ПУЕТ, 2018. С. 52–60.
- Сидоров В. За Пиренеями. Путевые заметки и впечатления по Испании. Санкт-Петербург : Тип. А. Катанского и К, 1892. 331 с.
- Тойнби А.Дж. Пережитое. Мои встречи. Москва : Айрис-пресс, 2003. 672 с.
- Устименко Л.М., Афанасьев І.Ю. Історія туризму. Київ : Альтерпрес, 2005. 320 с.

REFERENCES

- Aleksandrova, A. Yu. (2002). *Mezhdunarodnyi turizm*. Moskva: Aspekt Press [in Russian].
- Bernov, M. A. (1896). *Iz Odessy peshkom po Krymu. Pisma russkogo peshekhoda*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Glazunova [in Russian].
- Bernov, M. A. (1899). *Ispaniia, Alzhir i Sahara*. Sankt-Peterburg: Tipografiia P. O. Oblonskogo [in Russian].
- Ginko, V. (2012). «Yedete v Ispaniiu? Schastlivyi!..». *Russkie v Ispanii. Kniga pervaiia. Vek XVII — vek XIX*. Moskva: Tsentr knigi VGBIL imeni M. I. Rudomino [in Russian].
- Kozlov, S. (2007). «Svoi» i «chuzhoi» v vospriatii russkikh puteshestvennikov novogo vremeni [in Russian]. https://tourlib.net/statti_tourism/kozlov.htm.
- Naiavko, I. I., Zaviiska, V. M. (2017). Korotka kharakterystyka deyakykh vydiv sportyvnoho turyzmu. Abstracts of Papers'17: *Innovatsii v upravlinni asortymentom, yakistiu ta bezpekoiu tovariv ta posluh* (pp. 311–314), Lviv [in Ukrainian].
- Opanasiuk, N. A. (2021). Sotsiokulturnyi fenomen turyzmu: definityvna kharakterystyka i problema stanovlennia. Abstracts of Papers'18: *Liudyna, yaka porodhuie: postneklasychna paradyhma naukovykh doslidzhen turyzmu: materialy metodolohichnoho mizhdystyplinarnoho Internet-seminaru* (pp. 52–60), Poltava [in Ukrainian].

- Sidorov, V. (1892). *Za Pireneiamy. Putevyie zametki i vpechatleniia po Ispanii*. Sankt-Peterburg [in Russian].
- Toynbee, A. J. (2003). *Experiences. Acquaintances*. M. F. Nosova, & N. A. Kudasheva (Trans.). Moskva: Airis-press [in Russian].
- Ustymenko, L. M., & Afanasiev I. Yu. (2005). *Istoriia turyzmu*. Kyiv: Alterpres [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 10.09. 2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Фелікс Левітас,

завідувач кафедри
історичної і громадянської освіти
Інституту післядипломної освіти
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: f.levitas@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0003-1049-3905

Felix Levitas,

Head of the Department
of Historical and Civic Education,
Institute of Postgraduate Education,
Borys Grichenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Шаміль Рамазанов,

доцент кафедри історії
Національного технічного університету
України «Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»,
кандидат історичних наук, доцент,
Київ, Україна

e-mail: naukoved@ukr.net
ORCID iD: 0000-0001-8603-0152

Shamil Ramazanov,

Associate Professor
of the Department of History,
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Переддень і початок німецько-радянської війни в дослідженнях істориків зарубіжжя

Стаття присвячена ключовим питанням передодня і початку першого періоду німецько-радянської війни, що знайшли відображення в зарубіжній історіографії. Автори здійснили історичну репрезентацію найвідоміших праць зарубіжних науковців, чії напрацювання є вагомим аргументом для сучасного українського дискурсу. Їхні оцінки й наведені факти й аргументи створюють широку панораму мілітарних подій, руйнують старі та нові міфи про минулу війну. Зокрема, щодо політичних маневрів СРСР і Німеччини напередодні війни, стратегічних планів РСЧА та вермахту, перебігу бойових дій на радянсько-німецькому фронті в червні — грудні 1941 року.

Ключові слова: зарубіжна історіографія, німецько-радянська війна, РСЧА, вермахт, «блискавична війна», план «Барбаросса», Голокост.

The Run-up and the Beginning of the German-Soviet War in the Research of Foreign Scholars

The article is dedicated to the key issues of the run-up and beginning of the first period of the German-Soviet war, which are reflected in foreign historiography. The authors of the publication tried historically reconstruct the events that preceded Nazi Germany's attack on the USSR, the military confrontation on the Soviet-German battlefield from June 22 to December 1941 based on the most famous works of researchers from neighboring countries and beyond.

The publication attempts to cover a wide range of problems: secret diplomacy, political maneuvers of the USSR and Germany in advance of the war, strategic plans of the Workers' and Peasants' Red Army and the Wehrmacht, the course of military operations on the Eastern Front in the summer and winter of 1941. The authors of the publication mainly focus on documents and materials belonging to direct participants of the events, well-known scholars and politicians. The facts and analysis of historical events presented by them cannot remain outside the scientific controversy. The geopolitical plans of the Nazis, who posed a threat to the entire world civilization, seem impressive.

The article refutes most of the assessments and key conclusions from the times of Soviet historiography. Important historical sources included in the scientific discourse deny the conceptual issues of the Soviet historical narrative about the nature of international relations on the run-up of the war and the initial period of the war with Nazi Germany. The authors explain their critical attitude to the publications

of the post-Soviet era, which, first, do not pass the source test, and second, do not meet the principles of humanism, democracy and tolerance, which are inherent in the ideas of the 21st century.

To obtain unbiased results and conclusions, the authors of the publication relied on various methods of scientific research: content analysis, synthesis, historical-comparative, historical-chronological, critical and comparative analyses.

The authors believe that this publication is not only of scientific and cognitive interest, but provides a deep understanding of the lessons of the past war, which are important for the current security of the Ukrainian state and formation of patriotic consciousness of society, unbiased involvement of its historical memory.

The presented results of research in foreign historiography are a strong argument for modern Ukrainian discourse.

The main visions of the authors meet the consolidation of the current scientific trend of Ukraine — glorification of the significant role of the Ukrainian people in the victory over Nazi.

Key words: foreign historiography, German-Soviet war, Workers' and Peasants' Red Army, Wehrmacht, "blitzkrieg", operation Barbarossa, Holocaust.

Початку німецько-радянській війні в різних країнах світу присвячено тисячі наукових і науково-популярних праць. Загалом дослідники точно визначили пульс історичних подій і описали найзначніші битви. Але ще багато подій минулої війни з різних мотивів залишаються в тіні наукових пошуків. Американський експерт з військової історії Д. Гланц визначає причини такої ситуації: 1) недостатньо вивчена архівна база через закритість багатьох джерел, які є не завжди бажаними, адже можуть негативно впливати на національну психологію, порушувати репутацію країни та армії; 2) у деяких країнах (приміром, у Росії) дотепер існує обмеження і навіть цензура на використання певних категорій архівних документів та їх інтерпретацію (Гланц Д., 2009. С. 402).

Для українського народу, який зазнав величезних втрат в боротьбі з нацизмом, зазначена проблема залишається актуальною і злободенною. Вона є повчальним історичним уроком, що видається важливим для сучасної безпеки Української держави.

Радянська історіографія створила масштабний історичний наратив про Велику Вітчизняну війну. Агітаційно-пропагандистський характер радянської історичної науки об'єднав в собі як ідеологічні міфи, так і правдиві факти, чим створив значні труднощі для науковців в їхніх прагненнях і пошуках істини. Спроба «механічно» переглянути трагічні сторінки минулої війни, до якої вдалися окремі сучасні дослідники, намагаючись ліквідувати «білі плями» історії, ще більше заплутали ситуацію і народили новий історичний міф. Невипадково ізраїльський історик Г. Городецький писав: «Колишні "білі плями" сьогодні заповнюються набором брехні, тенденційними зібраннями фактів, які пропонують громадськості брати за істину...» (Городецький Г., 1995. С. 3). А канадсько-український історик С. Єкельчик значно глибше розуміє проблему, що виникла в «битвах» за історію, акцентуючи увагу на тому, що «ні радянська-пострадянська,

ні націонал-радикальна версії історії війни не можуть однозначно претендувати на історичну правду чи виключність, адже жодна з них не відповідає гуманістичним традиціям ХХІ століття, принципам свободи, демократії і толерантності...» (Єкельчик С., 2020. С. 28–29).

На альтернативу до багатьох історичних досліджень претендують спогади безпосереднього учасника подій, нацистського дипломата Г. Хільгера. Він був переконаний, що Сталін мав якийсь таємний план, щоб напасти зненацька на Німеччину. Підписаний пакт Молотова — Ріббентропа вважав початком підготовки для такого нападу. Хільгер доводив, що Сталін все прорахував: війна Німеччини з Польщею залучить на бік останньої її стратегічних союзників — Англію та Францію. А коли всі воюючі країни будуть послаблені, кремлівський володар кине на чашу терезів всю міць Радянського Союзу. Цікаво, що міркування нацистського дипломата як базова наукова гіпотеза були підхоплені цілою групою істориків в різних країнах (Откровения и признания..., 2000. С. 70–71).

Мета публікації — показати основні візії зарубіжних науковців щодо переддня і початку німецько-радянської війни, акцентувати увагу на контроверсійних версіях сучасної історичної думки. Окрім загальнонаукових методів аналізу і синтезу, для оцінок подій і фактів, викладених в сучасній історіографії, були використані історико-порівняльний, компаративний, критичний методи.

Спроба зміни історичної парадигми вперше потужно відбулась в Англії під впливом викладу «таємниць» Другої світової війни колишнім радянським розвідником (талановитим публіцистом В. Суворовим — С.В. Резуном). Ця подія спонукала науковців панорамно повернутися до оцінки переддня і початку німецько-радянської війни.

Концепція В.Суворова, що знайшла чимало симпатиків та послідовників в Україні та зарубіжжі, ґрунтувалась на двох базових висновках:

1) Гітлер на кілька тижнів випередив з першим ударом СРСР, який сам готувався напасти на Німеччину; 2) війна Німеччини з Радянським Союзом носила здебільшого превентивний характер і була направлена в цілому проти існуючої на сході Європи політичної системи.

Але підтвердження В. Суворова та його послідовників не проходять джерельної перевірки. Адже концентрація німецьких військ на кордоні, на теренах Польщі, почалась з кінця 1939 р., рішення про напад на СРСР було ухвалено в липні 1940 р., план «Барбаросса» в цілому було затверджено в грудні 1940 р., а окремі деталі плану ще доопрацьовувалися навесні 1941 року.

Як стверджує історик М. Мельтюхов, радянське військове командування в глибокій таємниці здійснювало розробку плану війни з Німеччиною та її можливими союзниками. Введення до наукового обігу документів радянського військового планування показало, що Німеччина продовжувала розглядатися як вірогідний противник № 1, попри імітацію зближення з нею (Мельтюхов М., 2000. С. 273). Уважно аналізуючи історичну версію, викладену в праці М. Мельтюхова, український дослідник М. Попович продовжував дотримуватися власної позиції: «...жодного політичного рішення про напад на Німеччину, жодної переорієнтації на війну проти країн Пакту не було і не могло бути». На підтримку своєї думки М. Попович посилається на епізод, коли нарком С. Тимошенко і начальник Генерального штабу Г. Жуков, за власними рефлексіями, після промови Сталіна 5 травня 1941 року перед випускниками військових академій, запропонували упереджуваний удар по військам вермахту, зосереджених на теренах Польщі. Кремлівський диктатор вилаяв військових і відкинув їхній проект. Так була похована ідея про упереджуваний удар. А кремлівський тиран продовжував «умиротворяти» Адольфа Гітлера (Попович М., 2005. С. 457–459).

Британські історики Митчем С. та Мюллер Дж. наголошують на тому, що у березні 1941 року Гітлер особисто розробив нову концепцію ведення війни на Сході. На його думку, це мала бути жорстока битва, спрямована на абсолютне й безжальне знищення противника. А фельдмаршал В. Кейтель своїми наказами ще до початку «бліцкригу» доніс ідею фюрера до військових (Митчем С., Мюллер Дж., 1995. С. 24).

Сталінський Радянський Союз зовсім не був «голубом миру», як його змальовувала кремлівська пропаганда 1939–1940 року. Він активно здійснював військові анексії в Європі, не звертаючи уваги на політичні наслідки подій і порушення норм міжнародного права. Але, як свідчать відомі генерали вермахту, на 1941 рік Червона Армія перебувала в стані реорганізації і планів раптового нападу на Німеччину не мала (Левітас Ф.,

2002. С. 96–99). Важливими для сучасних наукових оцінок є факти, наведені німецьким істориком Г. Якобсеном. Автор стверджує, що влітку 1941 року після початку плану «Барбаросса» спеціальні німецькі команди вели розшук радянських штабних документів про підготовку нападу РСЧА на Німеччину, але таких документів виявлено не було (Якобсен Г., 2005. С. 154–232).

План «Барбаросса» й додатки до нього — план «Ост» (Схід), «Зелена папка Г. Геринга» та інші секретні документи Третього Рейху — свідчать про тотальний характер війни на знищення, яку готувала нацистська верхівка, передбачаючи не лише колонізацію територій на Сході (перш за все її цікавила Україна, — Ф.Л., III.Р.), а й масштабні етнічні чистки, що мали звільнити для майбутніх німецьких господарів «життєвий простір». І Голокост, власне, був лише жажливою прелюдією до загального нацистського геноциду. Британський історик М. Гейстингс зазначає, що від часів революції 1917 року населення Радянського Союзу зазнало жахів громадянської війни, голоду, тиранії, загальної несправедливості, однак реалізація планів «Барбаросса», «Ост» тощо являла собою цілковиту гуманітарну катастрофу для суспільства, якому навала загрожувала тотальним винищенням (Гейстингс М., 2019. С. 184–185). Якщо порівняти нацистський окупаційний режим Західної і Східної Європи, то наочно прослідковується його відмінність. На Заході нацисти претендували здебільшого на території та економічні ресурси захоплених країн, на Сході, особливо на теренах СРСР і Польщі, вони застосовували поетапно масовий геноцид. Спочатку це були євреї, роми, комуністи і радянські активісти. Потім — всі інші. Таємна «Програма Т4», яка використовувалась в Німеччині в 1939–1941 рр., мала охопити расово неповноцінних людей, а з початком німецько-радянської війни її було перенесено на захоплені гітлерівцями території (Хоус Дж., 2020. С. 206–207).

Старий заклик хрестоносців “Drang nach Osten” («На Схід») заповідав теперішнім нащадкам тевтонців вбивство мільйонів невійськових, представників різних етносів: поляків, українців, євреїв, білорусів, кашубів тощо. Німецький історик Х. Хене наводить безкомпромісний документ, підготовлений рейхсфюрером СС Г. Гімлером ще в травні 1940 року: «Такі етнічні поняття, як українці, горали, лемки в нашій зоні повинні повністю зникнути...» (Хене Х., 2004. С. 236–237). Колега Х. Хене, німецький історик Вернер Піхт, констатує, що на теренах Радянського Союзу супротивник був таврований як людина нижчої раси, до якої дозволено будь-які насильницькі дії. Населення захоплених областей, спочатку ладне вітати німців як визволителів, було перетворено на рабів. Це активізувало піднесення партизанського руху. За лінією фронту підрозділи СС влаштовували єврейські

погроми. Нелюдське ставлення до військовополонених створило такі умови, коли противник відчайдушно воював до останнього патрону (Выводы побежденных..., 1998. С. 63). День 22 червня 1941 року остаточно змінив характер Другої світової війни. Боротьба проти нацистів здобувала з боку всіх поневолених гітлерівцями народів визвольний і справедливий характер. Перемога об'єднаних націй над Гітлером і його союзниками постала у порядку денному, адже перемога «держав Осі» означала б кінець європейської цивілізації, занурення світу в «простір смерті», з якого вибратися було б вже неможливо. Враховуючи всі політичні, ідеологічні та військові аспекти Другої світової війни, М. Попович писав: «То була дійсно Вітчизняна війна для всіх народів з різними вітчизнами, які опиралися прагненню нацистів перетворити їх на гній для “вищої раси”. То була війна за визволення від кошмару, який раптом став реальністю, на величезних просторах цивілізованого світу...» (Попович М., 2005. С. 497).

Про те, що думка М. Поповича має сенс, свідчить і висновок відомого американського політика М. Олбрайт: радянські солдати йшли в бій не за Сталіна і більшовизм, а вели боротьбу на захист вітчизни проти фашистської навали (Олбрайт М., Вудворт Б., 2019. С. 122).

Йосип Сталін та його кремлівське оточення несуть пряму відповідальність за трагедію 1941 року. За роки репресій три чверті всього вищого командного складу було репресовано. Перші удари нацистів по теренах СРСР здебільшого для військ західних військових округів виявилися несподіванками. Оборонні споруди на «лінії Молотова» і «лінії Сталіна» до реальної відсічі ворогу підготовлені не були. Населення СРСР психологічно не було готове до нападу нацистів, адже радянська пропаганда запевняла суспільство у непорушності радянсько-німецьких договорів 23 серпня і 28 вересня 1939 року. Уже згаданий нами німецький дипломат Г. Хільгер, власне, підтверджує жахливу істину: коли генерали Третього Рейху вносили останні зміни в план «Барбаросса», за яким «німецькі збройні сили повинні бути готові... під час швидкої кампанії знищити Радянську Росію, в Москві того самого моменту кілька людей було засуджено на довгі терміни покарання у виправно-трудових таборах за розповсюдження чуток про неминучість німецько-радянської війни...» (Хильгер Г., Мейер А., 2008. С. 393).

Документи передодня війни фіксують у багатьох частинах і підрозділах західних військових округів факти порушення присяги і військової дисципліни. За два тижні до початку німецької навали на ім'я наркома внутрішніх справ Л. Берії було направлено доповідну записку з грифом «Цілком таємно», що сповіщала про стан

дисципліни у військових частинах Київського військового округу. У записці наголошувалось на фактах пияцтва, самовільного залишення частин, дезертирства та антирадянських настроїв, які мали місце серед червоноармійців округу (Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р., 2009. С. 1150–1151). Тривожних фактів вистачало й у військах Прибалтійського військового округу. Приміром, напередодні війни Іван Черняхівський очолив 28 танкову дивізію, що дислокувалась у Литві. Щоб перевірити її боєздатність, комдив без попередження особового складу оголосив навчальну тривогу. Але частина командного офіцерського корпусу вибула з місць оповіщення, а новопризначені офіцери про свої адреси не повідомили. У результаті за сигналом тривоги молоді командири на місця служби не з'явилися. Танкові підрозділи й боекомплекти до них знаходились в різних місцях. Кожний полк намагався вкластися в норматив часу і якнайшвидше отримати боеприпаси. Виникли хаос, сум'яття і штовханина, що зводило нанівець бойову готовність дивізії. Під час розгортання танкових полків дивізії виявилось, що радисти переважно не володіють засобами зв'язку і тому не в змозі координувати свої дії (Шарипов А., 1978. С. 51–52).

Першими удар прийняли прикордонники. За планом «Барбаросса» вермахт мав подолати прикордонні перешкоди за 20–30 хвилин. Вважалося, що застави з особовим складом 50–70 чоловік, маючи легке стрілецьке озброєння, не зможуть протистояти німецьким військам, підтримуваним авіацією, танками й артилерією. Численні історичні документи свідчать, що в перші години війни прикордонні застави Західних військових округів вели запеклу боротьбу з ворогом. Жодна з 485 застав не стали легкою здобиччю нацистів. Особливо запеклі бої тривали в Україні на ділянках Любомирського, Володимир-Волинського, Рава-Руського, Перемишльського, Черновицького прикордонних загонів. Прикордонники не лише стримували ворожі частини, а й успішно контратакували, відкидаючи німців за державний кордон, як це сталося в районі п. Перемишль (Муковський І.Т., Лисенко О.Є., 1996. С. 32). Аналіз журналів бойових дій на Південно-Західному фронті підтверджує, що основні сили прикордонників почали відхід на з'єднання з частинами Червоної Армії не раніше 23 червня 1941 року (о 23.30), утримуючи весь шалений тиск німецького угруповання «Південь». Прикордонники, ті, хто залишилися живими, відійшли зі своїх позицій тільки тоді, коли всі засоби оборони кордону були вичерпані (Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне..., 1976. С. 173–180). Згодом у бій вступили регулярні частини Червоної Армії.

Панорамний огляд подій, які відбувалися в перший тиждень війни, дає зрозуміти, що на багатьох

ділянках радянсько-німецького фронту вони розвивалися за різними сценаріями. Найбільш вражаючих успіхів вермахт здобув в Білорусі, завдавши важкої поразки військам Західного військового округу. До кінця червня німці загнали в «котли» в районі Білостока і Мінська радянські війська й захопили білоруську столицю. В історичній літературі тоталітарної і пострадянської доби утворилася необ'єктивна традиція в трагедії Західного фронту звинувачувати керівництво фронту на чолі з Героєм Радянського Союзу Д. Павловим. Насправді, до перших залпів війни командувач Західного військового округу точно виконував всі вказівки Кремля, особистої ініціативи не виявляв, але руку на пульсі подій тримав. Хоробрості Д. Павлову можна було не позичати, але його низький теоретичний і військово-стратегічний рівень виявився під час штабних ігор 1940–1941 років. Утім на той час постать командувача повністю влаштовувала Сталіна. І вже 23 червня за наказом Д. Павлова війська намагалися організувати контрудар по флангам групи «Центр», але удар «захлинувся» внаслідок того, що закінчилось паливо, боєприпаси, а в небі повністю панувала німецька авіація (Шапталов Б., 2002. С. 91–92). Не можна обійти стороною і героїчну оборону Мінська 100-ю стрілецькою дивізією генерал-майора І. Русіянова. Зайнявши оборону в 10–15 км від столиці, дивізія не лише вдало стримувала наступ німецьких танків, але й успішно контратакувала їх і відступила тільки з підходом підкріплень до німців. Власне, результативні бої дивізії Русіянова показали, що за умов ефективного керівництва військами можлива успішна відсіч ворога. Але це був лише епізод (Шапталов Б., 2002. С. 94). За наказом Йосипа Сталіна відбулась заміна керівництва на Західному фронті, а генерала Д. Павлова разом з іншими керівниками фронту стратили. Об'єктивно розмірковуючи над трагедією оточення і поразки військ Західного військового округу, англійський військовий історик А. Кларк стверджує, що у Д. Павлова в тій ситуації, що склалась на 22 червня, майже не було шансів успішно протистояти німецькій групі «Центр», адже, маючи у складі фронту переважно стрілецькі дивізії, він не міг довго утримувати оборону одразу проти трьох німецьких танкових груп Гюпнера, Гота і Гудеріана, у складі яких було майже 80 % від загальної кількості німецьких танків (Кларк А., 2002. С. 55).

Події, що відбувалися на Південно-Західному фронті, розвивалися за іншим сценарієм, ніж на Західному напрямку. Власне тому і вимагають неупередженого огляду й коментарів, якщо враховувати безліч різноманітних контроверсійних оцінок. Російському історикові В. Рунову, який присвятив чимало вагомим військовим працям події 1941 р. в Україні, належить ряд думок і висновків, що мають переконати суспільство в наступному:

1) від першого наступу німців керівництво Південно-Західного фронту розгубилось, діяло нерішуче і, власне, втратило керівництво військами; 2) генерал Г. Жуков, якого Сталін направив на Південно-Західний фронт, намагався стабілізувати ситуацію і утримував керівництво фронту від непродуманих дій; 3) задум німецького командування в перші дні наступу було не лише виконано, але на окремих ділянках і перевищено (Рунов В., 2011. С. 136–137; Рунов В., 2010. С. 126–127). Насправді висновки російського історика не витримують джерельної перевірки й тому не відображають реальні події. По-перше, бойове розгортання військ КВО М. Кирпонос почав ще за кілька днів до початку німецького вторгнення. По-друге, від «раптового» удару армії Південно-Західного фронту «відійшли» дуже швидко й стали чинити німцям відчайдушний опір. Про це нотує в своїх щоденниках генерал-фельд-маршал Ф. Гальдер: «23 червня. Найбільш складною я вважаю обстановку на фронті групи армій “Південь”, які, на жаль, несуть значні втрати. У противника застосовано проти групи “Південь” тверде й енергетичне керівництво...» (Гальдер Ф., 2004. С. 41). З оцінками Ф. Гальдера суголосні думки гітлерівського генерала Г. Гота. Власне, наголошуючи на загальному успіху вермахту на Центральному напрямку, генерал констатував важке становище групи «Південь», яке зазнавало постійних контрударів радянських військ (Гот Г., Гудеріан Г., 1999. С. 76).

Трагічні події на Південно-Західному фронті якраз почалися після втручання Г. Жукова в справи фронту. Вірно оцінивши ситуацію, яка склалась в перші дві доби від початку війни, М. Кирпонос, стримуючи на кордоні шалений тиск німців, вирішив дочекатися підходу всіх механізованих корпусів, щоб завдати нищівного удару по німецькій групі «Південь». Значуща перевага в танках — 4200 радянських всіх видів, включно зі значною кількістю КВ і Т-34 проти 900 панцирників легких і середніх конструкцій армій Рунштедта — відкривала можливості не лише завдати ворогу втрат, а принципово змінити ситуацію на всьому радянсько-німецькому фронті. Г. Жуков зажадав від штабу фронту негайного виконання Директиви № 3, підписаної Сталіним. Директива передбачала: терміново перейти в рішучий наступ проти німецьких військ, стрімко вийти на державний кордон СРСР і перенести бойові дії на ворожу територію. Штаб фронту й особисто М. Кирпонос добре розуміли негативні наслідки сталінського наказу, але не виконати рішення Кремля в бойовій ситуації не могли. У районі Луцьк — Рівне — Броди розпочалася найбільша танкова битва в історії Другої світової війни. Радянські механізовані корпуси, які по черзі вступали в бій часто без попередньої розвідки, потрапляли під шалений вогонь німецьких

гармат. Стрілецькі та артилерійські підрозділи фронту ще не встигли підійти. І якщо танкістам вдалося звільнити від ворога плацдарм, то через відсутність прикриття піхоти його доводилося залишати. Постійно відчувалась нестача боєприпасів і пального. Останнє перетворювало могутні бойові машини на непотріб. За спогадами очевидців, воїни в чорних комбінезонах знімали з танків озброєння та бились з німцями як піхотинці, а застигли вздовж дороги могутні бойові машини залишали чи підривали. Серед молодшого і середнього офіцерського складу наочно виявилась відсутність досвіду управління танковими підрозділами в бою. У вирішальний момент танкової битви більшість молодших командирів не мала мап маршрутів, зв'язку із штабами, контактів із сусідами. Деякі підрозділи так і не зуміли вийти на бойовий рубіж. Одним із трагічних вражаючих фактів є те, що велику кількість танків, що рухалися без прикриття авіації, німці знищили з повітря (Левітас Ф., 2012. С. 102–106).

У колишній радянській і, наразі, в сучасній «охоронній» російській історіографії продовжує культивуватися міф, що танковий контрнаступ 6-ти радянських механізованих корпусів був дуже значущим, тому що майже на тиждень затримав рух військ гітлерівської Німеччини в Україні (Ванюков Д., Гнусарьков А., 2007. С. 20). Віддаючи належне героїчному подвигу танкістів Південно-Західного фронту, зауважимо, що ціна, яку заплатило радянське командування за спробу змінити стратегічну ситуацію на радянсько-німецькому фронті, була величезною і невинуватною. Історик К. Плешаков справедливо вважає, що червневий контрудар на Півдні був одним із найбільших помилок Верховного головнокомандування за всю кампанію 1941 року. Замість того щоб зберегти найсильнішу танкову групу шляхом її відводу й організації оборони, радянське керівництво, по суті, знищило її, посилавши бойові машини в одну за іншою безглузді атаки (Плешаков К., 2006. С. 274). Значні втрати привели до того, що вже 15 липня 1941 року Ставка Верховного Головнокомандування видала директиву про розформування механізованих корпусів і розподіл броньової техніки між окремими танковими бригадами та батальйонами. Але факт залишається фактом. М. Кирпоносу вдалося відірватися від авангарду групи армій «Південь» і на третій тиждень війни закріпитися на останньому рубежі (Київському. — Ф.Л., Ш.Р.) «лінії Сталіна». 11 липня авангард німців вийшов на першу лінію оборони української столиці на р. Ірпінь, але після безперервних боїв і втрат здобути її не зміг. Почалась 78-денна оборона Києва.

у липні 1941 р. вермахт і СС продовжували активно просуватися радянськими територіями, але в ставці Гітлера за участю стратегів

Генерального штабу після детального аналізу боїв на Східному фронті дійшли висновку — в німецькому поступі проглядається початок кризи. Вести наступ на трьох стратегічних напрямках (Москва, Ленінград, Київ, — Ф.Л., Ш.Р.) німецькі війська вже неспроможні (Герлиц В., 2005. С. 381, 384). Водночас виникла суперечка між Гітлером та Верховним командуванням вермахту (Кейтель, Йодель) з однієї сторони і Верховним командуванням сухопутних військ (Браухич, Гальдер) з іншої з оперативних, тактичних, і, зрештою, стратегічних питань. Гітлер наполягав на зміні головного стратегічного напрямку — зосередити всі сили на Півдні і завдати удар Україні з наступним виходом до Криму і Кавказу. Штаб сухопутних військ відстоював необхідність продовження наступу на Москву. Зрештою Гітлер переміг і нацистський «вал» розгорнувся на Південь. Англійський історик і експерт британської військової розвідки Л. Дейтон, узагальнивши значний масив різноманітної літератури, посилаючись на спогади полководців вермахту, стверджує, що рішення Гітлера мало трагічний характер, і не лише для військової кампанії 1941 року, але й катастрофічно вплинуло на весь подальший хід радянсько-німецької війни. І хоча на німецьких мапах все виглядало великою перемогою (оточення і полон 650 тисяч військ Південно-Західного фронту, які захищали Київ. — Ф.Л., Ш.Р.), час і динаміку наступу на Москву було втрачено (Дейтон Л., 2000. С. 523–526).

Рішучий наступ на радянську столицю відновився тільки в кінці вересня. Ще тоді зброєю вермахту і СС були здобуті нові перемоги (оточення радянських військ під Вязьмою. — Ф.Л., Ш.Р.), але було вже вочевидь зрозуміло, що «пружина «Барбаросса» послабла, до того ж різко змінювалися природні умови — після осінніх дощів одразу настала морозна зима. Насправді скрізь посилювався опір Червоної Армії, яку німецькі стратеги давно вже вважали розбитою. Гітлерівська операція «Тайфун», що мала стати завершальним акордом плану «Барбаросса», перетворилась на пастку й катастрофу для Німеччини. Німецький генерал Блюментрітт визнає, що грудневий контрнаступ радянських військ під Москвою остаточно поховав план «Барбаросса» і всі сподівання на успіх в блискавичній війні (Роковые решения Вермахта..., 1999. С. 120–121). Об'єктивно осмислити трагічні події 1941 року і підвести підсумки авторам допомогли роздуми М. Олбрайт: «Кожна миля заглиблення німців уперед подовжувала їхні шляхи постачання, а кожний тиждень, що минав, приносив короткі дні, холодніші вітри, більше дощу, а від жовтня — й сніги. Коли розвіялася несподіванка нападу, воїни Третього Рейху вперше опинилися в справжній битві...» (Олбрайт М., Вудворт Б., 2019. С. 108).

Важкі уроки 1941 року є важливими з позиції історичної правди й успішного майбутнього. Нашим сучасникам залишається вражатися тому, якою була сила духу суспільства, яке всупереч сталінській антигуманній системі, жахливим втратам і гіркоті поразок перших місяців війни знайшло

в собі сили вистояти і перемогти. Зарубіжний досвід й історичні практики іноземних фахівців дають можливість значно розширити поле для наукового дискурсу, за допомогою важливих фактів і аргументів дати вірні та чесні відповіді на проблемні питання Другої світової війни.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Ванюков Д., Гнусарьков А. Великая Отечественная война. М. : Мир книги, 2007. 240 с.
- Вестфаль З., Крайпе В., Блюментрит Г. и др. Роковые решения Вермахта. Ростов н/Д : Феникс, 1999. 384 с.
- Гальдер Ф. Военный дневник. 22.06.1941–24.09.1942. М. : Олма-Пресс, 2004. 650 с.
- Герлиц В. Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945. М. : Центрполиграф, 2005. 478 с.
- Гейстингс М. І розверзлося пекло... Світ у війні 1939–1945 років. Харків : Клуб Сімейного дозвілля, 2019. 748 с.
- Гланц Д. Восставшие из пепла. М. : Яуза, Эксмо, 2009. 544 с.
- Городецкий Г. Миф Ледокола. Накануне войны. М. : Прогресс, Академия, 1995. 352 с.
- Гот Г., Гудериан Г. Танковые операции. «Танки — вперед». Смоленск : Русич, 1999. 496 с.
- Дейтон Л. Вторая мировая война: ошибки, промахи, потери. М. : Эксмо-Пресс, Эксмо-Маркет, 2000. 672 с.
- Єкельчик С. Український досвід Другої світової війни. К. : Медуза, 2020. 268 с.
- Кларк А. План «Барбаросса». Крушение Третьего Рейха. 1941–1945. М. : Центрполиграф, 2002. 491 с.
- Левітас Ф. Напад нацистської Німеччини на СРСР очима генералів Вермахту. *Сторінки воєнної історії України*. 2002. Вип. 6. С. 96–99.
- Левітас Ф. Друга світова війна: український вимір. К. : Наш час, 2012. 272 с.
- Мельтухов М. Упущенный шанс Сталина. М. : Вече, 2000. 608 с.
- Митчем С., Мюллер Дж. Командиры Третьего Рейха. Смоленск : Русич, 1995. 480 с.
- Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність. Україна на фронтах Другої світової війни. К. : Книга пам'яті України, 1996. 568 с.
- Олбрайт М., Вудворт Б. Фашизм: засторога. К. : Форс-Україна, 2019. 352 с.
- Плешаков К. Ошибка Сталина. Первые 10 дней войны. М. : Эксмо, 2006. 416 с.
- Попович М. Червоне століття. К. : АрТек, 2005. 888 с.
- Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Ред. кол.: Боряк Г., Даниленко В. (від. ред.), Кокін С., Лисенко О. та ін. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. 1311 с.
- Рунов В. Удар по Украине. Вермахт против Красной Армии. М. : Вече, 2011. 384 с.
- Рунов В. Победный парад Гитлера. Правда об Уманском побоище. М. : Яуза, Эксмо, 2010. 416 с.
- Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «Третьего Рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания / Рудой Г. (сост). Смоленск : Русич, 2000. 640 с.
- Пограничные войска СССР в Великой Отечественной войне. 1941: сборник документов и материалов / Соловьев И., Чугунов А. (сост). М. : Наука, 1976. 943 с.
- Типельскирх К., Кессельринг А., Гудериан Г. и др. Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных. М. : Полигон. АСТ, 1998. 634 с.
- Хоус Дж. Краткая история Германии. М. : Азбука-Аттикус, 2000. 256 с.
- Хайнс Х. СС и орден «Мертвая голова». М. : Центрполиграф, 2004. 492 с.
- Хельгер Г., Мейер А. Россия и Германия. Союзники или враги? М. : ЗАО «Центрполиграф», 2008. 415 с.
- Шарипов А. Черняховский. М. : Молодая гвардия, 1978. 304 с.
- Якобсен Г. Вторая мировая война. Взгляд из Германии. М. : Яуза, Эксмо, 2005. 416 с.

REFERENCES

- Albright, M., & Woodward, B. (2019). *Fashyzm: zastoroha* [Fascism: A Warning]. Kyiv: Fors-Ukraine [in Ukrainian].
- Clark, A. (2002). *Plan Barbarossa: Krushenie Tretyego Reikha. 1941–1945*. Moskva: Tsentrpoligraf [in Russian].
- Danylenko, V. (Ed.). (2009). *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 — chervni 1941 r. Dokumenty HDA SB Ukrainy*. Kyiv: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska Akademiia". [in Ukrainian].

- Deiton, L. (2000). *Vtoraia mirovaia voina: oshibki, promakhi, poteri*. Moskva: Eksmo-Pres, Eksmo-Market [in Russian].
- Görlitz, W. (2005). *History of the German General Staff, Its History and Structure 1657–1945*. Moskva: Centrpoligraf [in Russian].
- Görlitz, W. (2005). *Germanskii Generalnyi shtab 1657–1945. Istoriia i struktura* [The German General Staff, Its History and Structure 1657–1945]. Moskva: Tsentrpoligraf [in Russian].
- Glantz, D. (2009). *Vosstavshii iz pepla* [Colossus Reborn: The Red Army at War, 1941–1943]. Moskva: Yauza, Eksmo [in Russian].
- Gorodetskii, G. (1995). *Mif Ledokola. Nakanune voiny*. Moskva: Progress, Akademiia [in Russian].
- Goth, H., & Guderian, H. W. (1999). *Tankovye operatsii. "Tanki-vpered"*. Smolensk: Rusich [in Russian].
- Halder, F. (2004). *Voiennyi dnevniki. 22.06.1941–24.09.1942*. Moskva: Olma-Press [in Russian].
- Hastings, M. (2019). *I rozverzlosia peklo... Svit u viini 1939–1945 rokiv / I rozverzlosia peklo... Svit u viini 1939–1945 rokiv* [All Hell Let Loose: The World at War 1939–1945]. Kharkiv: Klub Simeinoho dozvillia [in Ukrainian].
- Hawes, J. (2000). *Kratkaia istoriia Germanii* [The Shortest History of Germany]. Moskva: Azbuka-Attikus [in Russian].
- Heinz, H. (2004). *SS i orden «Mertvaia golova»*. Moskva: Tsentrpoligraf [in Russian].
- Helger G., & Mejer A. (2008). *Rossiia i Germaniia. Soiuzniki ili vragi?* M.: ZAO "Tsentrpoligraf" [in Russian].
- Jakobsen, G. (2005). *Vtoraia mirovaia voina. Vzgliaid iz Germanii*. Moskva: Yauza, Eksmo [in Russian].
- Levitas, F. (2002). *Napad natsyistkoi Nimechchyny na SRSR ochyma heneraliv Vermakhtu. Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 6, 96–99 [in Ukrainian].
- Levitas, F. (2012). *Druha svitova viina: ukrainskyi vymir*. Kyiv: Nash chas [in Ukrainian].
- Meltuhov, M. (2000). *Upushchennyi shans Stalina*. Moskva: Veche [in Russian].
- Mitcham, S. W. Jr., & Mueller, G. (1995). *Komandiry Tretiego Reikha* [Hitler's Commanders]. Smolensk: Rusich [in Russian].
- Mukovskiy, I., & Lysenko, O. (1996). *Zvityaia i zhertovnist. Ukraina na frontakh Druhoi svitovoi viiny*. Kyiv: Knyha pamiaty Ukrainy [in Ukrainian].
- Pleshakov, K. (2006). *Oshibka Stalina. Pervyye 10 dnei voiny*. M.: Eksmo [in Russian].
- Popovych, M. (2005). *Chervone stolittia*. Kyiv: ArTek [in Ukrainian].
- Rudoi, G. (Comp.). (2000). *Otkrovenii i priznaniia. Natsistskaia verkhushka o voine «Tretiego Reikha» protiv SSSR. Sekretnyye rechi. Dnevnyki. Vospominaniia*. Smolensk: Rusich [in Russian].
- Runov, V. (2011). *Udar po Ukraine. Vermakht protiv Krasnoi Armii*. Moskva: Veche [in Russian].
- Runov, V. (2010). *Pobednyi parad Gitlera. Pravda ob Umanskom poboishche*. Moskva: Yauza, Eksmo, 416 p. [in Russian].
- Sharipov, A. (1978). *Cherniakhovskii*. Moskva: Molodaia gvardiia [in Russian].
- Solovev, I., & Chugunov, A. (Comps.). (1976). *Pogranichnye voiska SSSR v Velikoi Otechestvennoi voine. 1941: sbornik dokumentov i materialov*. Moskva: Nauka. [in Russian].
- Tippelskirch, K., Kesselring, A., & Guderian, H. W. et. al. (1998). *Itogi Vtoroi mirovoi voiny. Vывody pobezhdennykh*. Moskva: Poligon, AST [in Russian].
- Vaniukov, D., & Gnusakov, A. (2007). *Velikaia Otechestvennaia voina*. Moskva: Mir knigi [in Russian].
- Westphal, S., Kreipe, W., Blumentrit, G., Bayerlein, F., Zeitzler, K., Zimmerman, B., & Manteuffel, H. von (1999). *Rokovyye resheniia Vermakhta* [The Fatal Decisions]. Rostov na Donu: Feniks [in Russian].
- Yekelchik, S. (2020). *Ukrainskyi dosvid Druhoi svitovoi viiny*. Kyiv: Meduza [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 14.09.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Joanna Sadowska

*dr hab., professor, Uniwersytet w Białymstoku
Wydział Historii i Stosunków
Międzynarodowych,
Rzeczpospolita Polska, Białystok*

Joanna Sadowska,

*Doctor of History, Professor,
Faculty of History and International Relations,
University of Białystok,
Białystok, Republic of Poland*

*e-mail: sadowska@uwb.edu.pl
ORCID iD: 0000-0002-0868-4529*

Masowe przyjazdy Polaków na Ukrainę w latach 80. XX wieku jako przejaw przemian polityczno-gospodarczych w bloku wschodnim

Artykuł ten jest poświęcony tematowi kontaktów ukraińsko-polskich w ostatniej dekadzie istnienia ZSRR. Na podstawie polskich źródeł historycznych zbadana została ich ważna część, jaką stanowiły podróże na wschód obywateli polskich. W ogromnej większości kontakty miały charakter nieformalny, wiązały się z prywatnymi wyjazdami o charakterze turystycznym lub wizytami rodzinnymi. Ich intensyfikacja (w 1988 r. Ukrainę odwiedziło już 700 tys. Polaków), okoliczności i charakter były efektem postępującego rozkładu systemu komunistycznego, który w Polsce zachodził od 1980, a w Ukrainie od 1985 roku. Pogłębiający się kryzys gospodarczy zwiększał zainteresowanie przewozem towarów przez granicę i ich nielegalną sprzedaż, jako źródłem zaopatrzenia gospodarstw lub zarobku. Słabnące struktury państwa nie potrafiły, albo też nie chciały, skutecznie przeciwdziałać temu procederowi. Postępująca liberalizacja zasad podróżowania zwiększała liczbę gości, którzy interesowali się też przeszłością i kulturą Ukrainy. Zawijazywane i odnawiane były kontakty międzyludzkie, praktycznie nieistniejące po II wojnie. Na ogół nie miały one charakteru politycznego, choć Polacy demonstrowali swobodę, czy postawy religijne. Relacje te rozwinęły się w bliską współpracę po upadku ZSRR.

Słowa kluczowe: blok wschodni, sowiecka Ukraina, Polska Rzeczpospolita Ludowa, ostatniej dekadzie istnienia ZSRR, podróże, kontakty ukraińsko-polskie

Mass Arrivals of Poles in the 1980s as a Symptom of Political and Economic Changes in the Eastern Bloc

The article concerns the subject of mass Ukrainian-Polish contacts in the last decade of the USSR. Documents produced by the Polish consular services and the political police allow for the study of Poles' travel across the eastern border. They were visiting Ukraine e.g. as employees of cultural and commercial institutions, construction companies, participants of official delegations, students of Soviet universities, trainees, participants of trips and — the most frequent — individual tourists. The most important were informal contacts, almost all visitors tried to trade illegally. The intensification of these trips (in 1988 Ukraine was visited by 700,000 Poles), their circumstances and character were the effect of the progressive disintegration of the communist system, which had been taking place in Poland since 1980 and in Ukraine since 1985. The deepening economic crisis increased interest in the transportation of goods across the border and their illegal sale as a source of household supplies or income. Weakening state structures were unable, or unwilling, to effectively counteract this practice. The progressive liberalization of travel regulations increased the number of visitors, who were interested not only in business but also in Ukraine's past and culture, especially in monuments of Lviv. Poles sometimes demonstrated their critical attitude to the Communist regime, manifested freedom or religious attitudes and often broke harsh Soviet rules. The militia and secret service found them to be troublesome guests. However, non-political people-to-people contacts, virtually nonexistent after WWII, were established and renewed then. These relations developed into close neighborly cooperation after the fall of the USSR.

Key words: Eastern bloc, Soviet Ukraine, People's Republic of Poland, last decade of the USSR, voyage, Ukrainian-Polish contacts.

Масові приїзди поляків до України у 1980-х роках як прояв політичних та економічних змін у Східному блоці

Стаття присвячена темі українсько-польських контактів в останнє десятиліття існування СРСР. На основі польських історичних джерел було досліджено їх важливу частину — подорожі польських громадян на Схід. Переважна більшість контактів була неформальна, пов'язана з приватними поїздками туристичного характеру чи з відвідинами родини. Їх активізація, обставини й сутність були наслідком поступового занепаду комуністичної системи, що тривав у Польщі з 1980 р., а в Україні — з 1985 р. Поглиблення економічної кризи збільшило інтерес до перевезення товарів через кордон та їх незаконного продажу як джерела прибутку. Державні структури, що слабшали, не змогли чи не хотіли ефективно протидіяти цій практиці. Поступова лібералізація правил подорожей збільшила кількість гостей, які також цікавились минулим та культурою України.

Ключові слова: Східний блок, Радянська Україна, Польська Народна Республіка, останнє десятиліття СРСР, подорожі, українсько-польські контакти.

А ртыкул ten jest poświęcony tematowi bezpośrednich kontaktów ukraińsko-polskich, utrzymywanych w ostatniej dekadzie istnienia ZSRR. Dzięki liberalizacji zasad podróżowania wyjazdy zagraniczne stały się intensywniejsze niż w dekadach poprzednich. W ogromnej większości miały one charakter nieformalny, wiązały się z prywatnymi wyjazdami o charakterze turystycznym lub takie pozorującymi. Zjawisko to zapadło w pamięci społeczeństw, natomiast nie doczekało się jeszcze opracowań naukowych. Spowodowane jest to kilkoma czynnikami. Po pierwsze — kontakty międzynarodowe analizowane są zazwyczaj z perspektywy stosunków między państwami, które kształtują relacje wyższego szczebla, zazwyczaj sformalizowane. Te też, jako udokumentowane, jest łatwiej badać, oczywiście pod warunkiem swobodnego dostępu do archiwów. Działania niesformalizowane pozostawiają mniejsze ślady. Po drugie — wobec ówczesnych problemów społeczeństw uwagę skupiają głównie kontakty ze światem zachodnim, a relacje wewnątrz bloku socjalistycznego wydają się mniej ważne i interesujące. Po trzecie — śledzone są głównie zjawiska o charakterze politycznym, jak odradzanie się idei narodowych na Ukrainie czy osłabianie władzy komunistycznej w Polsce. Po czwarte — z perspektywy sąsiadów ZSRR aż do jego rozpadu słabo dostrzegane były różnice pomiędzy poszczególnymi narodami i republikami. Wprawdzie więc badanie tytułowego problemu jest niełatwe (a przedstawione w tym tekście ustalenia — daleko niepełne), jednak kwestia prywatnych wyjazdów zagranicznych i kontaktów nieformalnych jest ważna, gdyż miała znaczenie dla sytuacji ekonomicznej Polaków i Ukraińców, ich wzajemnych relacji i postrzegania. Można też postawić tezę, iż intensyfikacja kontaktów, ich okoliczności i charakter były efektem postępującego rozkładu systemu komunistycznego, który w Polsce zachodził od 1980, a w Ukrainie od 1985 roku. Dowodziły bowiem akceptacji odstępstw od wzorca ideologicznego

(tolerancji wobec nielegalnego handlu i przemytu), służącej jako substytut legitymizacji systemu wobec jego postępującej erozji. Zjawisko takie socjologowie nazwali „dostosowaniem aktywnym” — wprawdzie załamywała się wiara w socjalizm, ale pojawiały się nowe możliwości zdobywania środków na życie (Rychard A., 1987. S. 95–97). Kontakty o charakterze transakcji handlowych dały początek współpracy gospodarczej, która rozwinęła się po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości i wprowadzeniu zasad wolnego rynku.

Na wstępie trzeba podkreślić, iż artykuł ten przedstawia problem kontaktów międzysąsiadującymi narodami głównie z perspektywy polskiej, oddaje więc wstępny etap badań wskazanego obszaru. Ich wartość wzrośnie, gdy będzie można zestawić obraz zjawiska obserwowanego z dwóch stron, czyli ukraińskiego spojrzenia na przyjeżdżających Polaków, jak i graniczny ruch w przeciwną stronę, czyli przyjazdy obywateli ZSRR do Polski, jeszcze zresztą częstsze¹. Zjawisko to nie jest możliwe do

¹ Właściwe porównanie liczby Polaków odwiedzających ZSRR i obywateli radzieckich przyjeżdżających do Polski uniemożliwia sposób zestawiania statystyk. W przypadku obcokrajowców przyjeżdżających do Polski zawsze liczono przekroczenia granicy, w przypadku wyjeżdżających Polaków — w niektórych przypadkach przekroczenia, w innych — wydane dokumenty. Przede wszystkim jednak w przypadku przyjazdów obcokrajowców uwzględniano ruch tranzytowy, a przez Polskę wiodła główna droga z ZSRR na zachód, tędy podróżowano np. do NRD. Można więc założyć, iż obywatel radziecki odwiedzający na ten kraj rejestrowany był na polskiej granicy dwukrotnie — na wschodniej w trakcie podróży do Niemiec i na zachodniej, gdy wracał. Na skalę tranzytu przez Polskę może wskazywać zestawienie dwóch liczb dotyczących turystów radzieckich w Polsce w 1980 r.: 86 tys. wg MSZ — w ścisłym rozumieniu słowa turysta i 717 tys. wg Rocznika Statystycznego, który do grupy tej zaliczał także podróżujących służbowo i tranzytem. Liczbę turystów z Polski określano odpowiednio na 203 tys. (MSZ) i 470 (Rocznik) — AMSZ, Dept. Konsularny, KI-302-82-83, Sprawozdanie z działalności Wydziału Konsularnego Ambasady PRL

zbadań przy wykorzystaniu źródeł polskich, gdyż polskie służby w ogóle nie zajmowały się gośćmi z ZSRR, którzy mieli własnych „opiekunów”. Grupy radzieckich turystów były bardziej zdyscyplinowane niż polskie, ich zachowanie nie powodowało trudnych sytuacji i nie było odnotowywane w polskich dokumentach. Posługując się polskimi danymi nawet trudno określić, jaka część radzieckich podróżnych przekraczała granicę, by przebywać w Polsce, a jaka tylko przejeżdżała tędy kolejowym tranzytem, nie opuszczając pociągów w drodze do Niemieckiej Republiki Demokratycznej czy państw Europy Zachodniej. Zbadanie tego zjawiska wymaga więc korzystania ze źródeł radzieckich.

Główne źródło dla tego artykułu stanowią tajne dokumenty ambasady polskiej w Moskwie oraz konsulatu w Kijowie, przechowywane w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie. Uzupełnione zostały przez dokumenty Wojsk Ochrony Pogranicza, dostępne w Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie. Do odtworzenia zasad wyjazdów posłużyły polskie akty prawne. Zachowaniem Polaków w ZSRR interesowała się założona w 1962 r. przez polskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych specjalna Grupa Operacyjną „Wisła”, która współpracowała z KGB. Wykorzystane zostały jej częściowo zachowane dokumenty dostępne są w Instytucie Pamięci Narodowej. Ciekawe źródło stanowią publikowane w różnej formie wspomnienia z wyjazdów, niestety jest ich niewiele.

Oczywiste pytania badawcze, które można stawiać na tym etapie, dotyczą skali zjawiska wyjazdów Polaków do Ukrainy, ich celu i charakteru, zasad formalnych, na jakich się odbywały. Trudniejsze i ważniejsze jest określenie, jakie miały znaczenie — w sferze społecznej, ekonomicznej i politycznej, zwłaszcza w kontekście zachodzących przeobrażeń, jaki miały wpływ na wzajemne postrzeganie narodów, relacje sąsiedzkie i kształtowanie nowych wzorców zachowań, charakterystycznych dla społeczeństw postkomunistycznych.

Stosunek Polaków do Ukrainy

Do 1990 r. radziecka Ukraina, mimo iż posiadała w składzie Rady Ministrów resort spraw zagranicznych, nie prowadziła samodzielnej polityki zagranicznej, gdyż nie była podmiotem prawa międzynarodowego. Relacje polsko-ukraińskie miały więc być elementem stosunków ZSRR-PRL i, podobnie jak związki między wszystkimi społeczeństwami państw bloku wschodniego, określać miała zadekretowana przyjaźń i współpraca (ekonomiczna, kulturalna, młodzieżowa, zorganizowana turystyka itp.). Z drugiej jednak strony dzieliła je pilnie strzeżona, bardzo trudna do przekroczenia granica i ograniczenie swobody poruszania i kontaktów po jej przekroczeniu. Podobny

dysonans pojawiał się jednak w wielu dziedzinach życia i, co najwyżej, skłaniał do odrzucenia oficjalnych poglądów i próby wyrobienia własnego stanowiska.

Jak już wspomniano, przeciętny Polak, mając świadomość wielonarodowego charakteru ZSRR, patrzył nań jednak jak na całość, terytorium podporządkowane Moskwie i zsowietyzowane. Utwierdzał w takim myśleniu przekaz medialny, a w przypadku mogących się przekonać osobiście — jednolite zasady obowiązujące przyjeżdżających, ta sama waluta, podobne widoki i problemy. Uczucia Polaków stanowiły trudną do opisanego mieszaninę nieufności, lęku, kompleksów i poczucia wyższości, ale i wspólnoty losów, dystansu i bliskości. Polacy sami mieli kompleks Zachodu i wyjazd na wschód poprawiał im samopoczucie, bo teraz oni byli z zachodu (Por. Zięba A.A., 1995. S. 95–104.; Drawicz A., 1995. S. 39–40). Potężny sąsiad, o którym wiele uczono w szkołach i pisano w prasie, ale też krążyły różne opowieści, budził zaciekawienie. Z sąsiadujących z Polską republik radzieckich to Ukraina SSR przyciągała najbardziej — ze względu na zabytki Lwowa czy Kijowa i wybrzeże Morza Czarnego. Do niewątpliwych poznawczych i turystycznych walorów ZSRR w latach 80. doszedł jeszcze jeden, najbardziej przyciągający — możliwość osiągnięcia korzyści materialnych dzięki podróży. Zarówno w sklepach w ZSRR, jak i w Polsce, brakowało bardzo wielu towarów, ale niedobory te dotyczyły odmiennych produktów, różne były też ceny. Dlatego przewóz towarów przez granicę i ich sprzedaż, a potem zakup innych i powrót z nimi do kraju, dawały możliwość łatwego uzupełnienia zaopatrzenia swoich domów, albo zarobku. Proceder ten istniał wcześniej, ale w latach 80. przybrał masowy charakter, ze względu na głęboki kryzys gospodarczy z jednej strony i ułatwienia w podróżowaniu z drugiej.

Wprawdzie druga połowa lat 80. to okres odrodzenia narodowego na Ukrainie, ale wiedza Polaków na ten temat była niewielka. Rządowa prasa, mimo pozytywnego stosunku do reform Gorbaczowa, postrzegała poszczególne republiki jako integralne części ZSRR, a dążenia do samodzielności nazwano początkowo nacjonalizmem i tendencjami odśrodkowymi. Jak wskazuje Andrzej Zięba, zanik komunikacji między narodami w okresie powojennym i brak aktualnej wiedzy o sąsiadach, spowodował utrwalenie historycznego stereotypu Ukraińca wrogiego Polsce. Zmienić go starały się środowiska emigracyjne i opozycyjne wobec władzy w Polsce, zwłaszcza skupione wokół pisma emigracyjnego „Kultura”, wydawanego w Paryżu od 1947 r. pod redakcją Jerzego Giedroycia. Emigracja ukraińska i polska podejmowały współpracę, deklarując wspólne działania i wzajemne poparcie, w tym w dążeniach niepodległościowych Ukraińców², ale hasła takie

w Moskwie za 1982 rok, b.p.; Rocznik statystyczny 1981, Warszawa 1981, s. 578.

² Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej, „Kultura” 1987, nr 9 (480) s. 115–117.

nie przebijały się do szerszej świadomości Polaków w kraju (Zięba A.A., 1995. S. 100–103; Piotrowski J., 2015. S. 310–311). Kwestie te jednak nie miały wpływu na intensywność i charakter podróży Polaków na Ukrainę, o których decydowały względy praktyczne. Natomiast kontakty te stanowiły szansę na poprawę wzajemnego postrzegania i budowę prawdziwej współpracy sąsiedzkiej.

Zarówno w analizowanych tutaj źródłach historycznych, jak i późniejszych dyskusjach politycznych, pojawia się obawa przed czymś, co można by nazwać „polskim rewizjonizmem”, czyli hasłem powrotu do Polski Lwowa (podobnie jak Wilna). Niepokoje takie, będące konsekwencją wieloletniej komunistycznej polityki, wiążącej stabilność granic z pozostawaniem w bloku wschodnim, były podsycane przez zachowanie niektórych polskich turystów. Zdarzało się, że polscy turyści, najczęściej pod wpływem alkoholu, krzyczeli o polskim Lwowie i Wilnie, prowokując kłótnie (Wojnowski Z., 2012. S. 843). W rzeczywistości oczekiwani takich polskie społeczeństwo w omawianym okresie już nie miało, stojąc na gruncie nienaruszalności granic ustalonych po II wojnie światowej (w tym korzystnej dla Polski granicy z Niemcami). W rozluźnionej atmosferze schyłkowego komunizmu odżyły zainteresowania przeszłością i tęsknoty, które zaspakajało zdobywanie wiedzy i podróże. Polacy chcieli zwiedzać dawne wschodnie ziemie Rzeczypospolitej, oczekiwali, że ślady polskości będą zachowane i skłonni byli podejmować działania w tym kierunku. „Znalazłyśmy tam sporo akcentów polskich. Widząc zabytki, dzieła sztuki w opłakanym stanie, odczuwałyśmy nostalgię i... ból” – zanotowała polska zakonnica³. W 1988 r. we Wrocławiu powstało Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich, które za główny cel stawiało propagowanie wiedzy na interesujące je tematy, wkrótce powstały kolejne. Ich duża aktywność stanowiła odreagowanie okresu komunizmu, gdy o polskich Kresach Wschodnich milczano. Podczas spotkania ministrów kultury PRL i Ukraińskiej SRR 9 czerwca 1989 roku zdecydowano o powołaniu wspólnej komisji, która otoczyłaby opieką Cmentarz Łyczakowski we Lwowie, wkrótce zgodzono się, by polska firma „Energopol”, mająca bazę w Zubrzy koło Lwowa, przystąpiła do prac porządkowych (Jędraszczyk K., 2020. S. 39). Spory o historię i miejsca pamięci miały pojawić się dopiero później, gdy wyzwolone spod dominacji Moskwy kraje okrzepły.

Ruch na granicy do lat 70.

Pod koniec lat 40., po ustaniu powojennego ruchu migracyjnego, granice państw bloku wschodniego

zostały praktycznie zamknięte. Według MBP w 1951 r. granicę Polski przekroczyło tylko nieco ponad 9 tys. polskich obywateli, głównie podróżujących służbowo. Nie miał znaczenia chociażby fakt, iż za względu na rozdzielenie rodzin przez granicę polsko-radziecką wytyczoną po II wojnie (w ZSRR pozostało ponad półtora miliona Polaków) istniała wielka potrzeba kontaktów prywatnych. Wyjazdy ułatwiono w okresie odwilży po śmierci Stalina. W 1955 r. prywatnie do ZSRR wyjechało 11 tys. obywateli polskich, w 1956 — blisko 94 tys., 1957 — 64 tys., ale w 1958 już tylko niecałe 23 tys. W drugiej połowie lat 60. było to już ponad 100 tys. rocznie, a luźniejszej atmosferze lat 70. nastąpił skok i w rekordowym 1977 roku z Polski do ZSRR wyjechało 666 tys. osób (Stola D., 2010. S. 27, 488). Niemal do końca lat 80. na wszystkich granicach Polski działało 136 przejść granicznych, w tym tylko 10 na granicy wschodniej. Z Polski do USSR można było wjechać jedynie przez przejście w Medyce (kolejowe i drogowe otwarte w 1964 r., a od 1979 r. działające całodobowo). Dodatkowo w 1979 r. uruchomiono przejście Dorohusk-Jagodzin tylko dla wymiany delegacji z województw nadgranicznymi⁴. Większość przekraczających granicę podróżowała koleją — w 1977 r. w Medyce odnotowano 900 tys. przekroczeń (wyjazdów i przyjazdów), zaś na przejściu drogowym 600 tys.⁵

Graniczny ruch osobowy między Polską i Związkiem Radzieckim podlegał szczególnej reglamentacji administracyjno-prawnej. Do pierwszej połowy lat 80. liczba wyjazdów była wstępnie ustalana między państwowymi organizatorami turystyki w formie limitów na dany rok. Ustalano także limity „osobodni” wizyt naukowych czy miejsc na studiach zagranicznych. Dopiero w 1970 r. wprowadzono na granicy polsko-radzieckiej ruch bezwizowy, rozwiązanie stosowane już wcześniej na innych granicach w ramach bloku wschodniego. Związane było to z uznaniem w latach 70. turystyki za element socjalistycznego modelu konsumpcji i wzrostem stopy życiowej i zaowocowało wspomnianym wyżej wzmożeniem wyjazdów. Na mocy umowy z 1979 r. wystarczyła pieczęć w dowodzie osobistym i do grudnia 1981 r. pieczęć w dowodach osobistych, uprawniające do wjazdu m.in. do ZSRR miało już 6,5 mln polskich obywateli (Stola D., 2010. S. 146). Z kolei obywatele radzieccy potrzebowali jednego z istniejących w ZSRR rodzajów paszportów, a każdy mógł wyjechać za granicę tylko raz w roku.

Choć ruch na granicy PRL-ZSRR obejmował w tym okresie głównie grupy zorganizowane, turystyczne

³ M. Kamińska, *Krótkie wspomnienia z podróży do ZSRR, napisane po 19 latach*, <http://www.mchr.pl/index.php/homepage/historia-m/wspomnienia-opowiesci-i-rozmowy/167-krotkie-wspomnienia-z-podrozy-do-zsrr-napisane-po-19-latach> [dostęp: 25.05.2021].

⁴ Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 20 lutego 1979 r. zmieniające zarządzenie w sprawie przejść granicznych przeznaczonych dla ruchu granicznego, „Monitor Polski” 1979 nr 7 poz. 52.

⁵ Archiwum Straży Granicznej w Szczecinie, Dowództwo WOP, sygn. 3057/133, Ruch graniczny osób i środków transportu za 1977 r., b.d., k. 7.

bądź podróżujące w ramach oficjalnej współpracy międzynarodowej, wykorzystywano go do przewozu towarów. Zjawisko to nasili się w kolejnej dekadzie.

Cele przyjazdu Polaków na Ukrainę

Charakterystyczne dla kontaktów między państwami bloku wschodniego były wyjazdy w ramach oficjalnej współpracy instytucji bądź jednostek administracyjnych. Zagranicę jeździły nie tylko delegacje rządowe czy partyjne, ale także reprezentujące organizacje społeczne, przedsiębiorstwa, miasta, gminy, szkoły itp. Ich krótki pobyt w ZSRR zawsze składał się z rozbudowanej części oficjalnej, ale obejmował też czas wolny (niekiedy wygospodarowany dzięki uchylaniu się od uczestnictwa w programie). Zwłaszcza osoby, które wyjeżdżały w ten sposób wielokrotnie, albo i znały gospodarzy z ich wcześniejszych pobytów w Polsce, miały możliwość wykorzystania go do swych prywatnych potrzeb. Już w latach 70. zauważano zjawisko przysyłania całych grup bez wyraźnej (oficjalnej) potrzeby lub dla załatwienia drobnych spraw, co wskazywać może na rzeczywisty rekreacyjny lub handlowy charakter tych wyjazdów („wykorzystywanie nadmiaru wolnego czasu do dokonywania zakupów — zwłaszcza złota oraz nawiązywania podejrzanych kontaktów”)⁶.

Ukraina miała dla Polaków walor dobrego miejsca na wypoczynek i zwiedzanie, przy czym najbardziej przyciągał Lwów. Jak już wspomniano, do ZSRR łatwiej było wjechać grupom zorganizowanym niż turystom indywidualnym, więc Polacy szukali form wyjazdów zbiorowych, których uczestnikom pozostawiona była duża swoboda. W 1985 r., gdy ruch dopiero był przywracany po wstrzymaniu w okresie „Solidarności”, na terenie Ukrainy i Mołdawii, stanowiących jeden okręg konsularny, przebywało 56 polskich grup, z czego aż 42 wysłane przez Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej, pozostałe zorganizowały biura podróży Orbis, Almatu i Juwentur. Przyjechało też sześć Pociągów Przyjaźni. Dodatkowo 3 tys. młodzieży szkolnej odpoczywało na obozach letnich w ramach wymiany międzywojewódzkiej. Z wyjazdów indywidualnych, na zaproszenie krewnych lub znajomych, skorzystało wówczas 2 tys. osób⁷.

W drugiej połowie lat 80. można zaobserwować ożywianie relacji rodzinnych, pamięci historycznej, przepływ idei i kultury. W 1988 r. przyjechało, rodziny i groby bliskich na Ukrainie odwiedziło aż 250 tys. Polaków (w tym 140 tys. obwód lwowski). Warunkiem

uzyskania zgody na odwiedzenie grobów rodzinnych było potwierdzenie ich istnienia na terenie ZSRR przez radziecki Czerwony Krzyż lub Czerwony Półksiężyc⁸.

Wreszcie znaczna grupa Polaków przebywała na terenie Ukrainy przez dłuższy czas, w ramach pracy bądź studiów, posługując się paszportami służbowymi i pozostając pod kontrolą polskich służb konsularnych (i specjalnych). Polacy pracujący w Ukraińskiej SRR to w miarę stała grupa personelu konsulatu, przedstawicielstw handlowych, mediów, firm komunikacyjnych, biur podróży i innych instytucji. Liczniejszą grupę (w 1984 r. ok. 11 tys. osób) stanowili zatrudnieni na tzw. budowach eksportowych — kilkuletnich inwestycjach realizowanych przy udziale polskich przedsiębiorstw. Największe to budowa Chmielnickiej Elektrowni Atomowej, rurociągu orenburskiego, fabryki maszyn „Frunze” w Sumach, czy zbiornika gazu w Bogorodczanach. Praca na budowach eksportowych była znacznie lepiej opłacana niż zatrudnienie w Polsce, a dodatkowy zarobek uzyskiwano z handlu przywiezionymi towarami. Korzystali z tej możliwości także członkowie rodzin pracowników, którzy mogli przyjeżdżać w odwiedziny raz w roku. Zaznaczyć jednak trzeba, że polscy pracownicy mieli ograniczony kontakt z Ukraińcami, gdyż mieszkali zazwyczaj w hotelach robotniczych na terenie budów i nie mogli swobodnie poruszać się poza nimi⁹. Coraz intensywniejsza współpraca państwowych przedsiębiorstw polskich z ukraińskimi w drugiej połowie lat 80. była zwiastunem kontaktów biznesowych, które miały się rozwinąć po rozpadzie ZSRR.

Znaczna grupa Polaków wyjeżdżała do radzieckiej Ukrainy w celach edukacyjnych i naukowych. Miejscem studiów był najczęściej Kijów, ale też mniejsze ośrodki — Charków, Lwów, Odessa, Symferopol, Zaporozże. Najwięcej Polaków podejmowało tu studia medyczne, na które w kraju było bardzo trudno się dostać oraz, szczególnie rozwinięte w ZSRR — techniczne. Przyjeżdżali też aspiranci (doktoranci), stażyści oraz uczestnicy kilkumiesięcznych kursów języka rosyjskiego, a także ukraińskiego. Strona przyjmująca oczekiwała, że kandydaci będą wyselekcjonowani, najlepiej widziano członków partii, a przynajmniej oficjalnych organizacji młodzieżowych. Powinni też mieć bardzo dobre wyniki w nauce i nie sprawiać żadnych kłopotów. Rzeczywistość była tylko nieco inna. W 1981 r. na Ukrainie studiowało 726 polskich studentów, spośród których 10 osób zrezygnowało samych, dwie skreślono ze studiów z powodu braku postępów, pięć wydalono z ZSRR za naruszenie porządku. Średnia ocen wynosiła 4,56¹⁰.

⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej [dalej: AIPN], sygn. IPN BU, 0662/3, Sprawozdanie o stanie pracy Grupy Operacyjnej „Wisła” za 1976 rok, 16 grudnia 1976 r., Tajne spec. Znaczenia, k. 53.

⁷ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie [dalej: AMSZ], Dept. Konsularny, K I 302-56-86, Sprawozdanie Konsulatu Generalnego PRL w Kijowie za 1985 rok. Tajne, s. 17–18.

⁸ AMSZ, Dept. Konsularny, 29/97, w-20, s. 2.

⁹ AMSZ, Dept. Konsularny, K I 302-56-85, Sprawozdanie z pobytu w Iwano-Frankowsku oraz w Bogorodczanach (21–24 maja 1984 r.), b.p.

¹⁰ AMSZ, Dept. Konsularny, K I 302-56-82, Sprawozdanie z działalności Konsulatu Generalnego PRL w Kijowie

Najkrótsze, choć bardzo liczne, były pobyty związane z przejazdami przez Ukrainę tranzytem, w drodze na wczasy do Rumunii, Bułgarii czy Turcji, które w latach 80. stały się niezmiernie popularne. W 1984 r. tranzytem przez Medykę przejechało 600 tys. obywateli polskich i 112 tys. samochodów¹¹. Podkreślić trzeba, że ów przejazd dla wielu Polaków był nie mniej ważny niż pobyt w kraju docelowym, próbowali go przedłużyć i zatrzymać się, najchętniej we Lwowie. Co charakterystyczne, komunistyczne władze ukraińskie nie próbowały tego ruchu w żaden sposób wykorzystać, choćby na rzecz rozwoju własnej turystyki. Wręcz przeciwnie, wprowadzono obostrzenia, które zapewne miały zniechęcić Polaków do wybierania tej trasy, a w każdym razie skrócić okres pobytu na terenie republiki. O skali przejazdów tranzytowych przez Lwów już w 1983 r. polskie służby dyplomatyczne pisały, że jest niebezpieczna. Powoływały się na informacje OWiR, wg których przez Lwów w tym roku przejechało 430 tys. obywateli polskich, większość własnymi samochodami (ponad 75 tys. pojazdów). Około 75% mieli stanowić ludzie młodzi w wieku 25–35 lat. Podróżujący naruszyli miejscowe przepisy ponad 5 tys. razy, w połowie przypadków nałożono mandaty karne¹². Ich najczęstsze wykroczenia to nielegalny handel i przemieszczanie się innymi niż wskazane trasami. Ten ostatni problem wynikał z braku oznaczeń dróg dozwolonych dla cudzoziemców, ale także nieprzyzwyczajenia Polaków do tego rodzaju ograniczeń. Służby ukraińskie były wobec nich raczej niechętne. Nakładane kary były surowe — wysokie, często 30-rublowe mandaty („Dużo zarabiacie, to i możecie płacić” — tłumaczyli pracownikom polskiego konsulatu milicjanci), nierzadko uniemożliwiające dalszą podróż zatrzymanie praw jazdy¹³. Z czasem jednak, zapewne pod wpływem zmiany atmosfery w kraju i w relacjach międzynarodowych, służby złagodziły swoje działania, dostrzegano wzrost kultury kontaktów. Nawet sprawcy wypadków samochodowych nie byli już aresztowani, tylko kierowani do hoteli na czas czynności śledczych¹⁴.

Kryzys komunizmu a relacje polsko-ukraińskie

Upadek komunizmu w Polsce zapoczątkował powstanie „Solidarności” w 1980 r. Zaostrzeniu uległa wówczas niechęć Polaków do Związku Radzieckiego,

ale „Solidarność” próbowała dotrzeć ze swym wolnościowym przesłaniem do zamieszkujących go narodów, odwołując się do wspólnoty losów. Hasła te jednak nie padły na podatny grunt, dominowało zaniepokojenie. Ukraińcy o sytuacji w Polsce dowiadawali się z mediów radzieckich, rozgłośni Radio Swoboda czy Voice of America, w zachodniej części kraju z polskiej telewizji, a także od turystów (Wojnowski Z., 2012. S. 825). Wbrew obawom władz radzieckich, nawet w sąsiadującej z Polską Zachodniej Ukrainie, gdzie można było odbierać warszawskie programy radiowe i telewizyjne, pomimo dużego zainteresowania „Solidarność” nie wzbudzała społecznej sympatii. Do wyjątkowych należał wypadek w Dniepropietrowsku, gdzie 29 lutego 1981 r. na budynku obwodowego komitetu partii, pojawił się transparent z napisem: „Solidaryzujemy się ze wszystkimi, którzy są przeciwko wam” (Hrycak J., 2000, S. 302).

Warto pamiętać, iż radziecka propaganda sugerowała, iż braki towarów w sklepach są wynikiem wsparcia udzielanego Polsce, więc strajki polskich robotników raziły zwykłych ludzi, postrzegane były jako dowód ich lenistwa i niewdzięczności. Lokalne ukraińskie władze obawiały się napływu z Polski nielegalnej literatury, próby nawiązywania kontaktów z radzieckimi dysydentami, rozbudzania nastrojów narodowych. „Antysocjalistyczna” postawa Polaków powodowała wspomniane już lęki przed powrotem historycznych problemów i pojawieniem się roszczeń terytorialnych. Obawy te jednak były na wyrost (Wojnowski Z., 2012. S. 831–832, 842).

Reakcją władz radzieckich na polityczny kryzys w Polsce było cofnięcie wprowadzanych w ostatnich latach ułatwień w podróżowaniu. Od maja 1981 r. ruch na granicy był przez stronę radziecką stopniowo ograniczany i niemal zamarł po wprowadzeniu 13 grudnia 1981 r. stanu wojennego. Radzieckie służby odmawiały wystawiania zaproszeń Polakom, ambasada nie udzielała wiz, odwołano wycieczki i wizyty partnerskie, a nawet pojawił się zakaz odwiedzin rodzinnych u obywateli polskich pracujących w ZSRR. W efekcie liczba przyjazdów Polaków zmalała o 90%. Władze uzasadniały swoje decyzje trudną sytuacją wewnętrzną w Polsce, ale też „rzekomą prośbą władz polskich o wstrzymanie ruchu osobowego”, jak skarżył się konsul z Kijowa. Próbował on wystawiać zaświadczenia, iż władze polskie nie zgłaszają sprzeciwu wobec przyjazdu obywatela radzieckiego do PRL, ale interwencje były bezskuteczne¹⁵. Dopiero w listopadzie 1982 r. Rada Najwyższa ZSRR uchwaliła *Ustawę o państwowej granicy ZSRR*, która mówiła o działaniach w warunkach „zaostrzonej sytuacji międzynarodowej”

za 1981 rok, k. 31–32.

¹¹ AMSZ, Dept. Konsularny, K I 302-56-85, Informacja Konsula Generalnego PRL w Kijowie z pobytu w obwodach chmielnickim, czerniowskim i tarnopolskim w dniach 6–9.08.1984, k. 6.

¹² AMSZ, Dept. Konsularny, K I 302-56-86, Pismo do MSZ w Warszawie, 20 lipca 1984, s. 4.

¹³ AMSZ, Dept. Konsularny, K I 302-56-85, Sprawozdanie z pobytu w Iwano-Frankowsku oraz w Bogorodczanach (21–24 maja 1984 r.), b.p.

¹⁴ AMSZ, Pf 302-147-88, Sprawozdanie Agencji Konsularnej ze Lwowie za 1987 rok, s. 7.

¹⁵ AMZS, Dept. Konsularny, 19/91 w.20, Pismo Konsulatu Generalnego PRL w Kijowie do MSZ w Warszawie, 15.04.1983, b.p.

i „wzmoczonej działalności wywrotowej ośrodków dywersyjnych”¹⁶.

Choć w stanie wojennym „Solidarność” została rozbita, społeczeństwo polskie nie wyzbyło się dążeń wolnościowych i w latach 80. wykazywało się dużą aktywnością, determinacją w realizacji celów życiowych, a osłabione polskie władze komunistyczne nie były w stanie nad tym panować. Koncentrując się na zwalczaniu opozycji nie blokowały swobodniejszych zachowań obywateli, w tym ich zwiększonej mobilności. Ruch na granicy polsko-radzieckiej zaczęto przywracać od 1984 r., przy czym Polacy stracili możliwość podróżowania w oparciu o wpis w dowodzie osobistym i zaczęto teraz wydawać oddzielne paszporty uprawniające do wyjazdu do krajów socjalistycznych. Wyjazdy turystyczne organizować mogło początkowo tylko związane z Towarzystwem Przyjaźni Polsko-Radzieckiej biuro podróży „Kalinka”, które jako jedyne cieszyło się zaufaniem strony radzieckiej (z kolei obywatele radzieccy przyjeżdżali głównie w grupach zorganizowanych przez biuro podróży „Intourist”), ale w kolejnych latach też inne biura, szkoły, zakłady pracy. W 1985 r. do ZSRR w ramach wypoczynku przyjechało 100 tys. Polaków (Stola D., 2010. S. 488), przy czym w statystykach tych nie uwzględniano znacznie częstszych przejazdów tranzytowych.

W marcu 1985 r. władzę w ZSRR przejął Michaił Gorbaczow. Kierunek zapowiedzianych przez Gorbaczowa działań reformatorskich wyznaczały programowo trzy główne hasła: pierestrojki (przebudowy), głośności (jawności) i uskorienija (przyspieszenia). W sferze polityki wewnętrznej oznaczać miały one m.in. przebudowę i modernizację gospodarki, umożliwienie działalności sektora prywatnego. Wśród haseł pierestrojki dotyczących polityki zewnętrznej pojawiła się „dezideologizacja” stosunków międzynarodowych (McFaul M., 2001. S. 40–51; Broda M., 2016. S. 70). Wdrażanie reform miało potrwać kilka lat, ale rozluźnienie pojawiło się szybko.

Już w maju 1985 r. strony polska i radziecka porozumiały się w tzw. uproszczonego trybu przekraczania granicy państwowej. Tzw. mały ruch nadgraniczny odbywał się między miejscowościami położonymi po przeciwnych stronach granicy, ale oddalonymi od siebie maksymalnie o 50 km (na ukraińskim odcinku granicy odnosiło się to do 183 miejscowości w Polsce i 137 w USRR), których mieszkańcy mogli podróżować bez paszportu. Dotyczyło to przypadków oficjalnych międzynarodowych spotkań, imprez, wizyt u krewnych z okazji ważnych wydarzeń rodzinnych, nieszczęśliwych wypadków czy choroby. Granicę można było przekraczać w wyznaczonych punktach, tylko w dzień, podając się normalnej kontroli celnej,

a pobyt nie mógł trwać dłużej niż 7 dni¹⁷. Dzięki tym różnym ułatwieniom w ostatnich latach istnienia systemu kontakty polsko-radzieckie przybrały skalę masową.

W 1988 r. ZSRR odwiedziło już prawie 1,2 mln Polaków, z czego Ukrainę — 700 tys. (w tym 250 tys. na zaproszenie bliskich bądź w celu odwiedzenia grobów, ale większość — w ramach tranzytu). Dopiero pod koniec 1988 r. uproszczono formalności obowiązujące w ruchu bezwizowym, odstępując w niektórych przypadkach od konieczności posiadania zaproszenia. Mogły je zastąpić skierowania na wypoczynek lub leczenie, telegramy informujące o rodzinnych uroczystościach czy dowody istnienia grobów krewnych. Parę miesięcy wcześniej zaczął się proces kształtowania instytucji politycznych reprezentujących interesy mniejszości polskiej w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, co jeszcze bardziej zintensyfikowało kontakty przez granicę. Wszystko to spowodowało lawinę — w 1990 r. granicę między Polską a Ukraińską SSR przekroczyło z obu stron prawie 4 mln osób, a w ostatnim roku istnienia ZSRR — 5 mln (Maksimczuk A., Sidorowicz L., 2008. S. 86–87).

Liberalizacja zasad wyjazdów była nie tylko usuwaniem niepotrzebnych barier w sąsiedzkich kontaktach, ale też sposobem na łagodzenie skutków kryzysu ekonomicznego, który objął wszystkie kraje bloku wschodniego. Był on szczególnie ostry w radzieckiej Ukrainie, rządzonej od 1972 r. przez „twardogłowego” sekretarza partii Wołodymyra Szerbyckiego. Choć republika ta była największym w ZSRR producentem rudy żelaza, żeliwa, stali i zbóż, to lata intensywnej eksploatacji prowadzonej przez Moskwę mocno odbiły się na jej gospodarce, tempo rozwoju malało (Hrycak J., 2000. S. 303). W dodatku „pierestrojka” na Ukrainie zaczęła się później niż w innych republikach i przebiegała wolniej. W 1988 r. tylko 28 % produkcji ukraińskich fabryk stanowiły artykuły konsumpcyjne. Ukraina zmagala się z brakami żywności, zwłaszcza mięsa i produktów mlecznych (Marples D., 1991. S. 2–4). Według oficjalnego Raportu O. Moskwina opublikowanego w 1990 r.¹⁸, znaczna część mieszkańców była niedożywiona, 45 % żyło poniżej poziomu ubóstwa. Sytuację pogarszało wyłączenie 500 tys. hektarów na skutek skażenia wywołanego katastrofą w Czarnobylu. Usuwanie jej skutków pociągało ogromne koszty. Deficyt budżetu republiki sięgnął wówczas 6 mld rubli (Marples D., 1991. S. 10, 15). Sposobem na

¹⁷ Porozumienie między Rządem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej a Rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o uproszczonym trybie przekraczania granicy państwowej przez obywateli zamieszkających w miejscowościach przygranicznych, podpisane w Moskwie w dniu 14 maja 1985 r., „Dziennik Ustaw” 1985, nr 24, poz. 114.

¹⁸ O. Moskvin, *Analiz tendentsii zminy rivnya zhyttia naseleння URSS*, „Ekonomika Radyans’koi Ukrainy” 1990, nr 2, s. 13–21.

¹⁶ AMZS, D-ZSRR, 28/86, w-2, pismo Wydziału Konsularnego Ambasady PRL w Moskwie, 1.12.1982, b.p.

rozwiązanie problemów miała być reforma z 1987 r. zwiększająca samodzielność przedsiębiorstw państwowych i wprowadzająca pewne elementy gospodarki rynkowej. Przebiegała ona powoli i nie przynosiła zadowalających efektów, a podwyżki płac nie nadążały za wzrostem kosztów utrzymania¹⁹. Sytuacja sprzyjała więc indywidualnej aktywności ekonomicznej, a jedną z jej prostszych form były transakcje handlowe z sąsiadami z zagranicy. Moskwini ubolewali nad oportunistami „ludzi zaradnych i przebiegłych”, którzy robili duże sumy pieniędzy poprzez wykorzystywanie niedoborów towarów (Marples D., 1991. S. 14).

W Polsce bieda nie była aż tak rozpowszechniona. Według deklaracji respondentów z 1989 r. w 1/3 rodzin robotników wystarczało pieniędzy jedynie na skromne wyżywienie, nie mogło sobie pozwolić nawet na nie 4 % rodzin (Słabek H., 2014. S. 486). Ogół Polaków odczuwał braki w zaopatrzeniu sklepów, zwłaszcza w mięso, które od 1981 r. było w Polsce reglamentowane. W 1983 r. częściej niż dwa razy w tygodniu jedzono mięso w 54 % polskich rodzin. Badania opinii publicznej wskazywały również, że na początku lat 80. ponad 10 % badanych deklarowało niski stopień zaspokojenia potrzeb w zakresie wyżywienia, 22 % w zakresie odzieży, 24 % mieszkania (Jarosz D., 2006. S. 232–235). W sytuacji braku możliwości zakupu towarów w sklepach pozostawało kosztowniejsze zaopatrywanie się w obszarze drugiego obiegu gospodarczego (*second economy*). Jego głównymi elementami były wówczas handel bazarowy, w którym ceny były bardzo wysokie, oraz nieformalna zagraniczna wymiana handlowa. Polacy uprawiali ją nie tylko podróżując do ZSRR, ale i innych krajów socjalistycznych, zwłaszcza na Węgrzech oraz w Rumunii, a także zachodnich (Austrii, Włoch, Francji, Grecji, Finlandii, Szwecji), Turcji).

„Turystyka merkantylna”

Tak więc wizyty u rodziny, odwiedzanie grobów i tranzyt do Rumunii czy Bułgarii były pretekstem do wyjazdu Polaków na Ukrainę w celach handlowych na niespotykaną dotąd skalę. Wraz z pogłębianiem się kryzysu ekonomicznego w Polsce i ZSRR, skala przewozu i handlu rosła.

Turysta indywidualny na początku lat 80. mógł wywieźć z Polski przedmioty osobistego użytku oraz upominki o łącznej wartości do 1000 zł. Z ZSRR można było przywieźć jako upominki przedmioty o łącznej wartości do 100 rubli i dwie sztuki wyrobów ze złota i kamieni szlachetnych. Musiały być zakupione za środki pochodzące z legalnej wymiany. Do towarów

najczęściej wówczas przywożonych i sprzedawanych w ZSRR należała modna odzież, głównie jeansy, bielizna damska, zegarki elektroniczne, aparatura video, radia, potem komputery osobiste. Nie musiały pochodzić z Polski, ale też np. państw Bliskiego Wschodu, a nawet Azji Południowo-Wschodniej. W drugą stronę wędrowały wyroby ze złota, futra, kawior i obca waluta, a pod koniec dekady telewizory. Wywożono je legalnie (jedną sztukę na osobę), ale skala wykupu przez Polaków niepokoiła lokalne władze, gdyż doprowadzała do pustych półek²⁰. Jedynie przewóz literatury religijnej, dewocjonaliów, wydawnictw zachodnich lub nielegalnych wydawnictw polskich, traktowany jako działania polityczne, był zupełnie niedozwolony. Tego głównie szukali kontrolujący podróży ukraińscy celnicy.

Transakcje handlowe zawierane były w typowych miejscach, w których przebywali cudzoziemcy — w hotelach czy na parkingach. Część przedmiotów przywożona była z myślą o konkretnych nabywcach, znanych podróżującym lub poleconych przez z znajomych. Polaków najbardziej przyciągał Lwów i on też był najczęstszym miejscem wymiany handlowej. W 1984 w mieście tym ukarano za handel 3000 polskich turystów²¹. Co ciekawe, w ramach działalności profilaktycznej, zapobiegającej popełnianiu przez Polaków przestępstw, we lwowskiej agencji konsularnej pojawił się pomysł, by założyć sklep, w którym Polacy mogliby legalnie sprzedawać przywiezione towary. Sprzeciwił się jednak temu konsulat w Kijowie²².

Do drobnego handlu wykorzystywano też polską linię kolejową z Przemyśla do Zagórza, biegnącą na kilkunastokilometrowym odcinku przez terytorium ZSRR. Obsługi przejeżdżającym tamtędy polskich pociągów towarowych wielokrotnie (w latach 1978–81 odnotowano około 40 takich sytuacji) zatrzymywały składy, pod pretekstem awarii, w okolicy ukraińskich miejscowości Chyrów czy Niżankowice, aby skontaktować się z miejscową ludnością. W ciągu kilku chwil sprzedawano drobne artykuły spożywcze - proszek do pieczenia, przyprawy do zup, czasem swetry. Kupowano papierosy, alkohol, kawę, przecier pomidorowy. Co ciekawe, polska Służba Bezpieczeństwa miała ten proceder pod „kontrolą operacyjną”, ale ograniczała się do rozmów profilaktyczno-ostrzegawczych uznając, iż jego skala nie wymaga podejmowania poważniejszych działań²³.

²⁰ AMSZ, Dept. I, 33/97, w-1, Sprawozdanie Urzędu Konsularnego PRL w Mińsku za okres 30.12.1987–1.01.1989 r., 12.01.1989, b.p.

²¹ AMSZ, Dept. Konsularny, KI 302-56-85, Sprawozdanie Konsulatu Generalnego PRL w Kijowie za 1984 rok. Tajne, b.p.

²² AMZS, Dept. Konsularny, 302-147-88, Pismo Departamentu Konsularnego MSZ, 16.02.1988, s. 3.

²³ AIPN, IPN Rz 00320/38, Wniosek o wszczęcie sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Tranzyt”, 27.09.1984, k. 4; Plan operacyjnych przedsięwzięć do sprawy operacyjnego sprawdzenia kryptonim „Tranzyt” nr ewid. 1606, 12.09.1984,

Przewóz większych ilości towarów, a także wspomnianych wyżej przedmiotów zakazanych oraz dewiz był nielegalny i ścigany, zwłaszcza przez stronę ukraińską. Obywał się w formie przemytu, często przy wykorzystaniu schowków w bagażu, odzieży, samochodach czy wagonach kolejowych. Osiągał on dużą skalę, choć zarówno służby radzieckie, jak i polskie były przekonane, iż uprawia go stosunkowo wąska grupa kilku-kilkunastu tysięcy Polaków „która z turystyki zrobiła sobie wspaniałe źródło wyjątkowo wysokich dochodów”. Ludzie ci często współpracowali z obywatelami radzieckimi, którzy byli ich odbiorcami bądź pośrednikami²⁴.

Przemyt był tępiiony i surowo karany. Groził utratą towaru, grzywną, zakazem wjazdu do ZSRR, a nawet więzieniem. Charakterystyczną bardzo dotkliwą karą za przemyt była konfiskata środków transportu, którą prowadziły specjalne wydziały terenowe podlegające II Zarządowi KGB. Można było ją nałożyć, gdy samochód był specjalnie przystosowany do ukrycia przedmiotów, posiadał schowki. W rzeczywistości jednak zdarzały się konfiskaty bez spełnienia tego warunku. W 1984 r. na granicy z Rumunią w Mościskach odebrano Polakom 42 samochody. Podejmowane w takich sytuacjach interwencje konsulatu były bezskuteczne²⁵. Jak raportował konsul z Kijowa — na argument, że wartość przemycanych towarów jest niewspółmiernie niska do rekwirowanych pojazdów strona radziecka odpowiadała, „że właśnie z tych względów kompetentne władze radzieckie nie skierowały sprawy do postępowania karnego celem orzeczenia kary pozbawienia wolności, a poprzestały na zastosowaniu dolegliwości ekonomicznej”²⁶. Tylko w 1985 r. wszczęto w ZSRR blisko 6 tys. spraw przeciw obywatelom polskim w związku z przemytem. Skonfiskowano towary wartości prawie 2 mln. rubli i 25 samochodów. Rok później spraw było ponad tysiąc więcej. W latach 1985–1987 Polacy stanowili

1/3 przemytników ujętych w ZSRR. Około 5 % z nich uprawiało proceder w trakcie delegacji, 10 % podróży prywatnej, 20 % to turyści zwiedzający ZSRR i aż 60–70 % to przejeżdżający przez tranzytem przez Ukrainę²⁷.

Wraz z postępami liberalizacji w obu krajach zwiększała się tolerancja na nielegalny handel. Po koniec lat 80. działali już nieformalni polscy hurtownicy, jak pisze Jerzy Kochanowski „jedna osoba zdołała w ciągu kilku miesięcy przewieźć Polski do ZSRR 304 komputery, a pasażerowie jednego rejsu po Morzu Czarnym przewieźli z Turcji do ZSRR 100 tys. par jeansów, 700 tys. sztuk kosmetyków, 500 tys. metrów tkanin, 500 tys. zegarków elektronicznych, 4 tony gumy do żucia, na łączną wartość 50 mln rubli (10 mln \$). Obrót towarami dokonany przez Polaków w obwodzie Lwowskim pod koniec lat 80. szacowano na 1 mld rubli” (Kochanowski J., 2010. S. 332–333). Po przełomie ustrojowym w Polsce w 1989 r. tacy ludzie przeobrażali się w legalnie działających biznesmenów, nierzadko wykorzystując zdobyte w okresie komunizmu kontakty.

Zachowania o charakterze politycznym

Z donosu współpracownika polskiej Służby Bezpieczeństwa z 1984 r. dowiadujemy się, iż jeden z pracowników budowy fabryki w Sumach często pijany „Wyśpiewuje różne piosenki podważające autorytet Breżniewa, Andropowa i Jaruzelskiego, sojusze społeczno-gospodarcze zawarte między ZSRR i PRL. Twierdzi, że w okresie swojego tam pobytu zdąży wszystkich tych piosenek nauczyć tak, że będą śpiewać razem z nim zgodnym chórem”²⁸. W tym samym czasie polski konsul z Kijowa raportował: „Do przeszłości należą przypadki przywożenia literatury antysocjalistycznej oraz agitacji na rzecz Solidarności, a także prowokacyjne zachowanie się niektórych polskich turystów”²⁹. Wydaje się, że przebywający na Ukrainie Polacy rzadko świadomie inicjowali polityczne dyskusje, a tym bardziej namawiali do sprzeciwu wobec władz, choć były takie pojedyncze przypadki opisane w donosach do władz (np. turyści namawiali do buntu ludzi stojących w długich kolejkach do sklepów, na to ci mieli odpowiedzieć, że problemy z zaopatrzeniem są spowodowane koniecznością karmienia cwanych, leniwych Polaków). W oczy kłuło raczej „swobodne i demonstracyjne” zachowanie Polaków opowiadających dowcipy polityczne, krytykujących

k. 3; Wniosek o zakończenie sprawy operacyjnego sprawdzenia krypt. „Tranzyt”, 27.09.1985, k. 24–25.

²⁴ AMSZ, Dept. Konsularny, K I 302-56-86, Pismo do MSZ w Warszawie, 20 lipca 1984, s. 4. Jeden z członków ujawnionej siatki przemytniczej opisał mechanizm akcji z wykorzystaniem kolejowego tranzytu z Polski do Rumunii. Przeprowadzano je zanim pociąg dojechał do Lwowa, w okolicach Gródka Jagiellońskiego (Gorodok). Pociąg zatrzymywany był przez Polaka poprzez użycie hamulca bezpieczeństwa, w miejscu, gdzie czekali w samochodach ukraińscy kontrahenci. Za przywiezione z Polski jeansy przekazywali towar poszukiwany w Rumunii, po czym odwozili Polaków na dworzec we Lwowie. W Bukareszcie towar wymieniano znowu na jeansy i zaopatrywano się w papierosy Kent, które w drodze powrotnej, znów w okolicach Lwowa, wymieniano na złoto (Kochanowski J., 2010. S. 317–318).

²⁵ AMSZ, Dept. Konsularny, K I 302-56-85, Sprawozdanie Konsulatu Generalnego PRL w Kijowie za 1984 rok. Tajne, b.p.

²⁶ AMSZ, Dept. Konsularny AMSZ, MZS — Dept. Konsularny, K I 302-82-85, Sprawozdanie z działalności Wydziału Konsularnego Ambasady PRL w Moskwie za rok 1984. Poufne., b.p.

²⁷ AIPN, IPN 01304/688, Informacja. Dotyczy naruszania przepisów celnych ZSRR przez obywateli PRL, s. 5–7.

²⁸ IPN Rz 00141/2548 Jacket „Informacja spisana ze słów tw.ps.”Jodła”, 2.01. 1984, k.

²⁹ AMSZ, Dept. Konsularny, K I 302-56-85, Informacja Konsula Generalnego PRL w Kijowie z pobytu w obwodach chmielnickim, czerniowskim i tarnopolskim w dniach 6–9.08.1984, k. 3–4.

rzeczywistość i odnoszących się z wyższością do obywateli radzieckich³⁰.

W kontekście wspomnianych już obaw przed polskim dążeniem do zmiany granic, politycznego charakteru nabierało ogromne zainteresowanie odwiedzeniem Lwowa. Dozwolona trasa tranzytowa celowo go omijała, ale zdeterminowani polscy turyści szukali sposobów obejścia zakazu. Jednym z nich było niekupowanie biletu na całą trasę, by móc się tłumaczyć przerwę w podróży oczekiwaniem na pociąg z wolnymi miejscami. Czasem pozorowano w tym celu kradzież czy zgubienie dokumentów³¹. Zwiedzający Lwów Polacy nierzadko w głośnych komentarzach podkreślali polskość miasta, czy odłączali od grupy i podejmowali poszukiwanie jej śladów na własną rękę. Czasem też kwestionowali słowa miejscowych przewodników, co było traktowane jako postawa antyradziecka.

W oczach służb radzieckich polityczne były wszelkie działania związane z szerzeniem religii czy ujawnianiem swojego w nią zaangażowania. Takie postawy Polacy niejednokrotnie przyjmowali, czasem liczył się dla nich wymiar duchowy, czasem — krańcowo inaczej — zyski finansowe, jakie można było uzyskać, np. dzięki sprzedaży dewocjonaliów. Swoją „klerykalizm” mieli demonstrować polscy studenci studiujący w ZSRR. Krzyże, święte obrazy czy portrety papieża zawieszano w akademikach, co było postrzegane jako demonstracja. „Robili to głównie w otoczeniu radzieckich kolegów” — oceniały służby radzieckie³².

Przykładem działań bezinteresownych, z pobudek religijnych, były zanotowane w lipcu 1985 r. dwa wypadki wyrzucenia z polskiego pociągu przejeżdżającego przez Chyrow paczek z Pismem Świętym w języku ukraińskim³³, a przede wszystkim podejmowana działalność misyjna. „Nasza podróż do Związku Radzieckiego rozpoczęła się we wrześniu 1988 roku, gdy zza wschodniej granicy zaczęły docierać pierwsze głosy o *Pierestrojce*. Podejmując „misyjną wyprawę”, miałyśmy na celu odwiedzenie kilku parafii na terenie ówczesnej Republiki Ukraińskiej i rozeznanie, gdzie w przyszłości, mogłybyśmy — jako zgromadzenie zakonne — rozpocząć pracę apostołską. Ze względu na ów cel i — by nie narażać osób, które nas zaprosiły — postanowiłyśmy, że pojedziemy jako osoby świeckie. Stroje zakonne zamierzałyśmy starannie ukryć, wśród świeckich ubrań” — wspomina s. Maksymiliana Kamińska ze Zgromadzenia Misjonarek Chrystusa Króla. Pomimo życzliwości

ukraińskiej celniczki zakonnice na granicy zostały zatrzymane ze względu na przewóz dewocjonaliów. „Kazano nam stanąć pod ścianą i wykonano wiele zdjęć, które — jak nam oznajmiono — będziemy mogły znaleźć już następnego dnia, w każdym większym muzeum ateistycznym. Postawiono nam także po „karnej pieczęcie” w paszportach i wpisano do rejestru przemytników, dając do zrozumienia, że nasz pobyt w ZSRR nie jest mile widziany”. Siostry jednak podróż kontynuowały, korzystając ze wsparcia, czasem przypadkowych osób. W katolickiej parafii w Barze przez miesiąc uczyły dzieci religii. Determinacja i wysiłek, jakie wiązały się z utrzymaniem praktyk religijnych na Ukrainie, budził podziw i wzruszenie polskich zakonnic³⁴.

Uznanie wobec Ukraińców pojawiało się także, gdy goście zauważali, że warunki życia są tu trudniejsze niż w pogrążonej w kryzysie Polsce. Dostrzegali nie tylko braki w zaopatrzeniu sklepów, dzięki którym mogli zarabiać a handlu, ale też szereg innych uciążliwości, nieznanych w Polsce. Gospodarze musieli znosić np. ograniczenia w dostawie wody, możliwości poruszania się, intensywniejszą niż w Polsce kontrolę (np. w hotelach). Zdarzało się, że goście zachęcali ich do oporu, na wzór polski, co jednak nie było dobrze przyjmowane (Wojnowski Z., 2012, S. 843).

Odwiedzający ZSRR Polacy sami mieli skłonność do tłumaczenia większości zaskakujących ich zjawisk kwestiami politycznymi, co nierzadko, ale nie zawsze było słuszne. „W miejscach publicznych: na ulicach, w metrze, trolejbusach, sklepach, ludzie rozmawiali bardzo głośno. Dlaczego? Ponoć lepiej było rozmawiać głośno i wymieniać opinie na tematy dozwolone, niż zwracać na siebie uwagę członków tajnych służb podejrzanym zachowaniem” — zanotował turysta³⁵. Zgodną ze stereotypem polityczną interpretację znajdowano także dla zjawisk zupełnie apolitycznych, jak na przykład gęstej roślinności przy drogach, którą brano za osłonę przeciw szpiegom. Takie myślenie barwnie ujęła we wspomnieniach polska pisarka Joanna Chmielewska: „Gdzieś po drodze z Kijowa na Krym zirytowały te ich zakazy i uparłam się sprawdzić, dlaczego piękna, asfaltowa szosa, wiodąca dokądś w dal, jest zamknięta dla ruchu. Co tam mają na końcu, że zabraniają jechać, ośrodek wojskowy, obóz koncentracyjny, kopalnię złota, tajemnicę jakąś, krew w żyłach mrożąca...?” — okazało się, że droga prowadziło donikąd, kończyła się w polu³⁶.

³⁰ AIPN, IPN BU, 0662/3, Informacja: dot. niektórych problemów związanych z wymianą osobową pomiędzy PRL a ZSRR w latach 1976-1977, 1 lipca 1977 r., Tajne s. 67

³¹ AMSZ, Dept. Konsularny, K I 302-56-86, Pismo do MSZ w Warszawie, 20 lipca 1984, s.4.

³² AMSZ, Dept. I, 33/97, w-1, Sprawozdanie Agencji Konsularnej PRL we Lwowie za 1987 rok, s. 19-24.

³³ AIPN, IPN Rz 00320/38, Notatka służbowa dot.: przerzutu biblii na stronę ZSRR, 16.07.1985, k. 258.

³⁴ M. Kamińska, *Krótkie wspomnienia z podróży do ZSRR, napisane po 19 latach*, <http://www.mchr.pl/index.php/homepage/historia-m/wspomnienia-opowiesci-i-rozmowy/167-krotkie-wspomnienia-z-podrozy-do-zsrr-napisane-po-19-latach> [dostęp: 25.05.2021].

³⁵ M. Sznajder, *Moje podróże — ZSRR*, <https://dziamber.wordpress.com/2009/12/24/moje-podroze-%E2%80%93-zsrr-%E2%80%93-36809/>, [dostęp: 18.03.2015].

³⁶ J. Chmielewska, *Podróż do ZSRR*, http://niniwa22.cba.pl/chmielewska_podroz_do_zsrr.htm [dostęp: 1.06.2021].

Czasem Polacy próbowali wykorzystywać uwrażliwienie gospodarzy na sprawy polityczne. Przyłapani na gorącym uczynku polscy przemytnicy nierzadko chcąc uzyskać zwolnienie z kary pokazywali legitymacje Towarzystwa Przyjaźni Polsko-Radzieckiej albo partyjne, deklarowali swe oddanie sprawie socjalizmu i przyjaźni polsko-radzieckiej. Przez stronę ukraińską nie było to dobrze przyjmowane³⁷.

Częściowo polityczną wymowę miała też postawa polskich służb dyplomatycznych. W drugiej połowie lat 80. coraz częściej ujawniały one swój krytyczny stosunek do funkcjonowania instytucji radzieckich. W raporcie konsulatu w Kijowie za 1986 r. była mowa o trudnościach, z którymi ze względu na „złą wolę i niekompetencję” spotykali się obywatele polscy, np. odmowach przedłużenia pobytu z przyczyn losowych, zgody na wyjazd do innego miasta. Po polskich interwencjach na wyższym szczeblu zazwyczaj następowała okresowa poprawa sytuacji, stopniowo pojawiał się bardziej kulturalny i życzliwszy stosunek służb celnych do Polaków, przejawiający się m.in. w pozytywnie rozpatrzonych odwołaniach w sprawie konfiskaty gotówki i rzeczy osobistych³⁸.

Aktywność handlowa Polaków, o których tu była mowa, miała charakter polityczny tylko w sensie, jaki sugerował Jerzy Szacki: „wymykanie się gospodarki spod kontroli rządu było zapewne jednym z głównych czynników kształtowania się poglądu, że społeczna niezależność jest możliwa” (Szacki J., 1997. S. 27). Natomiast zawiązywane przy tej okazji kontakty międzyludzkie wskazywały na zmniejszanie się bariery politycznej między narodami. Ze względu na ryzyko ukarania przez władze, wymagały one wzajemnego zaufania, którym nierzadko obdarzano ludzi sobie nieznanych. Bywało, że towar deponowano u kogoś niedawno poznanego, przekazywano go w zamian za obietnicę późniejszej zapłaty albo wymiany itp. Nierzadko Polacy korzystali z noclegów u nowo poznanych Ukraińców³⁹. W kryzysowych sytuacjach ujawnienia nielegalnych działań, wspólnie pozorowano dużą zażyłość, wyjaśniającą przekazywanie sobie pieniędzy czy

użyczanie przedmiotów. Bez takiego zaufania, które oparte było jedynie na wspólnocie losów, transakcje nie byłyby możliwe.

W związku z ożywieniem kontaktów nieformalnych w latach 80. pojawiło się w Polsce pewne zainteresowanie, a niekiedy nawet „oczarowanie Ukrainą”, zwłaszcza jej kulturą. Coraz częstsze kontakty osobiste przełamywały negatywne stereotypy ukształtowane pod wpływem historii, zwłaszcza wydarzeń z okresu II wojny. Jak pisała studentka z Krakowa: „Na szczęście my, pokolenie, które znamy wojnę tylko z filmu i opowiadań babć i dziadków, nie jesteśmy obciążeni uczestnictwem w tych wydarzeniach, dlatego łatwiej nam, co wcale nie znaczy prosto, nawiązywać kontakt z Ukraińcami. [...] Okazało się, że młodzi ludzie, bez względu na uprzedzenia, wszędzie są tacy sami, skorzy do śmiechu, żartów i potrafią się porozumieć, nawet wspólne robienie kanapek i herbaty może być poznawcze. Dla mnie osobiście było fascynującym to, że Ukrainki przy pracach domowych śpiewają. Było to coś szokującego, a równocześnie pociągającego. Czułam zazdrość, że nasza tradycja jest pod tym względem uboższa”⁴⁰.

Zakończenie

Wzrastającą w liczbę wyjazdów Polaków do wschodnich sąsiadów i stopniowe ograniczanie kontroli nad tym ruchem, można uznać za dowód postępującej detotalitaryzacji systemu przechodzącego przez kolejne fazy rozkładu. Będąca celem większości podróży nieformalna wymiana handlowa stała się integralną częścią obu gospodarek, z dużym wpływem na poziom życia obywateli. Władze musiały ją tolerować, a działania utrudniające, zwłaszcza ze strony polskiej, podejmowane były na niewielką skalę, tylko na tyle, by demonstrować trzymanie się założeń ustrojowych. Paradoxem jest, że gdy system komunistyczny zakładający internacjonalizm ulegał rozkładowi, realne więzi między narodami, zamiast słabnąć, wzmacniały się. Zapoczątkowane w latach 80. zjawisko bezpośrednich kontaktów między obywatelami sąsiadujących krajów, służących celom ekonomicznym, nasiliło się po upadku komunizmu i ruch między Ukrainą i Polską, stale się zwiększał, tak jak więzi gospodarcze. Obecnie granica z Ukrainą jest najczęściej (ponad 20 mln razy w roku) przekraczaną z polskich granic.

⁴⁰ M. Mitoraj, *Oczarowanie Ukrainą*, http://www.nestor.cracow.pl/Wydawnictwo/ms1/cz_6.htm [dostęp: 20.05.2021].

REFERENCES

- Broda, M. (2016). Pieriestrojka znaczy smuta? O mentalno-społecznym kontekście sposobu pojmowania przez Rosjan gorbaczowowskich przemian, *Eastern Review*, 5, 69–81 [in Polish].
DOI: <https://doi.org/10.18778/1427-9657.05.06>
Drawicz, A. (1995). Nasze widzenie Rosjan w XX wieku. *Dzieje Najnowsze*, 27 (2), 37–41 [in Polish].

- Hrycak, J. (2000). *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej [in Polish].
- Jarosz, D. (2006). Reakcje społeczne na niedobory mięsa w Polsce w latach 1945–1989 (zarys problematyki), *Polska 1944/1989. Studia i Materiały*, 7, 223–266 [in Polish].
- Jędraszczyk, K. (2020). Polityka pamięci i konflikt o miejsca pamięci w praktyce bilateralnej. In I. Ksenicz, K. Wasilkiewicz (Eds.), *W kręgu gnieźnieńskiej humanistyki*, (pp. 31–72). Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM [in Polish].
- Kochanowski, J. (2010). *Tylnymi drzwiami. „Czarny rynek” w Polsce 1944–1989*. Warszawa: WAB [in Polish].
- Maksimczuk, A., Sidorowicz, L. (2008). *Polska granica wschodnia w warunkach transformacji (wybrane aspekty)*. Białystok: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej [in Polish].
- Marples, D. (1991). *Ukraine under Perestroika: Ecology, Economics and the Workers’ Revolt*. New York: Palgrave Macmillan [in English].
- McFaul, M. (2001). *Russia’ Unfinished Revolution. Political Change from Gorbachev to Putin*. Ithaca–London: Cornell University Press [in English].
- Piotrowski, J. (2015). Przemiany niepodległościowe na Ukrainie w świetle polskiej publicystyki w latach 1988–1994. *Świat idei i polityki*, 14, 306–331 [in Polish].
- Rychard, A. (1987). Konflikt i przystosowanie: dwie koncepcje ładu społecznego w Polsce. In M. Marody, A. Sułek (Eds.), *Rzeczywistość polska i sposoby radzenia sobie z nią* (pp. 89–108). Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].
- Słabek, H. (2014). O społecznej historii Polski 1945–1989, Warszawa: Książka i Wiedza [in Polish].
- Stola, D. (2010). *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej [in Polish].
- Szacki, J. (1997). Powrót do idei społeczeństwa obywatelskiego. In Ani książkę, ani kupiec: obywatel. *Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, (9–30). Kraków: Znak [in Polish].
- Wojnowski, Z. (2012). Staging Patriotism: Popular Responses to Solidarność in Soviet Ukraine, 1980–1981, *Slavic Review*, 71 (4), 824–848 [in English].
DOI: <https://doi.org/10.5612/slavicreview.71.4.0824>
- Zięba, A.A. (1995). Ukraińcy w oczach Polaków (XX wiek). *Dzieje Najnowsze*, 27 (2), 95–104 [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 26.06.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.211>
УДК 94(438+470)"1573":328

Марія Мотуз,

аспірантка кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Mariia Motuz,

Postgraduate Student
of the Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: m.motuz.asp@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0002-3436-3059

Ян Замойський як представник Белзького воєводства на Варшавському конвокаційному сеймі 1573 року

У статті представлена позиція Яна Замойського як єдиного посла Белзького воєводства на Варшавському конвокаційному сеймі 1573 року, що дозволяє наочніше зрозуміти діяльність шляхти белзької землі на сеймах Речі Посполитої наприкінці XVI століття. Акцентується увага на поглядах шляхти українських воєводств, які багато в чому були суголосними з позицією представників Великопольщі та Малопольщі. Зокрема, в ухвалених у Белзі, Віслиці та Шрьоді інструкціях містяться положення про необхідність вироблення правил майбутньої елекції, а також визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики на період безкоролів'я.

Ключові слова: Сигізмунд II Август, безкоролів'я, Белзьке воєводство, Ян Замойський, конвокаційний сейм.

Jan Zamojski as a Representative of the Belz Voivodeship at the Warsaw Convocation Sejm in 1573

The main purpose of the article is to study the position of Jan Zamojski as the sole ambassador of the Belz Voivodeship at the Warsaw Convocation Sejm in 1573. Such work will provide a better understanding of the sejm activities of the nobility of the Belz land in the late 16th century. The methodological basis of the article is the general scientific methods of critical analysis and synthesis. Among the special historical methods can be distinguished historical-comparative and problematic-chronological approaches. Legislative achievements of the pre-convocation sejms of Belz, Kalisz, Krakow, Poznan and Sandomierz voivodeship, resolutions of the Warsaw Convocation Sejm in 1573 and private correspondence of Jan Zamoyski in this period were used as a source base. Comparing the provisions of the instructions of the Belz pre-convocation sejm with the proposals of Wielkopolska and Malopolska ambassadors, as well as analysing Zamoyski's letters at this time, we came to the conclusion that the views of the Ukrainian voivodeship largely coincided with those of Wielkopolska and Malopolska. In particular, in the instructions adopted in Belz, Wisla and Schröd, we come across mentions of necessity to agree on the time, place of election and form of participation of the nobility in this process, as well as to determine the principles of domestic and foreign policy for the interregnum. In addition, the Belgian ambassador Zamoyski in a letter to the provincial officer of the Ruthenian voivodeship Yakub Herburt put forward the idea

of a common Sejm for all Ukrainian lands. In part, such statements can be interpreted as a rhetorical tool that helped Zamoyski achieve the main political goal at the time — to expand the circle of his supporters in different regions of the Commonwealth.

Key words: Sigismund II Augustus, interregnum, Belz Voivodeship, Jan Zamoyski, Convocation Sejm.

Завершення земного шляху польського короля Сигізмунда II Августа у липні 1572 року означувало початок нового періоду в історії Речі Посполитої — доби виборної монархії. До цього моменту елекції були радше формальністю, оскільки наступного володаря обирали в межах тієї ж династії. Проте відсутність у останнього Ягеллона на польському престолі нащадків докорінно змінила ситуацію. Тож на локальних сеймиках і зібраннях, організованих у різних регіонах Речі Посполитої протягом липня — грудня 1572 року, розглядалися питання не лише про форму, час і місце майбутніх виборів, але й про зовнішню та внутрішню політику на час безкоролів'я. Своєрідним підсумком таких обговорень став Варшавський конвокаційний сейм, який відбувався з 6 по 28 січня 1573 року.

У сучасній польській та українській історіографії немає окремого дослідження, присвяченого вивченню позиції белзького старости Яна Замойського на Варшавському конвокаційному сеймі 1573 року. Однак дотичні до питання проблеми парламентаризму в Речі Посполитій викладені у дослідженнях Урсули Августиняк *“Historia Polska 1572–1795”* (Augustyniak Y., 2008), Єви Дубас-Урванович: *“Koronne zjazdu szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta”* (Dubas-Urwanowicz E., 1998), *“Bezkrólewie — czas integracji czy podziałów?”* (Dubas-Urwanowicz E., 1994, S. 35–43), *“Królestwo bez króla? Kompetencje monarsze w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta”* (Dubas-Urwanowicz E., 2002, S. 145–158), Станіслава Плази *«Wielkie bezkrólewia»*, Олексія Вінниченка, Віталія Михайловського та ін. Також назвемо біографічні нариси про Яна Замойського — праці Рейнольда Гайдештайна *“Życie Jana Zamoyskiego”* (Morzycka F., 1898), Казімежа Тишковського *“Jan Zamoyski, hetman i kanclerz wielki koronny”* (Tyszkowski L., 1934), Станіслава Гржибовського *“Jan Zamoyski”* (Grzybowski S., 1998).

Основою джерельної бази статті стала інструкція передконвокаційного белзького сеймика послу Яну Замойському на Варшавський конвокаційний сейм 1573 року¹. Також були використані ухвала зібрання краків'ян і сандомир'ян у Віслиці, опис спільного для Каліського та Познанського воєводств сеймика у Шрьоді, законодавчий

доробок Варшавського конвокаційного сейму 1573 року, приватне листування Яна Замойського у період першого безкоролів'я.

Мета статті полягає у дослідженні позиції Яна Замойського як представника Белзького воєводства на Варшавському конвокаційному сеймі 1573 року.

У перші місяці після смерті володаря Сигізмунда II Августа шляхетська спільнота Речі Посполитої, за переконанням багатьох дослідників, проявила свою відповідальність та свідомість, перебравши на себе монарші функції та компетенції (Dubas-Urwanowicz E., 1998, S. 21). Місцеві сеймики, на які шляхта неодноразово збиралася задля дискусій про подальшу долю держави, стали зразком для понадлокальних зібрань. Саме таким і став сенаторський з'їзд у Касках, на якому представники великопольської та малопольської провінцій ухвалили рішення про організацію у Варшаві конвокаційного сейму на свято Трьох Королів (6–28 січня 1573 року). Виданий прима-сом Якубом Уханським після Каського зібрання універсал передбачав, що підсумком конвокаційного сейму стане формулювання та погодження правил майбутньої елекції, а також засад зовнішньої і внутрішньої політики до обрання наступного монарха (Dubas-Urwanowicz E., 1998, S. 21).

Універсал про скликання передконвокаційного сеймика Белзького воєводства за підписом белзького каштеляна Анджея Тенчинського датується 5 груднем 1572 року. Варто відзначити, що згідно з традицією видання таких документів належало до компетенції воєвод. Однак белзький воєвода Анджей Дембовський помер ще у 1571 році. А привілей про надання цього уряду його наступнику Анджею Тенчинському відноситься вже до часів правління польського короля Генріха Валуа (1574 рік) (Gmiterek H., 1992, S. 68). Тож ми можемо обережно припустити, що саме відсутність белзького воєводи у часи першого *interregnum* стала причиною того, що саме белзький каштелян виступив з ініціативою про проведення передконвокаційного сеймика. До того ж на схожі пояснення ми опосередковано натрапляємо і в тексті універсалу: *“Iz powinności urzędu swego...prze niesposobne zdrowie i zeszłe lata IMci p. wojewody bełskiego...gdyż p. Wozicziński, któregoście WMc na zjazd ruski ślać raczyli...”*².

Тобто відповідно до обов'язків свого сенаторського уряду, зважаючи на відсутність воєводи, белзький каштелян Анджей Тенчинський

¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich rkps. 15964, t. I, vol. I: *Lauda sejmikowe bełskie 1572–1673*. S. 7–9.

² Там само. S. 6.

звертався до шляхти Белзького воєводства із закликом зібратися на сеймик задля обговорення нагальних питань і вироблення спільного плану дій. Необхідність такого зібрання белзький каштелян пояснював важливістю виробити інструкцію для послів на майбутній конвокаційний сейм у Варшаві. До того ж Анджей Тенчинський згадував про сеймики у Руському (до наших днів збереглася інформація про зібрання холмської шляхти у Красноставі 29 вересня 1572 року (Bohdya W., Gmiterek H., Ternes J., 2013, S. 25–28) і вишенський сеймик 14 грудня 1572 року (Dubas-Urwanowicz E., 1998, S. 11), даних же про діяльність галицького сеймика у цей період ми не маємо) й Волинському воєводствах (Там само).

Під час передконвокаційного сеймика у Белзі (13 грудня 1572 року) було обрано белзького старосту Яна Замойського як єдиного посла на Варшавський конвокаційний сейм, що частково може свідчити про популярність Замойського і позитивну репутацію його серед белзьких шляхтичів. Водночас варто додати, що за традицією Белзьке воєводство на сеймах мали репрезентувати четверо послів (Михайловський В. 2018, С. 66). Також було вироблено інструкцію, положення якої пропонували розглянути у межах конвокаційного сейму.

Зокрема, перший пункт ухвали зобов'язував Яна Замойського дотримуватися ухвалених на сеймику положень і прозвітувати про ухвалені на конвокаційному сеймі рішення після свого повернення:

...Pan poseł nasz... nie będzie nicz stanowił więcej ani sprawował, ale telko odpowiedz wzięwszy, do nas się wroczy, w czym rozumiemy, iż nam na wierze y stateczności jego nicz nie żydzie³.

Далі ми натрапляємо на згадку про те, що право брати участь у виборах наступного монарха є невід'ємною вольністю кожного шляхтича, що була їм надана ще за часів Королівства Польського. Тож белзький староста Замойський мав про це пам'ятати під час спільного обговорення із представниками інших регіонів Речі Посполитої питання про форму майбутньої елекції⁴. За означенням Єви Дубас-Урвановіч, саме це питання стало приводом гострої суперечки у період першого безкоролів'я. Частина річпосполитського шляхетського соціуму наголошувала на тому, що кожен шляхтич має право особисто брати участь у виборах монарха (частково це можна трактувати тезою Едварда Опалінського про те, що в уявленнях тогочасної польської політичної культури особиста участь у політичному житті держави, зокрема й у виборах монарха,

виступала ознакою праведного шляхтича) (Opaliński E., 1995, S. 81–121), натомість решта ж шляхтичів виступала за представницьку форму (Dubas-Urwanowicz E., 1994, S. 40).

Ранньомодерний біограф Яна Замойського Рейнольд Гейденштейн (Morzyska, 1898, S. 14–22), а за ним і польський історик першої половини XX століття Казімеж Тишковський (Tyszkowski K., 1934, S. 16–19) відзначали, що за період першого безкоролів'я белзький староста Замойський змінив свою позицію щодо цього питання. Якщо у перші місяці по смерті короля Сигізмунда II Августа він акцентував на необхідності особистої участі кожного шляхтича у виборах наступника на польському престолі (такі заяви допомогли б Я. Замойському досягти головної його на той час політичної мети — збільшити коло прихильників у різних регіонах), то згодом Замойський став активним прихильником представницької форми елекції.

Шляхта Речі Посполитої, продовжував Е. Опалінський, мислила не лише категорією шляхетських прав. Доволі часто в тогочасній політичній риториці звучало й поняття шляхетських обов'язків. Найчастіше серед шляхетських повинностей згадували необхідність обороняти кордони держави (зокрема й у період *interregnum*) і регулярно сплачувати податки (побори). На такі думки ми натрапляємо й в інструкції белзького передконвокаційного сеймика, як-от: шляхтичі Белзького воєводства, котрі не братимуть участь у конвокаційному сеймі, зобов'язувалися стати до оборони південно-східних кордонів⁵. Очевидно таке рішення стало причиною того, що Ян Замойський став єдиним послом цієї землі на конвокаційному сеймі 1573 року.

В останньому ж пункті белзької ухвали згадувалося фінансове питання. Зокрема, наголошувалося на тому, що кошти, якими відає коронний підскарбій, варто витратити виключно на потреби шляхетського стану та Речі Посполитої⁶.

Цікавим і корисним для нашого дослідження стало й звернення до приватного листування белзького старости Яна Замойського цього часу. Адже аналіз кореспонденції дозволив більш детально охарактеризувати особисту позицію Замойського у добу першого *interregnum*, саме тоді, коли він лише розпочинав свою активну політичну кар'єру. На початку 1570-х років Ян Замойський, за твердженням Войцеха Соколовського (Sokołowski W., 1997, S. 104–113), використовував задля розширення своєї мережі взаємин насамперед родинні зв'язки — контактував із представниками родин Гербутів (з якої походила його мати Анна) й Замойських (Grzybowski S., 1998, S. 11–29).

³ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich rkps. 15964, t. I, vol. I: Lauda sejmikowe bełskie 1572–1673. S. 7.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

Саме цим, ймовірно, можна трактувати фігурування серед осіб, з якими Ян Замойський листувався у 1572 році, Якуба Гербурта (котрого польський історик кінця XIX — початку XX століття, дослідник архіву Яна Замойського В. Собеський ідентифікував як брата белзького каштеляна у 1564–1570 роках Яна Гербурта, дядька Яна Замойського). У листі до нього, що датується листопадом 1572 року, белзький староста Замойський не лише повідомляв останні політичні новини в Речі Посполитій — про зібрання у Колі 15 жовтня 1572 року та сенаторський з'їзд у Касках (Sobieski W., 1904, S. 14–15), але й покликався на Конфедерацію руських земель 1436 року:

...A zda mi się zebyście WM. P. deputaczi tak do Belzan iako do Wolyńców i do innych ziem Russkich pisali, wzywając ich na ten zjazd, przekładając to, iż pod taki czas i w takowych rzeczach tedy za przodków naszych te wszystkie wojewodztwa spolem o sobie i o swych wolnościach, a nie osobno radzili, iako to i z onei confoederaciei nad rzeką Rakiem okazuje się (Sobieski W., 1904, S. 15).

Ця деталь зацікавила нас найбільше. Ймовірно, що витяг із акту цієї Конфедерації потрапив до рук Яна Замойського під час його роботи секретарем в королівській канцелярії над створенням інвентаря Коронного Архіву. Схожу тезу висловив і В. Собеський у коментарі до цього листа. Нагадування про цю давню подію⁷ відіграло для белзького старости Замойського роль засобу для обґрунтування доцільності ідеї про спільний для всіх українських земель Речі Посполитої сеймик. На цьому зібранні, за твердженням Я. Замойського, шляхта руських земель мала б обрати послів на конвокаційний сейм. Той факт, що белзький староста виокремлює у листі белзьку й волинську землі, дає нам змогу обережно припустити, що в його уяві Волинь належала до спільного руського простору, попри те, що ці землі увійшли до складу Королівства Польського лише за три роки до того (за умовами Люблінської унії). Це не має дивувати, оскільки, за твердженням В. Михайловського, вже на Люблінському сеймі 1569 року сенатори Руського воєводства наголошували на своїй спільності з брацлав'янами, волинянами й киянами (Михайловський В. та ін., 2019, С. 64). Є. Дубас-Урвановіч висловлює суголосне цій думці твердження — в ухвалах сеймиків Руського воєводства другої половини 1572 року також з'являється інформація про Конфедерацію

белзької, львівської, сяноцької, перемишльської та галицької земель 1436 року, знову ж таки задля легітимізації шляхетських зібрань по смерті короля Сигізмунда II Августа.

Почасти апелювання Яном Замойським до Конфедерації 1436 року можна пояснити тим, що в ранньомодерну добу, за словами Н. Яковенко, задля обґрунтування кожної інновації необхідно було віднайти паралелі цієї інновації в минулому (Яковенко Н., 2002, С. 311).

Водночас можна згадати тезу Г. Міхаляк, що у першій половині 1570-х років белзький староста Замойський, маючи амбітні плани щодо стрімкої політичної кар'єри, прагнув здобути популярність серед шляхти багатьох воєводств Речі Посполитої (Michalak H., 1986, S. 25–28). Тож згадка про волинську землю у листі до Якуба Гербурта могла виступати риторичним засобом для підтвердження наявності у Замойського контактів і в цьому регіоні.

На відміну від белзького посла Яна Замойського, представники Руського воєводства на конвокаційному сеймі 1573 року, за твердженням Є. Дубас-Урвановіч, мали наполягати на розгляді виключно питання про майбутні вибори монарха. Крім того, історикиня відзначає, що шляхта Руського воєводства окремо згадувала про домінування сепаратистських тенденцій серед шляхетської спільноти тієї частини Великого князівства Литовського, що не була інкорпорована до Королівства Польського за умовами Люблінської унії. Саме цим пояснювалося рішення відправити Станіслава (1520/1521 — 1588 рр.) та Миколая Жолкевських як послів до Волинського й Підляського воєводств (Dubas-Urwanowicz E., 1998, S. 11–50). Такі заяви мали під собою підґрунтя. Приміром, польський вчений Генріх Люлевич у монографії “Gniewów o unię ciąg dalszy: stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588” підкреслював, що частина сенаторів та шляхти Великого князівства Литовського розглядала період першого безкоролів'я як час для можливості повернути втрачені внаслідок Люблінської унії території (Lulewicz H., 2002, S. 115–137).

Проаналізувавши інструкцію, ухвалену на спільному для Краківського та Сandomirського воєводств сеймику у Віслиці, можемо сказати, що її положення досить подібні до тез белзької ухвали. Головним питанням, яке малопольські послі мали розглянути на конвокаційному сеймі, постає майбутня елекція. Про позицію послів з Краківського та Сandomirського воєводств щодо форми виборів монарха ми можемо судити лише опосередковано. Так, малополяни трактували шляхетське право участі в обранні короля давньою вольністю, дарованою ще їхнім славним предкам. Краківські та сandomirські послі мали пристати на рішення про стягнення нового податку, якщо таке буде

⁷ Згадки про конфедерацію белзької, подільської, перемишльської, сяноцької, галицької та холмської земель від 1436 року представники українських земель у період першого безкоролів'я використовували задля аргументації необхідності спільної участі сенаторів і шляхтичів у елекції.

прийняте у ході конвокаційного сейму. Згадували в цій інструкції і про необхідність виплати боргу жовнірам, що обороняють кордони Речі Посполитої (Kutrzeba S., 1932, S. 20–23).

Задля більш цілісного розуміння того, які питання вважали актуальними шляхтичі різних регіонів Речі Посполитої у цей період, ми вивчили позицію послів з великопольських земель на конвокаційному сеймі 1573 року. У нагоді нам став опис перебігу спільного для Кальського та Познанського воєводств сеймика у Шрьоді (Orzelski S., 1856, S. 24), оскільки законодавчий доробок цього зібрання до наших днів не зберігся (Dworzaczek W., 1957, S. 8). У ньому йдеться про те, що великопольські послы, яких названо представниками не лише Великопольщі, але й Королівської Пруссії, під час конвокаційного сейму мали наполягати на вирішенні питання майбутньої елекції та вимагати від краківських воєводи й єпископа прозвітувати про витрату коштів, отриманих тими під час Книшинського з'їзду. Ймовірно, йшлося про так званий Книшинський скарб — коштовності та гроші, що в останні роки свого життя зберігав король Сигізмунд II Август (Augustyniak U., 2008, S. 140–149).

Зіставлення між собою ухвал малопольських і великопольських передконвокаційних сеймиків дає нам змогу резюмувати, що представники цих провінцій Речі Посполитої консолідувалися щодо питань, які вони пропонували розглянути на конвокаційному сеймі 1573 року. Найважливішим для всіх них було узгодження дати і місця майбутньої елекції та форми участі шляхти у виборах володаря. В інструкціях, ухвалених під час зібрань у Белзі та Віслиці, ми натрапляємо і на згадки про необхідність забезпечити внутрішній спокій (йшлося про діяльність каптурових судів) і зовнішню безпеку (мова йшла насамперед про оборону південно-східних кордонів від татарських нападів). Послы ж від Руського воєводства зосереджувалися на важливості придушення сепаратистських тенденцій, що домінували серед частини шляхетської спільноти Великого князівства Литовського. Представники Кальського та Познанського воєводств прагнули з'ясувати, якою є доля Книшинського скарбу померлого володаря Сигізмунда II Августа.

Розгляду й вирішенню питання про безпеку Речі Посполитої на період *interregnum* і приготувань до майбутньої елекції і був присвячений конвокаційний сейм, що проходив у Варшаві з 6 по 28 січня 1573 року. Конвокаційний сейм 1573 року мав форму генеральної конфедерації, що означало ухвалення рішень більшістю голосів. Маршалка Посольської ізби під час цього конвокаційного сеймика не було обрано, натомість ним кожного дня ставав посол іншого воєводства чи землі (Grodziski S., 2008, S. 304).

Більш детально про діяльність белзького старости Яна Замойського напередодні та під час конвокаційного сейму 1573 року ми дізнаємося насамперед з біографічних нарисів, присвячених йому. Як вже зазначалося, Р. Гайденштайн у своїх трактатах творив «міф» коронного канцлера й великого коронного гетьмана Замойського. Одним із ключових складників цієї концепції стала теза про те, що Замойський був постійним представником шляхетських інтересів (*trybun mas szlacheckich*). Цьому, за означенням автора, сприяла віра, любов і повага з боку шляхтичів, яку Замойський здобув вже в перші роки своєї активної політичної діяльності, зокрема й на конвокаційному сеймі 1573 року. Р. Гайденштайн переконував, що шляхетському загалу неабияк припала до душі виголошена Замойським на цьому сеймі промова:

...W wolnej Rzeczypospolitej obok praw dla wszystkich równych, nic niema słusniejszego i zasadniejszego nas równosc głosow. Kiedy na wojnie każdy osobiście broń dźwiga, suszenie też, aby każdy osobiście głos dawał (Morzycka F., 1898, S. 15).

Щоправда, наводячи уривок із цієї промови, Р. Гейденштейн не посилається на жодне історичне джерело. Однак його теза про те, що ця промова допомогла Замойському здобути прихильність шляхетської спільноти багато в чому суголосна думці Є. Дубас-Урвановіч. Дослідниця наголошує на тому, що шляхетський загал активно наполягав на обов'язковій участі у виборах не лише сенаторів (як пропонував примас Якуб Уханський), але й шляхти. Тож ми можемо обережно припустити, що такі заяви Замойського дійсно могли стати одним із факторів, які допомогли йому збільшити коло прихильників і побудувати широку клієнтарну мережу в майбутньому.

Результати роботи конвокаційного сейму 1573 року представлені в збереженому до наших днів законодавчому доробку. Перший правовий акт, що був ухвалений під час цього сейму, — «Каптур по смерті світлої пам'яті короля Сигізмунда Августа» — визначає правила функціонування і межі компетенцій каптурових судів (документ також містить згадку про численні заслуги останнього представника династії Ягеллонів на польському престолі перед державою). Каптурові суди замінювали земські та гродські судові інстанції на період безкоролів'я. Р. Гайденштайн наголошував на тому, що саме белзький староста Ян Замойський першим у всій Речі Посполитій виступив з ініціативою створення каптурових судів, які б діяли до обрання нового монарха. Зробити висновок про те, наскільки правдивим є це твердження, досить важко, оскільки автор знову ж таки не підтверджував свою думку посиланням на будь-які джерела. Опосередковану відповідь на це питання дає аналіз ухвал першої (від 21 липня 1572 року) та другої (від вересня

1572 року) конфедерацій Белзького воєводства, який здійснила Є. Дубас-Урвановіч. Дослідниця не натрапила у цих джерелах на конкретні згадки про створення каптурових судів, а зустріла лише загальні положення про важливість внутрішнього спокою на теренах Речі Посполитої в часи *interregnum*. Історикиня робить припущення, що під висловом про внутрішній спокій белжани мали на увазі зокрема й діяльність судочинства (Dubas-Urwanowicz E., 1998, S. 11–50).

На варшавському конвокаційному сеймі 1573 року погодили ще один інструмент, який мав забезпечити мирне співіснування різновірців у майбутньому. Ухвалена на цьому зібранні Варшавська конфедерація гарантувала релігійним дисидентам рівні з католиками права у суспільно-політичному житті. Цей правовий акт мав вирішальне значення для українських воєводств Речі Посполитої, оскільки на цих землях (як і на теренах Великого князівства Литовського) мешкало найбільше православних і протестантів. Підписав акт Варшавської конфедерації й белзький староста Ян Замойський (Grodziski S., 2008, S. 304–308).

Як бачимо, під час варшавського конвокаційного сейму 1573 року шляхетська спільнота Речі

Посполитої ухвалила порядок майбутніх виборів володаря, а також врегулювала життя держави на час *interregnum* — вирішила питання про діяльність каптурових судів та оборони кордонів від неприятелів. Окрім того, акт Варшавської конфедерації зрівняв у правах різні конфесії.

Отже, відхід від влади останнього представника Ягеллонської династії на польському престолі суттєво вплинув на внутрішню ситуацію та зовнішнє становище Речі Посполитої. Відсутність у Сигізмунда II Августа нащадків поставила шляхетський загал перед подвійним викликом — визначити засади майбутньої елекції та забезпечити життя держави на час безкоролів'я. Протягом грудня 1572 року у різних регіонах держави відбулися передконвокаційні сеймики, де обрали послів на конвокацію та виробили інструкції з положеннями, які пропонували розглянути на вальному сеймі. На основі аналізу інструкції белзького сеймика та приватного листування Яна Замойського можна стверджувати, що останній консолідувався з послами інших українських, великопольських і малопольських земель на конвокаційному сеймі 1573 р.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Вінниченко О. Інструкція передсеймового сеймику Холмської землі 1593 року. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Історично-філософської секції*. 2002. Т. CCXLIII. С. 318–341.
- Вінниченко О. Невиданий 26-й том “*Aktow grodzkich i ziemskich*”. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1998. Вип. 33. С. 207–217.
- Камінський А.-С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. Київ: Наш час, 2011. 263 с.
- Михайловський В. Сенатори Руського, Подільського та Белзького воєводств на Люблінському сеймі 1569 р. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 46–62.
- «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита / В. Михайловський, Олексій Вінниченко, Ігор Тесленко, Петро Кулаковський / За ред. Віталія Михайловського. Студії з історії парламентаризму на українських землях у XIV–XX ст. Том I. Київ: Темпора, 2018. 384 с. 3 іл.
- Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с.
- Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 1572–1668 / red. W. Bohdyra, H. Gmiterek, J. Ternes. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2013 (Fontes Lublinenses. V). 739 s.
- Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1572–1655 / red. M. Zwierzykowski, R. Kołodziej. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2020. 813 s.
- Akta sejmikowe województwa Krakowskiego. T. 1, 1572–1620 / red. S. Kutrzeba. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932. 244 s.
- Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. T. 1, (1572–1632). Cz. 1, 1572–1616 / red. W. Dworzaczek. Poznań: Wydawnictwa Źródłowe Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1957. 537 s.
- Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego / red. W. Sobieski. Warszawa: Polska akademia umiejętności w Krakowie, 1904. T. I: 1553–1579. 530 s.
- Augustyniak U. Historia Polski 1572–1795. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008. 1006 s.
- Dubas-Urwanowicz E. Bezkrólewie — czas integracji czy podziałów? *Przegląd Historyczny*. 1994. 85/1–2. S. 35–43.
- Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998. 382 s.

- Dubas-Urwanowicz E. Krolewstwo bez krola? Kompetencje monarsze w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta. *Przegląd Historyczny*. 2002. 93/2. S. 145–158.
- Grzybowski S. Jan Zamoyski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1998. 298 s.
- Jan Zamoyski. Wielki kanclerz i hetman koronny. *Życiorys* / red. F. Morzycka. Łódź: Druk J. Tyszkowski Szczesniewskiego i S-ka, Piotrkowska 141. 1898. 125 s.
- Jan Zamoyski. Wielki kanclerz i hetman koronny. *Życiorys*. Red. F. Morzycka. Łódź, 1898.
- Lulewicz H. Gniewów o unię ciąg dalszy. *Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2002. 457 s.
- Michalak H. Jan Zamoyski — propaganda i autoreklama. *Przegląd Historyczny*. 1986. 77/1. S. 25–43.
- Opaliński E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652: system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe 1995. 345 s.
- Orzelski S. Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. Petersburg, Mohiliew, 1856. T. 1. 292 s.
- Płaza S. Wielkie bezkrólewia. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. 80 s.
- Sokołowski W. Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzysty w latach 1574–1605. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1997. 200 s.
- Tyszkowski K. Jan Zamoyski, hetman i kanclerz wielki koronny. Lwów: Druk Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1938. 64 s.
- Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku: Spisy / red. H. Gmiterek. Kornik: Polska Akademia Nauk. Biblioteka Kórnicka. Instytut Historii, 1992. 281 s.
- Volumina Constitutionum. T. II: 1550–1609. Vol. I: 1550–1585 / red. S. Grodziski. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008. 449 s.

REFERENCES

- Augustyniak, U. (2008). *Historia Polski 1572–1795*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
- Bohdrya W., Gmiterek H., & Ternes J. (Eds.) (2013). *Akta sejmikowe ziemi chełmskiej 157–1668*. Lublin [in Polish].
- Dubas-Urwanowicz, E. (1994). Bezkrólewie — czas integracji czy podziałów? *Przegląd Historyczny*, 85/1–2, 35–43 [in Polish].
- Dubas-Urwanowicz, E. (1998). *Koronne zjazdy szlacheckie: w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku [in Polish].
- Dubas-Urwanowicz, E. (2002). Krolewstwo bez krola? Kompetencje monarsze w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta *Przegląd Historyczny*, 93/2, 145–158 [in Polish].
- Dworzaczek, W. (Ed.) (1957). *Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. T. 1, (1572–1632). Cz. 1, 1572–1616*. Poznań: Wydawnictwa Źródłowe Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk [in Polish].
- Gmiterek, H. (Ed.) (1992). *Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku: spisy*. Kornik: Polska Akademia Nauk. Biblioteka Kórnicka. Instytut Historii [in Polish].
- Grodziski, S. (Ed.). (2008). *Volumina Constitutionum. T. II: 1550–1609, Vol. I: 1550–1585*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].
- Grzybowski, S. (1998). *Jan Zamoyski*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy [in Polish].
- Kaminskyi, A.-S. (2011). *Istoriia Rechi Pospolytoi yak istoriia bahatiokh narodiv, 1505–1795. Hromadiany, yikhnia derzhava, suspilstvo, kultura*. Kyiv: Nash chas [in Ukrainian].
- Kutrzeba, S. (Ed.) (1932). *Akta sejmikowe województwa Krakowskiego. T.1, 1572–1620*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności [in Polish].
- Lulewicz, H. (2002). *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton [in Polish].
- Michalak, H. (1986). Jan Zamoyski — propaganda i autoreklama. *Przegląd Historyczny*, 77/1, 25–43 [in Polish].
- Morzycka, F. (Ed.) (1898). *Jan Zamoyski. Wielki kanclerz i hetman koronny. Życiorys*. Łódź [in Polish].
- Mykhailovskyi, V. (2019). Senatory Ruskoho, Podilskoho ta Belzskoho voievodstv na Liublińskomu seimi 1569 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 46–62 [in Ukrainian].
- Mykhailovskyi, V. M. (Ed.). (2018). «Prykladom svoikh predkiv...». *Istoriia parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh u 1386–1648 rokakh: Polske korolivstvo ta Rich Pospolyta = Studii z istorii parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh u XIV–XX st.* (Vol. I). Kyiv [in Ukrainian].
- Opaliński, E. (1995). *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652: system parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].
- Orzelski, S. (1856). *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576*, Vol. 1. Petersburg, Mohiliew [in Polish].

- Płaza, S. (1989). *Wielkie bezkrólewia*. Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza [in Polish].
- Sobieski, W. (Ed.). (1904). *Archiwum Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana wielkiego koronnego T. I: 1553–1579*, Warszawa: Polska akademia umiejętności w Krakowie [in Polish].
- Sokołowski, W. (1997). *Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzysty w latach 1574–1605*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].
- Tyszkowski, K. (1934). *Jan Zamoyski, hetman i kanclerz wielki koronny*. Lwów: Druk Zakładu Narodowego im. Ossolińskich [in Polish].
- Vinnychenko, O. (2002) Instruktisiia peredseimovoho seimyyku Kholmskoi zemli 1593 roku. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi Istorychno-filosofskoi sektsii*, CCXLIII, 318–341 [in Ukrainian].
- Vinnychenko, O. (1998). Nevydanyi 26-yi tom “Aktow grodzkich i ziemskich”. *Visnyk Lvivskoho universytetu, Seriia istorychna* (33), 207–217 [in Ukrainian].
- Yakovenko, N. (2002). *Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI — XVII st.* Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Zwierzykowski, M. (Ed.) (2020). *Akta sejmikowe województwa bełskiego. Lata 1572 — 1655*, Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 06.08 2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Марта Знак,

аспірантка кафедри давньої історії України
та архівознавства
Львівського національного університету
імені Івана Франка,
Львів, Україна

Marta Znak,

Postgraduate Student of the Department
of Ancient History of Ukraine and Archival Studies,
Ivan Franko National University of Lviv,
Lviv, Ukraine

e-mail: maznak@ukr.net
ORCID iD: 0000-0001-5303-7593

Посли генерального сеймика Руського воєводства на коронаційний сейм 1669 року

У статті розглянуто «сеймикові біографії» шістьох послів, які репрезентували Львівську, Перемишльську та Сяноцьку землі Руського воєводства на коронаційному сеймі Міхала Корибута Вишневецького 1669 року. Для дослідження були використанні джерельні матеріали генерального сеймика Руського воєводства другої половини XVII століття. Продемонстровано роль посольства в публічно-політичній діяльності краю.

Ключові слова: посол, генеральний сеймик Руського воєводства, Руське воєводство, коронаційний сейм, Річ Посполита.

Deputies of the General Sejmik of the Ruthenian Voivodeship to the Coronation Sejm of 1669

Studies of Sejms or local parliaments and their influence on the political, military and socio-economic life of the early modern Polish-Lithuanian Commonwealth are widely represented in modern European historiography. Pre-Sejm sejms were convened by the king who sent a writ to each sejmik, outlining the reasons the next Sejm would be held.

In August 1669, the General Sejmik of the Ruthenian Voivodeship took place in Vyshnia, at which six representatives (traditionally two deputies, each from the Lands of Lwow, Przemyśl, and Sanok) were elected to the Coronation Sejm of Michael I. The main idea of the article is to show biographies of the six deputies of the Ruthenian Voivodeship. The paper is based on the source materials of the General Sejmik the second half of the 17th century demonstrates the place of their representation in their public and political activities. Sejms gave the opportunity for the career development of local nobility for politician's beginners and experienced public figures. The role of the deputies was honourable and responsible, as the elected represented the interests of the whole voivodeship. Participation in the work of the Sejm provided an opportunity to join the discussion of important issues of the domestic and foreign policy of the Polish-Lithuanian Commonwealth. However, authority in the local noble society was not the only criterion for election to the embassy, no less important factor was the client-patron relationship. Lot of nobility belonged to family and political groups led by senators and magnates and defended their interests at the Sejmik and Sejm. Among the six deputies elected at the General Sejmik, there were representatives of magnate families and experienced parliamentarians who regularly participated in the Sejm.

Key words: deputies, General Sejmik of the Ruthenian Voivodeship, Ruthenian Voivodeship, Coronation Sejm, Polish-Lithuanian Commonwealth.

Дослідження сеймиків або шляхетських зібрань та їх впливу на політичне, військове та соціально-економічне життя ранньомодерної Речі Посполитої — широко представлені теми у сучасній європейській історіографії. У ранньомодерний період передсеймові сеймики належали до найдавніших і найважливіших різновидів

шляхетських зібрань. Вони передували проведенню вального сейму, тому були ключовим складником парламентсько-представницької системи у польсько-литовській монархії. Головним завданням цих шляхетських з'їздів було обрання представників (послів) від шляхти конкретного воєводства (чи землі) до посольської ізби (нижньої палати сейму) й забезпечення їх настановами

(у формі спеціальної інструкції) щодо питань, які планувалось обговорити на сеймі. Посольство на сейм відкривало великі можливості для місцевої шляхти у реалізації політичних прав (Вінниченко О.О., 2018. С. 133).

Дослідження діяльності локальних передсеймових сеймиків та їхніх репрезентантів на вальному сеймі у часи королювання Міхала Вишневецького викликає стійкий інтерес серед сучасних істориків. У своїх публікаціях польський історик Казімеж Пшибось дає загальну характеристику та перелік усіх відомих послів на коронаційному сеймі 1669 року (Przyboś K., 1998. S. 417–431). Також К. Пшибось детально аналізує постаті усіх послів, що представляли на сеймах Перемишльську землю у 1573–1695 рр. (Przyboś K., 1998. S. 3–36). Марцін Сокальський проливає світло на стосунки шляхти з королем та клієнтарно-патронатні стосунки у час правління Вишневецького (Sokalski M., 2002. 258 s). Польський історик Яцик Каневський простежує взаємозв'язки сеймиків та сеймів у 1669–1673 рр. та вплив місцевих з'їздів на внутрішнє та зовнішнє становище Речі Посполитої (Kaniewski J., 2014. 751 s).

20 серпня 1669 р. у Вишні відбувся генеральний сеймик Руського воєводства, на якому обрали шістьох представників (традиційно по двоє послів від Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель) (Вінниченко О.О., 2018. С. 135–136) на коронаційний сейм, що мав розпочатися 1 жовтня того ж року (Konopczyński W., 1948. S. 155). Це мав бути перший сейм за правління короля Міхала Вишневецького, обраного після абдикації (зречення) його попередника на троні Речі Посполитої — Яна Казимира, чие двадцятилітнє королювання принесло розчарування річпосполитським обивателям. Тож коронаційний сейм мав символізувати довгоочікувані зміни в країні, тим більше, що шляхта обрала королем «п'яста» (в його ролі опинився представник князівського роду Вишневецьких) всупереч бажанню сенаторських кіл, які здебільшого підтримували французького кандидата, й була готова захищати свій вибір (Sokalski M., 2002. S. 94–98). Тому учасники передкоронаційних сеймиків — і з числа прибічників новообраного короля, і з числа його опонентів — мусили уважно поставитися до того, хто буде відстоювати їхні інтереси на сеймі.

Мета цієї статті — показати, хто були ті шестеро послів, котрі представляли шляхту Руського воєводства на коронаційному сеймі 1669 р., і на підставі джерельних матеріалів вишенського сеймика за другу половину XVII ст. продемонструвати, яке місце це посольство посіло в їхній публічно-політичній діяльності.

Першим репрезентантом Львівської землі став князь Костянтин Криштоф Вишневецький, дальній родич новообраного короля. Костянтин

Криштоф Вишневецький (1635–1686) був молодшим сином коронного конюшого Януша Вишневецького та Катажини Євгенії Тишкевич. Мав значні землеволодіння у Руському, Волинському та Подільському воєводствах. Був двічі одружений: перша дружина Урсула Тереза Мнішек (донька сондецького каштеляна Францішка Бернарда Мнішека й Барбари Стадницької), у цьому шлюбі народилася донька Францішка Людвіка. Другою дружиною стала Анна Ходоровська (1661/1663–1711), донька литовського підкоморія Криштофа Ходоровського і Катажини Яблоновської, від другого шлюбу мав двох синів: Януша Антонія та Міхала Сервація. Старшим рідним братом Костянтина Криштофа був коронний великий гетьман Дмитро Єжи Вишневецький — відомий політичний і військовий діяч Речі Посполитої У 1648 р. тоді ще тринадцятирічний Костянтин перебував під опікою свого старшого брата. Спочатку разом з ним, а потім під його командуванням брав активну участь у військових діях, що точилися на теренах Речі Посполитої від середини XVII ст. У більшості битв молодший князь Вишневецький виступав із власним полком, але особливої слави не зажив, залишаючись в тіні свого брата (Czamańska I., 2007. S. 347–349). Недаремно у вишенській інструкції від 15 жовтня 1664 р. шляхта відзначила військові заслуги Дмитра Єжи, однак і просила короля, щоб не забував про Костянтина (Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі AGZ). T. XXI, 1911. S. 393).

К. Вишневецький довгий час не посідав жодного уряду, навіть правління його кровного родича Міхала не посприяло цьому. У березні 1673 р. завдяки підтримці брата Дмитра його призначили подільським воєводою, проте номінація не була реалізована, бо звістка про смерть тодішнього воєводи Александра Белжецького виявилась хибною (Czamańska I., 2007. S. 350). Згодом Костянтин таки став сенатором, отримавши посади брацлавського воєводи в 1676 р. (Там само. S. 350) і белзького воєводи в 1678 р. (Urządniccy województwa bełskiego..., 1992. S. 72). Так само пізно князь з'явився на політичній арені Руського воєводства, очевидно, початково діяв здебільшого на теренах «рідного» Волинського воєводства, у 1663 р. обраний депутатом до Коронного трибуналу від Волинського воєводства (Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794. Spis, część II: 1661–1700, 2017. S. 43).

Уперше згаданий як учасник сеймика Сяноцької землі 15 травня 1669 р., де виконував функції маршалка й був обраний ротмістром. Аналогічно 20 серпня 1669 р. на передсеймовому сеймику у Вишні був обраний маршалком і водночас послом від Львівської землі на коронаційний сейм Міхала Вишневецького. Згодом

на вишенському передсеймовому сеймику 29 липня 1670 р. його ще раз обирали послом на сейм від Львівської землі (AGZ, Т. XXI, 1911. S. 507, 504, 517, 518, 531, 538).

Іншим репрезентантом Львівської землі на коронаційному сеймі став Ян Ставський (належав до герба Корчак, що вказує на його місцеве, руське коріння). Ян Ставський (помер 1677 р.), походив з дрібної холмської шляхти, володів селами у Львівській, Перемишльській і Сяноцькій землях. Одружений з Анною Рибінською, у цьому шлюбі народився Миколай Ставський, майбутній перемишльський хорунжий (Niesiecki K., 1738. S. 201), (Przyboś K., 1998. S. 32). У 1648 р. він отримав уряд львівського підчашого, водночас в 1669–1674 рр. виконував обов'язки перемишльського підстарости й перемишльського гродського судді (що вказує на його клієнтарні зв'язки з Радзивіллами), а в 1676 р. став перемишльським підкоморієм (Urzednicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku: Ziemia Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka: spisy, 1987. S. 392). Задовго до 1669 р. брав активну участь у місцевому шляхетському самоврядуванні. 14 червня 1652 р. на передсеймовому сеймику у Вишні вперше був обраний послом на сейм, тоді від Сяноцької землі. За два дні Перемишльська й Сяноцька землі провели окремі сеймики через незгоду з кандидатурами, які мали представляти їх на сеймі, втім сяноцька шляхта погодилася з рішенням вишенського сеймику щодо посольства, що свідчить про довіру до Я. Ставського. На сеймику 13 серпня 1655 р., який ухвалив рішення про збір посполитого рушення між Городком і Вишнею, Я. Ставському доручили огляд місця збору. 10 лютого 1656 р. вперше був обраний маршалком вишенського сеймика. На з'їзді 25 квітня 1658 р. його обирали депутатом від Львівської землі для верифікації податкових ретент (заборгованостей), а на сеймику 25 вересня того ж року йому доручили адміністрування акцизного податку у Львівській землі та увели до складу воеводського фіскального трибуналу. 19 лютого 1665 р. знову виконував функції маршалка передсеймового сеймика у Вишні, де розглядалися питання про податки Львівської та Перемишльської земель, оборону та монетарні справи. У час безкоролів'я 22 жовтня 1668 р. сеймик Львівської землі призначив його до складу тамтешнього каптурового суду.

29 липня 1670 р. Я. Ставський знову був обраний послом від Львівської землі на вальний сейм, а тогорічний серпневий сеймик обрав його депутатом для заслуховування рахунків (AGZ, Т. XI, 1911. S. 103, 175, 188, 190, 232, 259, 398, 400, 401, 412, 480, 538, 553). Під час безкоролів'я після смерті Міхала Вишневецького виконував функції перемишльського каптурового судді, а на сеймику 29 грудня 1673 р. обраний послом на конвокаційний сейм. 9 вересня 1675 р.

маршалкував на вишенському депутатському сеймику. 31 грудня 1675 р. обраний послом до короля. В універсалі від 26 травня 1676 р., виданому королем Яном Собеським, повідомлялося про смерть Яна Ставського й потребу обрання нового депутата до львівської комісії (AGZ, Т. XXII, 1914. S. 2, 6, 34, 36, 61).

Перемишльську землю на сеймі представляв Станіслав Сіцінський (герба Правдич). Станіслав Сіцінський (перед 1620–1681) походив із незможної сім'ї (четвертий син Якуба). Двічі був у шлюбі, перша дружина — Маріанна, донька сяноцького підчашого Миколая Стадницького, друга — Єфросинія, донька чернігівського каштеляна Здзіслава Яна Замойського; завдяки вдалим одруженням набув чималі маєтності. У першому шлюбі мав трьох дітей, синів Станіслава і Миколая (парнавського хорунжого) й доньку Урсулу (Kaźmierczyk A., 1995–1996. S. 468–470), (Przyboś K., 1998. S. 31). У 1648 р. названий в числі електорів короля Яна II Казимира від Руського воеводства (Elektorów poczet, 1845. S. 323). Приблизно цього ж часу вступив на службу до князя Яреми Михайла Вишневецького, служив у його приватному війську (Kaźmierczyk A., 1995–1996. S. 468). Про службу згадано навіть у вишенській інструкції на коронаційний сейм 1669 р. (AGZ, Т. XXI, 1911. S. 530). У 1649 р. брав участь в обороні Збаража, а в 1651 р. — у битві під Берестечком. Того ж року князь Я. Вишневецький у власному тестаменті згадував про вірність С. Сіцінського та записав йому 1500 злотих винагороди (Kaźmierczyk A., 1995–1996. S. 468–469). У 1651 р. виконував обов'язки перемишльського гродського писаря (треба гадати — як клієнт Я. Вишневецького), в 1661 р. отримав уряд перемишльського підсудка, а в 1670 р. — перемишльського земського судді (Urzednicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku..., 1987. S. 386).

У сеймиковій документації С. Сіцінський вперше згаданий у постанові від 23 травня 1651 р., коли шляхта Перемишльської землі обрала його депутатом, кооптуючи до складу місцевого земського суду. На передсеймовому сеймику 31 грудня 1653 р. йому доручили провести ревізію перемишльських гродських книг. 8 липня 1655 р. вперше виконував функції маршалка сеймика, також був обраний депутатом для слухання рахунків поборців Сяноцької землі (AGZ, Т. XXI, 1911. S. 81, 145, 173, 174).

Згодом упродовж 15 років сім разів виконував функції маршалка: на сеймиках Перемишльської землі (10 листопада 1656 р., 31 жовтня 1667 р., 8 квітня 1669 р.) і на вишенських сеймиках (11 квітня 1658 р., 25 квітня 1658 р., 13 вересня 1660 р. і 11 серпня 1661 р.) (Там само. S. 207, 208, 461, 503, 229, 314, 329, 330, 331, 332). Регулярне обрання маршалком свідчить про авторитет і зв'язки С. Сіцінського у середовищі місцевої

шляхти. На вишенських сеймиках 12 вересня 1656 р. і 9 жовтня 1662 р. його обирали послом до короля, 23 жовтня 1663 р. — суддею до перемишльського скарбового суду. Врешті на сеймику 15 жовтня 1664 р. вперше обраний послом на сейм, тоді репрезентував Львівську землю, а на сеймику 28 вересня 1666 р. став послом від Перемишльської землі (AGZ, T. XXI, 1911. S. 199, 358, 374, 377, 421).

У часи безкоролів'я після абдикації Яна II Казимира сеймик 28 жовтня 1668 р. призначив С. Сіцінського каптуровим суддею Перемишльської землі, а на з'їзді 12 червня 1669 р. в обозі під Перемишлем обраний полковником цієї землі (Там само. S. 482, 510, 512). Також брав участь в елекції короля Міхала Вишневецького (Kaźmierczyk A., 1995–1996. S. 469).

На відміну від інших послів Руського воєводства, відомо про активну діяльність С. Сіцінського на коронаційному сеймі 1669 р., що знайшло відображення на сторінках одного з сеймових діаріїв. 19 жовтня С. Сіцінський, разом з сандомирським суддею, вимагав виділення коштів на укріплення фортеці міста Кросно. Також 7 листопада спільно з кременецьким підкоморієм Стефаном Ледуховським брав участь у гонитві за київським послом Яном Александром Олізаром, через дії якого й був зірваний коронаційний сейм (Diariusz sejmu koronacyjnego 1669 roku, 2004. S. 40, 86).

З 1670 р. по 1676 р. С. Сіцінського ще тричі обирали послом на сейм від Перемишльської землі: на сеймиках 29 липня 1670 р. (AGZ, T. XXI, 1911. S. 538), 31 грудня 1675 р. і 10 грудня 1676 р. (AGZ, T. XXII, 1914. S. 39, 69).

На коронаційному сеймі 1676 р., за свідченням автора одного з діаріїв, С. Сіцінського висували на сеймового маршалка, але він не отримав достатньо голосів. На цьому ж сеймі він виконував функції депутата для написання конституції, увійшов до військової ради зі сторони короля Яна III і був призначений членом комісії з питань пограниччя з Угорським королівством (Kaźmierczyk A., 1995–1996. S. 469).

Востаннє на вишенському сеймику С. Сіцінський згаданий 3 листопада 1678 р., коли шляхта призначила його наглядати за реконструкцією перемишльських укріплень, поруйнованих пожежею (AGZ, T. XXII, 1914. S. 94). Також відомо, що в 1681 р. був обраний депутатом до Коронного трибуналу від Руського воєводства (Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794. Spis, część II: 1661–1700, 2017. S. 142).

Другим представником від Перемишльської землі став Александер Ястковський (герба Равич). Точні роки життя А. Ястковського невідомі, помер після 1688 р. Осів у Перемишльській землі, одружившись з Геленою Рибінською, був побожним католиком і клієнтом Станіслава Конєцпольського (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego, T. IV, 1839. S. 461), (Przyboś K., 1998. S. 27).

Свою урядову кар'єру він розпочав у 1661 р. як королівський секретар. У 1662 р. виконував обов'язки перемишльського гродського писаря, у 1667 р. отримав уряд перемишльського мечника, у 1671 р. — перемишльського підсудка, у 1683 р. — перемишльського земського судді (Urzednicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku..., 1987. S. 343).

25 квітня 1658 р. вперше згаданий як учасник сеймикового зібрання в якості екзактора (збирача) ланового податку Перемишльської землі. У тому ж році 25 вересня його вперше обрали сеймовим маршалком. Учасники сеймика 22 травня 1662 р. квітували А. Ястковського як поборця ланового, а на реляційному сеймику 6 червня 1667 р. його знову обрали маршалком. Після зречення Яна II Казимира на з'їзді 28 жовтня 1668 р. був обраний каптуровим суддею Перемишльської землі (AGZ, T. XXI, 1911. S. 230, 255, 264, 353, 454, 455, 482).

У 1669 р., вже після обрання послом Перемишльської землі на коронаційний сейм, А. Ястковського на сеймику 24 серпня призначили також депутатом для вислуховування рахунків. В 1671–1672 рр. тричі головував на сеймиках: 1 серпня 1671 р. — на перемишльському сеймику; 25 травня 1672 р. — на вишенському передсеймовому сеймику (тоді його також обрали послом від Перемишльської землі на надзвичайний сейм); 13 грудня 1672 р. — на вишенському сеймику (Там само. S. 518, 531, 570, 593, 596, 616).

Після смерті короля Михайла Вишневецького згідно з вишенською ухвалою від 29 грудня 1673 р. А. Ястковський увійшов до складу перемишльського каптурового суду (Там само. S. 2). У квітні 1674 р. названий серед електорів Яна III Собеського від Руського воєводства (Elektorów poczet, 1845. S. 126). Продовжував публічну діяльність і за правління цього монарха: зокрема представляв Руське воєводство в Коронному трибуналі на сесії 1678/1679 р. (Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794. Spis, część II: 1661–1700, 2017. S. 142). На сеймику 10 липня 1685 р. обраний депутатом для вислуховування податкових рахунків, а 16 грудня 1687 р. маршалкував на вишенському сеймику (AGZ, T. XXII, 1914. S. 172, 204, 215, 216).

Першим представником Сяноцької землі на коронаційний сейм названий Єжи Ян Вандалін Мнішек (помер у 1693 р.), старший син Францішека Бернарда й Барбари Стадницької. У шлюбі з Анною Ходкевич мав трьох синів: Юзефа, Леопольда Анджея, Якуба Ігнація та двох доньок: Катажину Людвіку, дружину Яна Самуеля Чорторийського, та Констанцію, дружину каліського воєводи Стефана Лещинського (Matwijowski K., 1976. S. 468–469). Цей представник впливового у Руському воєводстві роду посидав численні гродові й негродові староства: Щирецьке (з 1654 р.), Белзьке (з 1661 р.), Дембовецьке (з 1661 р.), Сяноцьке (з 1661 р.),

а в 1683 р. отримав сенаторський уряд волинського воєводи (Urzednicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku..., 1987. S. 367).

Політична кар'єра Є.Я. Мнішека розпочалася в середині XVII ст. Уперше в сеймиковій документації він згаданий як маршалок вишенського сеймика 10 лютого 1650 р., скликаного задля ухвалення податку, а 11 вересня 1651 р. головував на депутатському сеймику (AGZ, T. XXI, 1911. S. 71, 89).

З кінця 1651 р. Є.Я. Мнішек перервав свою діяльність на шляхетських зібраннях Руського воєводства: він їздив на навчання у Падуанський університет і повернувся на батьківщину в середині 1659 р. (Matwijowski K., 1976. S. 468). Уже 7 липня того ж року був обраний маршалком сяноцького сеймику, скликаного задля організації оборони цієї землі. 15 жовтня 1664 р. його вперше обрали послом на сейм від Сяноцької землі, також учасники тодішнього передсеймового сеймика у своїй інструкції просили, щоб у Хирові, дідичному володінні Мнішеків, їй надалі було дозволено зберігати вина (AGZ, T. XXI, 1911. S. 292, 377, 397).

У 1665–1666 рр. Є.Я. Мнішек брав участь в організації оборони Сяноцької землі від угорських нападів (Matwijowski K., 1976. S. 468). Зокрема у постанові вишенського сеймика від 19 лютого 1665 р. він згаданий як ротмістр піхоти, а в сяноцькій ухвалі від 28 вересня 1666 р. вказано, що піхота повинна підпорядковуватися сяноцькому старості. Вдруге був призначений ротмістром Сяноцької землі на реляційному сеймику 6 червня 1667 р., цей раз — через турецьку загрозу. На передсеймовому сеймику 28 вересня 1666 р. Є.Я. Мнішека знову обрали представником Сяноцької землі на вальний сейм, наступного разу на сеймику 23 липня 1668 р. — послом на абдикаційний сейм. У часи безкоролів'я після зречення Яна II Казимира на з'їзді 28 жовтня 1668 р. увійшов до складу каптурового суду (AGZ, T. XXI, 1911. S. 400, 419, 451, 421, 473, 482).

У 1669 р. Є.Я. Мнішек брав участь в елекції нового короля Міхала, підписався від Перемишльської землі (Matwijowski K., 1976. S. 469). В інструкції передсеймового сеймика 20 серпня 1669 р., який власне й обрав його послом від Сяноцької землі на коронаційний сейм Вишневецького, зазначалося, що Є.Я. Мнішек здійснював за власний кошт реставрацію та фортифікацію старостинського замку в Сяноку. Наступного року також як посол брав участь у черговому, осінньому, сеймі 1670 р.

Вишенські сеймики 12 червня 1671 р. і 20 липня 1672 р. доручили Є.Я. Мнішеку організувати збір сяноцької шляхти на посполите рушення, тож даремно 20 серпня 1672 р. він як сяноцький староста звертався до місцевих мешканців із закликом до оборони своєї землі. 30 серпня того ж року першим згаданий у реєстрі зем'ян

Сяноцької землі, зібраних на посполите рушення під Сяноком. З'їзд сяноцької шляхти, проведений 26 жовтня 1672 р. в обозі під Любліном, постановив не розпускати обидві сяноцькі хоругви (одна з них перебувала під безпосередньою командою сяноцького старости), які мали навести порядок у Сяноцькій землі (з огляду на напади свавільних куп і селянські бунти): хоругви мали діяти за ординансами Є.Я. Мнішека як полковника. Він же за дорученням учасників і підписав постанову з'їзду — так само, як ухвалу наступного з'їзду, який відбувся вже в Сяноку 19 листопада 1672 р. і розпустив сяноцьке посполите рушення, поклавши на полковника обов'язок знову скликати його в разі потреби (AGZ, T. XXI, 1911. S. 518, 524–525, 538, 564, 598, 602–603, 605, 609, 611).

Після смерті короля Міхала вишенський сеймик 29 грудня 1673 р. обрав Є.Я. Мнішека до складу каптурового суду Сяноцької землі (AGZ, T. XXII, 1914. S. 2.) У 1674 р. брав участь в елекції Яна III Собеського (Elektorów poczet, 1845. S. 226). У зв'язку з турецькою загрозою в 1675 р. було скликано посполите рушення, згідно з постановою шляхти Сяноцької землі від 29 липня Є.Я. Мнішека знову було призначено полковником. 31 грудня того ж року обраний послом на коронаційний сейм (AGZ, T. XXII, 1914. S. 30–32, 39). На депутатському сеймику 12 вересня 1678 р. його обрали депутатом до Коронного Трибуналу (Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794. Spis, część II: 1661–1700, 2017. S. 142). У подальшому публічна діяльність Є.Я. Мнішека — з огляду на отримання ним сенаторського уряду в іншому воєводстві — на теренах Руського воєводства припинилась, проте в інструкціях вишенських сеймиків від 10 грудня 1687 р. і 5 грудня 1689 р. було відзначено його заслуги та вміщено прохання винагородити правом вільного ярмаркування в його маєтностях (AGZ, T. XXII, 1914. S. 209, 224).

Іншим представником від Сяноцької землі був обраний Мацей Станіслав Устжицький (герба Пжестжал). М.С. Устжицький (помер у 1684 р.), був другим сином Анджея Устжицького і Анни Кавецької. Належав до заможної шляхти, від 1669 р. перебував у таборі регалістів. Одружений з Маріанною Бжезінською, син Клеменс Ігнацій Устжицький, сяноцький каштелян (Herbarz polski Kaspra Niesieckiego, T. IX, 1842. S. 205), (Przyboś K., 1998. S. 34). У 1638 р. виконував обов'язки перемишльського підстарости (за старостування там Яна Миколая Даниловича), в 1655 р. номінований на уряд сяноцького підсудка, в 1667 р. — сяноцького земського судді, а в 1682 р. призначений сяноцьким каштеляном (Urzednicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku..., 1987. S. 401).

На депутатському сеймику 9 вересня 1652 р. був обраний ревізором ланів Перемишльської землі, а на сеймику 4 серпня 1653 р. — одним із членів

посольства до короля. На передсеймовому сеймику 19 травня 1654 р. вперше обраний послом на сейм, тоді репрезентував Перемишльську землю. Після цього сейму 11 серпня 1654 р. у Вишні відбувся реляційний сеймик, учасники якого доручили М.С. Устжицькому представляти Перемишльську землю на Радомському трибуналі. На сеймику 28 квітня 1655 р. — вже як сяноцький підсудок — залучений до збирання чопового податку цієї землі, тоді ж знову обраний послом на сейм від Перемишльської землі. 12 січня 1657 р. вперше виконував функції маршалка сеймику Перемишльської землі. Учасники передсеймових сеймиків 21 червня 1658 р. і 28 лютого 1659 р. обрали його послом на сейм (спершу Сяноцької землі, вдруге від Перемишльської землі), а 23 червня 1659 р. він виконував функції маршалка реляційного сеймика. 6 липня 1659 р. М.С. Устжицький як посол спеціальним листом звертався до зем'ян Сяноцької землі щодо податків, ухвалених на сеймі. 23 лютого 1662 р. на передсеймовому сеймику йому доручили виконання двох функцій: посла від Перемишльської землі та маршалка цього ж сеймику. На сеймику 26 червня 1662 р. обраний комісаром скарбового трибуналу (AGZ, T. XXI, 1911. S. 113, 137, 148, 159, 165, 166, 210, 240, 269, 287, 289, 339, 345, 355).

В інструкції передсеймового сеймика від 15 жовтня 1664 р. вміщено прохання, щоб сейм апробував фундацію костелу в дідичному селі Устжицького Ясень. Подібне звернення (щодо сеймової апробації для плебанії у володіннях М.С. Устжицького) повторно вписали в інструкцію передсеймового сеймика 28 вересня 1666 р., який обрав сяноцького підсудка послом на сейм (Там само. S. 394, 421, 435). Врешті сейм 1667 р. апробував фундацію плебанії (Volumina Legum. Prawa, konstytucje u przywileje Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego u Wszystkich prowincyi należących, T. 4, 1860. S. 453).

У 1669 р. представляв Сяноцьку землю на коронаційному сеймі Міхала Вишневецького (AGZ, T. XXI, 1911. S. 518), і в сеймовому діарії відзначено помітну активність сяноцького земського судді під час сеймових засідань, зокрема в обговоренні претензій екзулянтів (вигнанців) на Кросненське староство й щодо вільних урядів (Diariusz sejmiku koronacyjnego 1669 roku, 2004. S. 33, 46, 47).

Згодом, в 1670-х роках, М.С. Устжицького ще чотири рази обирали послом від Сяноцької землі: на сеймиках 29 липня 1670 р., 25 травня

1672 р. (AGZ, T. XXI, 1911. S. 538, 593), 29 грудня 1673 р. і 10 грудня 1676 р. (AGZ, T. XXII, 1914. S. 6, 69). У часи безкоролів'я 1673 р. виконував функції каптурового судді (Там само. S. 2), наступного року брав участь в елекції Яна Собеського від Руського воєводства (Elektorów poczet, 1845. S. 389). На сеймику 4 січня 1676 р. обраний депутатом для поквитування поборців, а на сеймику 4 травня того ж року відряджений до складу комісії у Львові щодо оплати військовим. У сеймиковій постанові від 1 червня 1677 р. згаданий серед ревізорів міста Кросно (AGZ, T. XXII, 1914. S. 50, 58, 88). Представляв Руське воєводство в Коронному трибуналі на сесії 1679/1680 р. (Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794. Spis, część II: 1661–1700, 2017. S. 149).

Отже, сеймики відкривали широкі можливості для кар'єрного росту місцевих шляхтичів — як для політиків-початківців, так і для досвідчених публічних діячів з-поміж воєводських земських урядників. Ключовим у сеймиковій діяльності регіональних політиків поставало посольство на сейм, що не лише давало їм змогу долучитися до обговорення важливих питань внутрішнього та зовнішньополітичного життя Речі Посполитої, але й засвідчувало їх авторитет, здобутий завдяки активній участі у місцевих шляхетських зібраннях. Роль посла була почесною та відповідальною, тому що обранці представляли інтереси цілої землі, повіту або воєводства. Утім авторитетність у місцевому шляхетському соціумі не була єдиним критерієм для обрання на посольство, не менш важливим чинником ставали клієнтарно-патрональні відносини. Чимало з сеймикових діячів належали до родинно-політичних угруповань, очолюваних сенаторами й магнатами, й виборювали інтереси останніх на сеймиках та сеймах. Зазвичай патрони діяли через своїх клієнтів з-поміж місцевої шляхти, проте у критичні політичні моменти й самі виступали на сеймиковому форумі. Так сталося на передкоронаційному сеймику у Вишні в 1669 р., коли серед шістьох репрезентантів Руського воєводства, відряджених на сейм, бачимо і представників магнатських родів (Є.Я. Мнішек і К. Вишневецький, причому останній перед тим не відзначався активністю на місцевих шляхетських з'їздах), і досвідчених парламентаріїв, котрі регулярно послушували на сейми (С. Сіцінський і М.С. Устжицький), і багатолітніх місцевих активістів, які однак дотепер не мали помітного сеймового досвіду (А. Ястковський, почасти Я. Ставський).

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Вінниченко О.О. Сеймики українських воєводств у 1569–1648 роках. «Прикладом своїх предків». Історія парламентаризму на українських землях у 1386–1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита: в 2 т. Т. 1 / За ред. В.М. Михайловського. Київ : Темпора, 2018. С. 101–179.

- Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. T. XXI: Lauda sejmikowe. T. II. Lauda wiszeńskie 1648–1673 r. / Opr. A. Prochaska. Lwów: Z drukarni E. Winarza we Lwowie, 1911. 786 s.
- Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. T. XXII: Lauda sejmikowe. T. III. Lauda wiszeńskie 1673–1732 r. / Opr. A. Prochaska. Lwów: Z drukarni E. Winarza we Lwowie, 1914. 868 s.
- Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. 552 s.
- Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794. Spis, część II: 1661–1700 / Opr. L.A. Wierzbicki. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2017. 332 s.
- Diariusz sejmiku koronacyjnego 1669 roku / Opr. K. Przyboś, M. Ferenc. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica», 2004. 111 s.
- Elektorów poczet, którzy niegdyś głosowali na elektorów Jana Kazimierza roku 1648, Jana III. roku 1674, Augusta II. roku 1697, i Stanisława Augusta roku 1764, najjaśniejszych Królów Polskich, Wielkich Książąt Litewskich, i.t.d. / Ułożył i wydał Oswald Zaprzaniec z Siemuszowej Pietruski. Lwów: Nakładem Kajetana Jabłońskiego, 1845. 446 s.
- Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych / Wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. T. IV. Lipsk: Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela, 1839. 518 s.
- Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych / Wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. T. IX. Lipsk: Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela, 1842. 468 s.
- Kaniewski J. Sejmiki koronne wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669–1673). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2014. 784 s.
- Kaźmierczyk A. Siciński Stanisław (przed 1620–1681). *Polski słownik biograficzny*. T. 37. / red. H. Markiewicz. Warszawa, Kraków: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1995–1996. S. 468–470.
- Konopczyński W. Chronologia sejmów polskich 1493–1793. Archiwum Komisji Historycznej. Seria II. T. IV. Kraków: Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności, 1948. 169 s.
- Matwijowski K. Mniszech Jerzy Jan Wandalin h. własnego (zm. 1693). *Polski Słownik Biograficzny*. T. 21. / red. E. Rostworowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. S. 468–469.
- Niesiecki K. Korona polska przy złotey wolności starożytnemi rycerstwa polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami ... ozdobiona [...]. T. IV. Lwów: W Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1738. 820 s.
- Przyboś K. Posłowie na sejm koronacyjny króla Michała 1669 roku. *Studia Historyczne*. 1998. T. 41, nr. 3. S. 417–431.
- Przyboś K. Reprezentacja sejmowa ziemi przemyskiej w latach 1573–1695. *Rocznik Przemyski*. 1998. T. 34, zes. 4. S. 3–36.
- Sokalski M. Między królewskim majestatem a szlachecką wolnością. Postawy polityczne szlachty małopolskiej w czasach Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica, 2002. 258 s.
- Urzednicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku: Ziemie Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka: spisy / oprac. K. Przyboś. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. 415 s.
- Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku: spisy / oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1992. 280 s.
- Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileje Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y Wszystkich prowincyi należących. T. 4. Petersburg. 1860. S. 429–460.

REFERENCES

- Bobrowicz, J. N. (Comp.). (1839). *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*. T. IV. Lipsk: Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela [in Polish].
- Bobrowicz, J. N. (Comp.). (1842). *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*. T. IX. Lipsk: Nakładem i drukiem Breitkopfa i Haertela [in Polish].
- Czamańska, I. (2007). *Wiśniowieccy. Monografia rodu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie [in Polish].
- Gmiterek, H., & Szczygieł, R. (Comps.). (1992). *Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku: spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka [in Polish].

- Kaniewski, J. (2014). *Sejmiki koronne wobec problemów wewnętrznych Rzeczypospolitej za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669–1673)*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego [in Polish].
- Kaźmierczyk, A. (1995–1996). Siciński Stanisław (przed 1620–1681). In H. Markiewicz (Ed.), *Polski słownik biograficzny* (Vol. 37, pp. 468–470). Warszawa, Kraków: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk [in Polish].
- Konopczyński, W. (1948). *Chronologia sejmów polskich 1493–1793. Archiwum Komisji Historycznej, Seria II, T. IV*. Kraków: Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności [in Polish].
- Matwijowski, K. (1976). Mniszech Jerzy Jan Wandalin h. własnego (zm. 1693). In E. Rostworowski (Ed.), *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 21, pp. 468–469). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk [in Polish].
- Niesiecki, K. (1738). Korona polska przy złotej wolności starożytnymi rycerstwa polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami ... ozdobiona [...]. T. IV. Lwów: W Drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu [in Latin, Polish].
- Pietruski, O. (Comp.). (1845). *Elektorów poczet, którzy niegdyś głosowali na elektorów Jana Kazimierza roku 1648, Jana III. roku 1674, Augusta II. roku 1697, i Stanisława Augusta roku 1764, najjaśniejszych Królów Polskich, Wielkich Księżąt Litewskich, i.t.d.* Lwów: Nakładem Kajetana Jabłońskiego [in Polish].
- Prawa, Konstytucje y Przywileje Krolestwa Polskiego, y Wielkiego Xięstwa Litewskiego, y wszystkich Prowincyi należących. (T. 4). (1860). Petersburg [in Latin, Polish].
- Prochaska, A. (Comp.). (1911). *Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. T. XXI: Lauda sejmikowe. T. II. Lauda wiszeńskie 1648–1673 r.* Lwów: Z drukarni E. Winarza we Lwowie [in Latin, Polish].
- Prochaska, A. (Comp.). (1914). *Akta grodzkie i ziemskie czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. T. XXII: Lauda sejmikowe. T. III. Lauda wiszeńskie 1673–1732 r.* Lwów: Z drukarni E. Winarza we Lwowie [in Latin, Polish].
- Przyboś, K. (1998). Posłowie na sejm koronacyjny króla Michała 1669 roku. *Studia Historyczne*, 41, nr. 3, 417–431 [in Polish].
- Przyboś, K. (1998). Reprezentacja sejmowa ziemi przemyskiej w latach 1573–1695. *Rocznik Przemyski*, 34, zesz. 4, S. 3–36 [in Polish].
- Przyboś, K. (Comp.). (1987). *Urzednicy województwa Ruskiego XIV–XVIII wieku: Ziemia Halicka, Lwowska, Przemyska, Sanocka: spisy*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk [in Polish].
- Przyboś, K., & Ferenc, M. (Opr.). (2004). *Diariusz sejmu koronacyjnego 1669 roku*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica» [in Latin, Polish].
- Sokalski, M. (2002). *Miedzy królewskim majestatem a szlachecką wolnością. Postawy polityczne szlachty małopolskiej w czasach Michała Korybuta Wiśniowieckiego*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica [in Polish].
- Vinnychenko, O. O. (2018). Seimyky ukrainskykh voievodstv u 1569–1648 rokakh. In V. M. Mykhailovskyi (Ed.), «*Prykladom svoikh predkiv*». *Istoriia Parlamentaryzmu na ukrainskykh zemliakh u 1386–1648 rokakh: Polske korolivstvo i Rich Pospolyta* (Vol. 1, pp. 101–179). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Wierzbicki, L. A. (Comp.). (2017). *Deputaci Trybunału Koronnego 1578–1794. Spis, część II: 1661–1700*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 29.05.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Євген Ковальов,

доцент кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Yevhen Kovalov,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: y.kovalov@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0002-7740-4332

Ментальна мапа Григорія Галаґана: територіальне й етнонаціональне структурування в картині світу українського дворянина (середина 1830-х — середина 1860-х років)

У статті досліджуються просторові структури й пов'язані з ними образи етнонаціональних спільнот у світогляді Григорія Павловича Галаґана (1819–1888), представника українського помісного дворянства й видатного громадського діяча. Методологія дослідження використовує здобутки сучасної гуманітарної географії, насамперед метод ментального картографування, що дозволяє вивчати просторові структури у світогляді особистості з урахуванням її соціокультурного середовища. Йдеться, зокрема, про такі просторові конструкти, як «Малоросія», «Україна», «Росія», «Русь», «Європа», а також про пов'язані з ними «уявлені спільноти» — «малоросійський народ», «руський народ», «європейці». Просторові та етнонаціональні уявлення Г. Галаґана показані як динамічна система, що змінювалася під впливом суспільно-політичних та ідеологічних рухів, як-от польські повстання 1830–1831 і 1863–1864 років, постання слов'янофільства й українофільства.

Ключові слова: Григорій Галаґан, гуманітарна географія, просторові ментальні структури, образи етнонаціональних спільнот.

Mental Map of Hryhoriy Galagan: Territorial and Ethnonational Structuring in Ukrainian Nobleman's World View (mid-1830s — mid-1860s)

The article examines the spatial structures and related images of ethno-national communities in the world view of Hryhoriy Pavlovych Galagan (1819–1888), a representative of the Ukrainian local nobility and a prominent public figure. The research methodology includes the achievements of modern humanitarian geography, first of all the method of mental mapping, which allows to study the spatial structures in the world view of the individual, taking into account his socio-cultural environment. The research is based on ego-documents — diaries and correspondence from the Galagan family archive. Special attention is paid to toponymes and ethnonymes in these texts. It is shown that the spatial representations of Hryhoriy Galagan were a complex system that developed under the influence of the socio-cultural sphere in which he lived. Thus, humanitarian geography is represented as a discursive practice due to social and political interests. The article deals, in particular, with such spatial constructs as “Little Russia”, “Ukraine”, “Russia”, “Rus”, “Europe”, as well as related communities — “Little Russia people”, “Russian people”, “Europeans”. Galagan's spatial and ethno-national ideas are shown as a very dynamic system that was constantly changing under the influence of socio-political and ideological movements, such as the Polish uprisings of 1830–1831 and 1863–1864, the rise of Slavophilia and Ukrainophilia. Attention is paid to the importance of travel for the development of the system of spatial and ethno-national structures. In addition, the conditionality of this system with ideas about history is proved. The issues raised in this article will contribute to further in-depth research in cultural anthropology, as well as be useful to historians working in the biographical genre.

Key words: Hryhoriy Galagan, humanitarian geography, spatial mental structures, images of ethno-national communities.

У сучасних гуманітарних студіях вельми цікавим і багатообіцяючим дослідницьким напрямом є гуманітарна географія. Д. Замятін, котрий тривалий час працює в цій царині, вважає її предметом ментальні засоби репрезентації та інтерпретації земних просторів. Гуманітарна географія, на його думку, покликана досліджувати формування ментальних конструктів, які структурують комплекси просторових уявлень. Її важливим складником є образна (імажинальна) географія. *Географічний образ* визначається як система знаків, що характеризують певну територію. До концептуального інструментарію образної географії належать поняття *територіальна (регіональна) ідентичність* — отождоження людини з просторовим конструктом; *етнокультурний ландшафт* — система знакових місць, пов'язаних з існуванням етнічної спільноти; *регіональна міфологія* — наративи («міфи»), які побутують в буденній свідомості щодо певного простору й сприймаються як самоочевидні факти, незалежно від можливостей їх верифікації (Замятін Д., 2010. С. 26–45).

На цьому теоретичному підґрунті можна здійснювати плідні історичні розвідки. Дослідження уявлень про просторові структури й людські спільноти, що їх населяють, є дієвим засобом антропологічного осягнення минувшини. Вони, зокрема, можуть стати в пригоді для вивчення націогенетичних процесів (щодо походження уявлень про «національний простір», його регіональне членування, а також «іншування», себто визначення власної ідентичності через протиставлення себе іншому, свого — чужому).

Плідним дослідницьким методом для цього є складання *ментальних мап*, що репрезентують сукупності територіальних уявлень. В українській історіографії конструктивний потенціал цього методу, зокрема для історичної біографістики, показала І. Колесник. Вона слушно зауважила, що ментальні мапи є індивідуальними конструктами, утвореними в певному соціокультурному середовищі, з урахуванням віку й статі особи, її соціального статусу, здобутої освіти, фаху тощо (Колесник І., 2013. С. 163). Вельми цікавим прикладом застосування методу *ментального картографування* на локальному рівні є розвідка М. Будзар, присвячена садибам українського помісного дворянства XIX ст., зокрема Сокиринцям Галаганів, у якій розкривається сімичотичний зміст садибного простору (Будзар М., 2015. С. 40–44).

Найважливішими джерелами для складання ментальних мап є, на нашу думку, *ego*-документи — мемуаристика та епістолярії. Саме через них досліднику вдається якнайточніше розгледіти ментальні структури минулого. У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує багатий архів української дворянсько-поміщицької родини Галаганів.

Щоденники й листування Григорія Павловича Галагана (1819–1888), великого землевласника Полтавської та Чернігівської губерній, успішного громадського діяча, містять, як гадаємо, надзвичайно важливі матеріали для реконструювання просторових уявлень як його самого, так і людей з його комунікаційного поля, котре було напрочуд широким у соціальному вимірі — від рафінованих аристократів до упосліджених селян. Ці тексти охоплюють більшу частину його життя — від юності, котра припала на другу половину 1830-х років, і до смерті, що дозволяє вивчати його уявлення про світ та самого себе в розвитку, як доволі складний динамічний ментальний процес.

Метою нашої розвідки є з'ясування на підставі цих галаганівських текстів, яким було територіальне та етнонаціональне структурування в картині світу Г. Галагана, бо земля й люди були нерозривно з'єднані в його свідомості. У цій розвідці ми висвітлюємо систему властивих Г. Галагану географічних образів і пов'язаних з ними територіальних ідентичностей, а також мовні засоби для їх вираження — топоніми й етноніми в його лексиконі. Хронологічно обмежуємося періодом з середини 1830-х до середини 1860-х років. На початку 1836 року Г. Галаган розпочав свій щоденник, який для нас є одним з головних джерел, звідси ми й почнемо, а зупинимось на 60-х роках XIX століття, коли світ, де він жив, глибоко змінився внаслідок скасування кріпацтва та інших великих реформ того часу, а також сталося різке загострення національної проблематики у зв'язку з польським Січневим повстанням 1863–1864 років. Світогляд Г. Галагана пореформеної доби потребує окремого поглибленого дослідження.

У системі просторових орієнтирів Г. Галагана з юнацтва фундаментальне значення мало уявлення про Малоросію. Цю назву він прикладав до Полтавської та Чернігівської губерній. Для цього терену в його лексиконі була й інша назва — Україна.

Малоросію / Україну Г. Галаган вважав своєю вітчизною, з нею пов'язував свої патріотичні почуття. Повертаючись сюди з Петербурга в травні 1836 року, він занотував в щоденнику: «Я в Малоросії! в моїй вітчизні!» (Григорій Галаган, 2020. С. 34)¹. Малоросія — це однозначно «наше», простір, котрий потребує піклування та захисту: «Дорогою ми розговорилися про Малоросію, як помітно, що знищують потроху наші права, *нашу* (тут і далі виділено Г. Галаганом. — Є.К.) Малоросію! о, Миколо! (ідеться про царя Миколу І. — Є.К.) тепер я тебе люблю й поважаю, але... якщо ти візьмешся за знищення нашої вітчизни, тоді я не твій, я тебе забуду...» (Григорій Галаган, 2020. С. 33).

¹ Тут і далі всі цитати наводяться в українському перекладі з російської мови.

Окрім того, уявлення про Малоросію як вітчизну обумовлювало соціально-територіальну ідентичність Г. Галагана — він вважав себе малоросійським дворянином-поміщиком. Приналежність до малоросійського дворянства виявлялася через локалізацію маєтків і родинні зв'язки (дворяни Полтавщини та Чернігівщини, які походили від козацької старшини, були доволі згуртованою регіональною спільнотою у складі дворянського стану Російської імперії, їхня консолідованість значною мірою забезпечувалася розгалуженими мережами родинно-своєцьких взаємин).

Малоросія та Україна були назвами взаємозамінними, але в юнацькому щоденнику Г. Галагана Малоросія згадується набагато частіше, ніж Україна. Кожна з цих назв мала власні сенсові нюанси, що зумовлювали вживання цих топонімів. Малоросія — назва офіційна та повсякденна. Україна — назва з патріотичними й ліричними конотаціями. Вони не протиставлялися, але доповнювали й уточнювали одна одну.

Те саме стосувалося найменування місцевого населення: в текстах молодого Г. Галагана зустрічаються і «малоросіяни», і «українці», проте остання назва зазвичай означала підвищену напругу національного почуття. Наприклад, він був у захваті від того, що його кохана дівчина-селянка назвала себе українкою (Григорій Галаган, 2020. С. 164). Пишаючись своєю сестрою Марією Павлівною, що вийшла заміж за поміщика Орловської губернії росіянина графа П.Є. Комаровського, він робить щоденникову нотатку: «Сестра [...] наробила чимало ефекту в Орлі на балах та обідах. А, як? Малоросіянка, українка!» (Там само. С. 175). Ця цікава ремарка показує, як «українське» стає максимально патріотичним проявом «малоросійського».

З Малоросією / Україною в Полтавсько-Чернігівській просторовій репрезентації у Г. Галагана пов'язувалося уявлення про малоросійську / українську національність, детерміновану етнографічними особливостями місцевого селянського й козацького населення. У серпні 1840 року він занотував у своєму щоденнику: «Я проїхав усю нашу прекрасну Україну, побачив центр її національності — Лубни, Хорош, і помітив, що тут набагато більше народності, козацтва, аніж у Прилуці. У центрі Полтавської губернії ще існує національний дух...» (Там само. С. 146).

Малоросія мала мікрорегіональну структуру, зумовлену природними й етнографічними чинниками. У галаганівських текстах не раз трапляються згадки про таку собі «Литву». Наприклад, у листі матері з Італії, з Болоньї, від 3(15) листопада 1842 року він цікавиться, чи не збирається вона побувати в Литві? («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 94). Катерина Маркевич, дружина Михайла

Маркевича, двоюрідного брата Г. Галагана, пише йому на початку 1842 року, що її чоловік перебуватиме в Литві, але уточнює, що він мешкатиме в с. Козловка Мглинського повіту². Назва «Литва» вживалася щодо північних повітів Чернігівської губернії: Стародубського, Мглинського, Суразького, Новозибківського та почасти Городнянського й Новгород-Сіверського, розташованих у Задесенні, себто на північ від Десни. У Мглинському повіті розташовувалося село Розрите, маєток графів Гудовичів, родичів матері Г. Галагана. Це була та сама «Литва», куди вона, за припущенням її сина, могла поїхати. Ці терени до середини XVII ст. належали Великому князівству Литовському, чим, вочевидь, пояснюється їхня назва. Місцеве населення мало етнографічні особливості (в господарських заняттях, мові, вбранні тощо) та власну назву — «литвини» (Материали для географии и статистики, 1865. С. 9). Південніше мешкали степовики-українці. «Це суто степовики», — зауважує у своїх нотатках за 1849 рік Г. Галаган про селян з Гнилиці в Прилуцькому повіті, причому йому здавалося, що вони нагадують давніх запорожців³. Катерина Маркевич у листі від 25 грудня 1842 року, написаному в с. Линьків біля Новгорода-Сіверського, повідомляє, що вона живе сама, бо чоловік її «два тижні вже як на Україні»⁴. Михайло Маркевич був у Васьківцях на Прилуччині — в Україні, а його дружина залишалася в Задеснянській Литві. А втім, і цю «Литву» Г. Галаган міг назвати «Україною»: приміром, в етнографічному нарисі про волинян 1850 року він за звичкою порівнює їх зі своїми земляками, які мешкали на схід від Дніпра, й зауважує, що населення Волині «скоріше нагадує Стародубську Україну, аніж Полтавську» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 295). «Стародубська Україна» — це те саме, що й Задеснянська Литва. Цей приклад зайвий раз показує, наскільки мінливим був зміст територіальних назв у той час. «Україна» Г. Галагана то розтягується до меж Чернігівської та Полтавської губерній разом узятих, то звужується через виключення з неї Задеснянської Литви.

До територіальної мікроструктури Малоросії відносилися маєткові комплекси великих поміщиків з садибами-резиденціями й палацово-парковими ансамблями. Для Г. Галагана осердям цієї мережі був родовий Сокиринський маєток у Прилуцькому повіті Полтавської губернії.

На сході Малоросії / Україні протиставлялася Росія. У юнацькому щоденнику Г. Галагана надібуємо трактування Росії як простору чужого

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Ф. III. Од. зб. 1229. Арк. 1.

³ ІР НБУВ. Ф. I. Од. зб. 6923. Арк. 2 зв.

⁴ ІР НБУВ. Ф. III. Од. зб. 1224. Арк. 1.

й навіть ворожого. Звідси протиставлення «милої України» та «проклятої Росії» (Григорій Галаган, 2020. С. 146). У такому контексті Україна та Росія репрезентовані як різні національні чи етнографічні простори.

Однак назва «Росія» вживалася і як найменування держави, де мешкав Г. Галаган. Відтак, перетнувши влітку 1841 року у волинському містечку Радивилів кордон між Російською та Австрійською імперіями, він занотував у щоденнику: «Ми виїхали з Росії» (Там само. С. 189). У державно-становому контексті він зараховував себе до «русских дворян» (Там само. С. 57).

Західною межею Малоросії / України був Дніпро. За ним уже починалися терени, для яких тривалий час вживалася назва «Польща». Це була ремінісценція політичної географії ранньомодерного часу, коли східний кордон Корони Польської проходив по Дніпру. Наприклад, Г. Галаган, їдучи в 1841 році через Волинську губернію, називає цей край «Польщею» (Там само. С. 189). Його мати, рухаючись услід, занотує у своєму щоденнику: «У Дубні, як і в усіх містах Польщі, мешканці майже всі жида...» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 206), себто для неї Дубно й інші волинські міста, які вона оглядала, є польськими, але не за населенням, бо воно було здебільшого єврейським, а за розташуванням на території, що колись належала Короні Польській.

Утім, згодом, внаслідок заходів з адміністративної русифікації Київщини, Поділля та Волині, а також піднесення слов'янофільства й українофільства — концепцій, які визначали світогляд Г. Галагана впродовж 1840-х — 1850-х років, у структурі його просторових уявлень сталися вельми істотні зрушення: ці терени він уже більше не вважав «Польщею», тепер йшлося про «відродження Русі в Західному краї» (Там само. С. 407). Це «відродження» мислилося як витіснення звідси «інших», «чужих» — поляків і євреїв. У соціально-економічному сенсі це мав бути наступ на польське поміщицьке землеволодіння та єврейський торговельний капітал. Соціальною базою «відродження Русі» Г. Галаган вважав селянство, а його духовним символом — православ'я. Після Січневого польського повстання 1863–1864 років він фактично очолює проведення селянської реформи на теренах Київщини, Поділля та Волині та поведе безкомпромісну боротьбу з тамтешнім поміщицтвом.

Назва «Західний край» потрапила до топонімічного лексикону Г. Галагана з офіційного дискурсу. До Листопадового польського повстання 1830–1831 років терени, приєднані до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, офіційно йменувалися «областями, приєднаними від Польщі», «губерніями, повернутими від Польщі», чи навіть

прямо — «польськими губерніями»⁵. Тож російський уряд фактично визнавав ці території частиною польського соціокультурного простору. Після Листопадового повстання для цих теренів було винайдено нове найменування, суто географічне й політично нейтральне — Західний край чи західні губернії. Значно пізніше, десь на межі 50-х — 60-х років XIX століття, у межах цього величезного простору стали виокремлюватися дві частини — Північно-Західний та Південно-Західний краї (до останнього належали Київська, Подільська та Волинська губернії, з'єднані в Київське генерал-губернаторство), проте до широкого вжитку обидві ці назви увійшли вже після Січневого польського повстання. З того часу назва «Південно-Західний край» закріпилася в лексиконі Г. Галагана.

Г. Галаган був переконаний, що «відродження Русі в Західному краї» потребує консолідації східного слов'янства, котре зазвичай іменував «руським народом»⁶, проте він аж ніяк не був прибічником цілковитої культурної нівеляції «руського народу» за великоросійським зразком, до самої смерті лишаючись відданим «малоросійській / українській національності» в її етнографічній еманції. У його світогляді «руський народ» був оплотом слов'янства, протиставленим полякам-ренегатам і романсько-германському Заходу. Втім, коли йшлося про стосунки всередині самого «руського народу», він ніколи не погоджувався на цілковиту асиміляцію малоросів великоросами. Його кредо у цьому питанні: єдність в багатоманітності. Ф. Хіллс, котра ґрунтовно дослідила національне питання на Правобережній Україні в XIX столітті, показала, що Г. Галаган належав до впливового «малоросійського лобі», яке склалося в Києві впродовж 1830-х — 1840-х років і просувало на Правобережжі «малоросійську ідею», що передбачала створення руської нації з усього православного східного слов'янства з опорою на автентичну малоросійську культуру, популізм у соціальній політиці, антиліберальне державне втручання, антиполонізм та антисемітизм (Hillis, Faith, 2013. Passim).

Далеко не завжди можна достеменно встановити, що саме Г. Галаган мав на увазі, коли згадував у своїх текстах «руський народ», «руську національність». Здається, однак, що переважно йшлося про малоросів / українців. Але варто зауважити, що Г. Галаган вживав назви «руський народ», «руське населення» зазвичай для означення мешканців Південно-Західного краю, а не

⁵ Див. приклади: Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год / сост. С.Ф. Рубинштейн. Вильна, 1894.

⁶ Тут і далі слово «русский», що зустрічається в оригінальних текстах наших джерел, ми перекладаємо українською мовою як «руський».

Полтавщини з Чернігівщиною. Це означає, як гадаємо, що ці найменування стосувалися переважно теренів, де відбувалося інтенсивне «іншування» чужинців, насамперед поляків. Тож «руськість» потрібна була здебільшого на стиках з чужими світами (польським тощо), вона спрямовувалася назовні.

Г. Галаган та його сучасники наполегливо шукали нові мовні засоби, завдяки яким можна було би якомога точніше описувати етнокультурне розмаїття. Для них було очевидно, що від Карпат на заході до Дону й Кубані на сході є сільське населення, культурна спільність якого доведена етнографами й фольклористами. Необхідно було знайти цьому населенню назву, яка визначила би його позицію в етнічній структурі світу. Назва «руський народ» була занадто широкою, вона нехтувала культурною строкатістю східного слов'янства. Назва «малороси» була навпаки занадто вузькою, регіональною, адже поширювалася переважно на Полтавщину та Чернігівщину. Назва «українці» також була регіональною, причому іменувала населення різних регіонів — і Харківщини (Слобідської України), і Київщини («Польської України», як її, наприклад, називав тогочасний російський географ Костянтин Арсен'єв (Арсен'єв К., 1848. С. 184)). Зважаючи на все це, у вжиток увійшла назва «южно-русский народ» («южно-русское племя» тощо). Вона, з одного боку, підкреслювала спільність східного слов'янства («руського народу»), але, з іншого боку, вказувала на окремішність його південного складника. Однак усі ці «південно-руські» назви залишалися книжними й вживалися нечасто. Г. Галаган у своїх нотатках 1850 року називає Волинську губернію однією з тих земель, які «населені нашим південно-руським племенем» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 295). Це єдиний випадок вживання ним цієї назви, на який ми можемо вказати. Її штучність кидалася в очі: «Вигадане останнім часом найменування південнорусів залишається поки що книжним, якщо не назавжди залишиться таким...», — написав Микола Костомаров у статті «Дві руські народності» 1861 року (Костомаров Н., 1861. С. 40).

Освоєння Західного краю відбувалося за допомогою історіографії. Ідучи через Волинь влітку 1861 р., Г. Галаган у листі до дружини пише: «Я прямував через Луцьк, поруч з яким мій предок Ігнатій розбив ляхів наголову й допоміг визволенню нашого краю...» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 407). Це надзвичайно цікава нотатка. По-перше, Г. Галаган уже не вважав цей терен «Польщею», як раніше, двадцять років тому, коли він уперше тут побував. Тепер це вже «наш» край, а не чужий, польський. По-друге, цей край стає йому особисто близьким, бо він був нащадком козацького полковника, котрий, як він гадав,

здобув тут перемогу над поляками. Цей сюжет Г. Галаган запозичив з «Історії русів» (История русов, 1846. С. 237). І не важливо, що в цьому творі Гнат Галаган б'є поляків під Случком, а не Луцьком, себто в Білорусі, а не на Волині (напевно, міста з дуже схожими назвами легко можна було переплутати, не маючи в дорозі під рукою цього тексту) — головне, що простір на захід від Дніпра здавався тепер «своїм», право на нього було придбано ціною предкової перемоги.

Визначаючи західні межі «відродженої Русі», Г. Галаган насамперед дотримувався етнографічних засад — Русь була там, де селяни говорять «по-нашому», хай і не без домішки польської лексики, й сповідують християнство східного обряду, або православне, або уніатське. Керуючись такими прикметами, він відкрив для себе під час подорожі на Захід у 1861 році «руське населення» в Люблінській губернії (в Підляшші) («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 409).

Відтак власне Польща ототожнювалася Г. Галаганом з Царством Польським. Побувавши там вперше 1861 року, він написав дружині: «В'їхавши до Царства Польського, для мене цілковито нового, я згадав, що на кордоні його треба нам залишати нашу антипатію до ляхів, і точно, моє почуття стало цілковито іншим щодо них: тут вони вдома й мають в наших очах цілком інші права...» (Там само. С. 408–409).

Київ, розташований на правому березі Дніпра, посідав особне місце в системі просторових уявлень Г. Галагана. Це місто залишалося поза Малоросією / Україною, обмеженою Полтавщиною та Чернігівщиною, проте Г. Галаган з молодості вважав його частиною своєї вітчизни. У листі, написаному матері з бельгійського міста Остенде від 29 серпня 1842 року, під час мандрівки Західною Європою, він з властивою йому юнацькою екзальтованістю занотує: «Уклоніться моїй батьківщині, золотоголовому Києву, його лаврі святих, і Хрещатику; вклоніться від мене зайвий раз іконі Успіння (в Києво-Печерській лаврі. — Є.К.). А як переїдете в Україну, то скажіть цій країні, що її вірний обожнювач цілує її землю, й що найважливіші бажання його полягають в тому, аби вона була щаслива...» (Там само. С. 69). Імовірно, молодому Г. Галагану Київ здавався чимось на кшталт перехідного простору між Малоросією / Україною та Польщею, уявленою в межах давньої Корони Польської. Це обумовлювалося тим, що Київ, з одного боку, був традиційним осередком православ'я, яке Г. Галаган вважав вельми важливим атрибутом «малоросійської / української національності», але, з іншого боку, будучи тривалий час центром губернії та генерал-губернаторства з численним польським населенням, Київ дещо «полонізувався». Тож замолу для Г. Галагана Київ був безперечно «свій»,

але меншою мірою, ніж Лівобережна Україна. Згодом його зацікавленість Києвом зростає, він починає ставитися до нього як до найважливішого форпосту в боротьбі за «відродження Русі» в Південно-Західному краї, а разом з цим і як до осердя українофільства. Київ дедалі сильніше приваблює його, він починає проводити тут з родиною зимові сезони, а 1855 року стає київським домовласником — купує у князя Антонія Любомирського садибу на Хрещатику⁷. У цьому був, як гадаємо, певний символізм — київський дім перейшов від поляка до українця. Таким чином Г. Галаган остаточно «освоїв» Київ.

Надзвичайно цікаві й важливі свідчення про ставлення Г. Галагана до Південно-Західного краю, Києва й Малоросії містяться у проекті перетворення адміністративно-територіального поділу, який він склав у 1857 році й подав міністру внутрішніх справ С.С. Ланському⁸. У ньому Г. Галаган, зокрема, пропонував приєднати західні повіти Чернігівської та Полтавської губерній до придніпровських повітів Київщини (він іменував їх Задніпровським краєм). Цей проект передбачав відкриття доступу малоросійському дворянству на Правобережжя, що мало би наслідком, як, напевно, сподівався Г. Галаган, не стільки «русифікацію» Південно-Західного краю, скільки його «малоросизацію». Пізніше, під час проведення селянської реформи в Південно-Західному краї, Г. Галаган наполегливо намагався залучити до цієї справи якомога більше уродженців Чернігівщини та Полтавщини, й мета його була та ж сама — «малоросизація» теренів, розташованих на захід від Дніпра.

Чимало уваги Г. Галаган приділяв Галичині. Уперше він побачив цей край влітку 1841 року, під час мандрівки на Захід. Описуючи свою подорож у щоденнику, він «освоює» цей терен, порівнюючи його зі своєю рідною Малоросією / Україною та знаходячи багато спільного: «До самого Лемберга я зустрічаю все дуже близьке до рідного, нашого: побудова хат, прикритки їх, складка хліба, тини, городи, сади, спосіб обробки полів тощо — все малоросійське...», а кучер-галичанин, котрий його віз, був «цілковитий українець» (Пригорій Галаган, 2020. С. 189, 190). Однак Львів здався йому містом польсько-німецьким: «Понад усе чутною є мова польська, а потім німецька..» (Там само. С. 191). І називає він у цей час місто Лембергом, себто на німецький лад. Проте мине десять років й, описуючи свою другу подорож на Захід через Галичину, Г. Галаган називатиме це місто лише Львовом, ніяк інакше. Тепер це «наш древній *Львів*, син Києва» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 296). Втретє відвідавши Львів у 1866 р., він підсумував свої враження про зрушення, що сталися

тут за чверть століття, від першого його приїзду 1841 року: «Львів зробився містом цілковито польським; він уже давно не руський, але 14 років тому я в ньому бачив явні ознаки початку переважання німців (австрійських. — Є.К.). Тепер ці ознаки зникли: всі вивіски майже виключно є польськими, навіть на офіційних установах польські написи посідають перше місце. Скрізь польська мова переважає, й німецькою розмовляють хіба що в разі нагальної потреби; про руське мовлення не йдеться — так говорять мужики в серм'ягах...» (Там само. С. 440–441).

У Галичині під «іншування» потрапляють німці (себто австрійці) та поляки. Це чужинці, так само, як поляки з євреями на Київщині, Волині та Поділлі. «Своїх», «наших» галичан Г. Галаган іменував у своїх дорожніх нотатках 1850 року здебільшого русинами, а згодом віддаватиме перевагу назвам на кшталт «руської народності». Але що він мав на увазі, коли згадував «руську національність»? Ось які пояснення дав він селянам, з котрими розмовляв українською мовою («на малоросійском языке») на поштовій станції неподалік від Львова влітку 1850 року: «Питали мене, чи є я руським і чому розмовляю по-їхньому, я їм казав, що я з України, де народ такий же, як вони, тільки православний» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 297). Тож «руське» виявляється тотожним «українському». «Руська національність» являла себе в малоросійській іпостасі.

У системі просторових уявлень Г. Галагана важливе значення мали поняття «Європа» та «Захід», дуже близькі між собою за змістом. Їх інтерпретація залежала від слов'янофільських переконань Г. Галагана, які невпинно дужчали в ньому з молодості. Багато важило й особисте знайомство з Європою / Заходом під час подорожей 1841–1843, 1850–1851, 1861 та 1866 років.

Г. Галаган протиставляв буцімто змертвілий у своєму матеріалізмі Захід юному, сповненому духовної сили слов'янському Сходу. Ці почуття особливо загострилися під час подорожі на Захід у 1850–1851 роках, коли він побачив Європу, яка щойно пережила революційні розрухи. Г. Галаган відчував глибоку антипатію до європейського буржуазного суспільства та з сумом бачив, як традиційне селянство, яке було, на його думку, носієм національної культури, поступається місцем космополітичному робітничому класу. Вихід з ужитку селянського одягу здався йому ознакою загибелі національностей на Заході. На зміну розмаїттю національних селянських костюмів прийшла універсальна робітнича синя блуза. Цей символ європейської модернізації удостоївся нищівної Галаганової критики: «Блуза, цей незграбний синій мішок з рукавами, має велике значення в XIX столітті. Блуза є вбранням протестуючого людства, вона згладила всі національності,

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 486. Оп. 5. Спр. 319. Арк. 86–88.

⁸ ІР НБУВ. Ф. І. Од. зб. 7350. Арк. 1–9 зв.

поєднала в одне всіх людей, відданих одній ідеї, під блузою немає більш мужика (селянина. — Є.К.), а є людина, що працює ... У дідівському вбранні він був корінний мешканець своєї милої країни, багатий від нього тоді відокремлювався та відчужувався, прийнявши інший зовнішній вигляд; у блузі він є частиною робочої сили, якою володіє багатий, зважаючи на свої засоби...» («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 304). Тож для нього європеїзм дорівнював космополітизму, означав денаціоналізацію.

Західноєвропейській індустріальній цивілізації, яка стрімко поставала буквально в нього на очах, Г. Галаган протиставляв своєрідний аграризм. Це була переконаність у перевазі сільського трибу життя, начебто здатного забезпечити гармонійне єднання людини з природою, що було вельми важливо для такого естета-романтика, як він. Такі погляди були властиві Г. Галагану ще замолоду. Відвідавши влітку 1842 року Бельгію, де в той час бурхливо розвивалася промисловість, він писав матері: «...Над цією країною діяльності й торгівлі небо завжди важке, й навіть якщо ясно, як упродовж цих днів і було, то небо й сонце такі, як буває в Петербурзі, коли горять болота, а море завжди жовте. Ось вам країна діяльності! Певно, наш український плуг не зробить у повітрі тієї переміни, котру роблять димарі фабрик і заводів» (Там само. С. 58).

Г. Галаган не вважав Захід монолітним. Його Європа була багатоманітною. У юнацькому щоденнику він дав характеристики низки європейських країн і народів, цікаві своєю стереотипністю. Ось, приміром, Франція: «Ця земля є найприємнішою за своїм положенням, кліматом, за своїми виробами, також і мешканці її є народом найприємнішим, найлюб'язнішим; погляньте на форму Європи, ви побачите, що вона дещо схожа на жінку, серцем якої є Франція. За те чи не з Франції виходять усі новини, всі моди, і Європа йде за Францією так, як чоловік прямує за покликом його серця...» (Григорій Галаган, 2020. С. 27). А ось іспанці: «Їхня держава є на краю Європи, за те й вони мають у характері всі крайнощі» (Там само. С. 28).

З-поміж країн Заходу для Г. Галагана особливе значення мали, як гадаємо, Британія та Італія. Г. Галаган не залишився осторонь англomanії, що мала багато прихильників в аристократичних колах Російської імперії. Цим аристократам здавалося, що британська знать спромоглася якнайліпше адаптуватися до соціальних зрушень

модерного світу. «Як я люблю англійських лордів, й особливо моральність їхнього сімейного життя, красу їхніх замків та парків. Що мені заважає бути лордом у Сокиринцях?..», — замислювався молодий Г. Галаган (Там само. С. 135). Серед московських слов'янофілів, з якими він згодом зблизився, також були щирі англomани.

Італія приваблювала його як своєю багатою мистецькою спадщиною, так і тим, що це була країна, котра дуже повільно втягувалася в модернізацію. Коли Г. Галаган бував в Італії, в ній ще не існувало тих ознак буржуазного суспільства та індустріальної цивілізації, котрі так і кидалися в очі в країнах, розташованих північніше. Цей італійський традиціоналізм вельми нагадував ідеалізовану «патріархальну» Україну. Звідси, до речі, походить співставлення цих теренів, яке часто надibuємо в тестах ХІХ ст. Микола Гоголь, з котрим Г. Галаган познайомився взимку 1842–1843 років у Римі, писав одному зі своїх друзів: «Що сказати тобі загалом про Італію? Мені здається, що начебто я заїхав до старовинних малоросійських поміщиків. Такі же дряхлі двері у будинків, з безліччю непотрібних дірок, що бруднять одяг крейдою; старовинні підсвічники й лампи у вигляді церковних. Блюда всі особливі, всі на старовинний кшталт. Скрізь досі вбачалася мені картина змін. Тут все зупинилося на одному місці й далі не йде...» (Гоголь Н.В., 1952. С. 95). Оце італійське життя, що зупинилося, яке прибічнику прогресу могло здатися застоєм чи відсталістю, було дуже привабливим для Г. Галагана, адже тут око не подразнювали ні димарі фабрик і заводів, ані робітничі сині блузи. Він вбачав тут своє в чужому. Втім, Г. Галаган відчував приреченість цього традиційного світу на загибель під напором модернізації: «Прощай, Риме, подумав я, з кожним роком ти більше й більше зникаєш у серцях твоїх прекрасних дітей, які зраджуються мерзеною холодною освіченістю заальпійських народів. Скоро в тобі залишаться самі лише будівлі, а римлян уже не буде, будуть європейці», — пише він у листі до матері від 11(23) квітня 1843 року («Ми виїхали з Сокиринців...», 2019. С. 141).

Отже, просторові уявлення Г. Галагана були складною системою культурно детермінованих географічних образів, завдяки якій він орієнтувався у світі. Через неї проявлялися його особистісні ідентичності (соціально-статусна, національна тощо). Без урахування цих уявлень неможливо зрозуміти інтенції громадського служіння цієї особистості.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Арсеньев К. Статистические очерки России. СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1848. 503 с.
Будзар М.М. Просторові модулі «ментального картографування» панського маєтку в Україні ХІХ століття як вияв самоідентифікації власника. *Scientific Journal «ScienceRise»*. 2015. № 2/1(7). С. 40–45.

- Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений. Т. 11. Письма 1836–1841. М. : Изд-во АН СССР, 1952. 483 с.
- Григорій Галаган. Журнал (1836–1841) / Упорядкування, вступна та прикінцева статті, коментарі: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., проф. Ірини Колесник. К. : StreamArLine, 2020. 248 с. («З Галаганівського архіву»).
- Замятин Д. Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук. *Социологическое обозрение*. Т. 9. № 3. 2010. С. 26–45.
- История русов или Малой России. М. : Университетская типография, 1846. 314 с.
- Колесник І. Ментальні мапи як інструментарій історика. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. К., 2013. Вип. 7. С. 159–168.
- Костомаров Н. Две русские народности. *Основа*. 1861. № 3. С. 33–80.
- Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Сост. М. Домонтович. СПб., 1865. 686 с.
- «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія / Упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов; за редакцією д.і.н., професора Ірини Колесник. К. : StreamArLine, 2019. 516 с. («З Галаганівського архіву»).
- Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год / Сост. С.Ф. Рубинштейн. Вильна, 1894. 918 с.
- Hillis F. Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation. Ithaca and London: Cornell University Press, 2013. 329 p.

REFERENCES

- Arseniev, K. (1848). *Statisticheskie ocherki Rossii*. Saint Petersburg [in Russian].
- Budzar, M. M. (2015). Prostorovi moduli «mentalnoho kartohrafuvannia» panskoho maietku v Ukraini XIX stolittia yak vyjav samoidentyfikatsii vlasnyka [Spatial Models of “mental mapping” of the Manor in Ukraine in the 19th century as Manifestation of Self-Identification of the Owner]. *Scientific Journal «ScienceRise»*, 2/1(7), 40–45 [in Ukrainian].
- Budzar, M., Kovalov, Ye. (comps.), Kolesnyk I. (ed.). (2019). «My vyikhaly z Sokyryntsiv...»: trevelohy rodyny Galaganiv”. Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Domontovich, M. (Ed.). (1865). *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba. Chernigovskaia guberniia*. Saint Petersburg [in Russian].
- Galagan, Hryhorii (2020). *Zhurnal (1836–1841)*. M. Budzar, Ye. Kovalov (comps.), I. Kolesnyk (ed.). Kyiv: StreamARLine [in Ukrainian].
- Gogol, N. V. (1952). *Polnoie sobranie sochinenii. Pisma 1820–1835*. (Vol. 11), Moscow: AN SSSR [in Russian].
- Hillis, F. (2013). *Children of Rus'. Right-Bank Ukraine and the Invention of a Russian Nation*. Ithaca and London: Cornell University Press [in English].
- Istoriia rusov ili Maloi Rossii*. (1846). Moscow [in Russian].
- Kolesnyk, I. (2013). Mentalni mapy yak instrumentarii istoryka [Mental Maps as a Historian's Tool]. *Eidos*, 7, 159–168 [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. (1861). Dve russkie narodnosti. *Osnova*, 3, 33–80 [in Russian].
- Rubinshtein, S. F. (Ed.). (1894). *Khronologicheskii ukazatel ukazov i pravitelstvennykh rasporiazhenii po guberniiam Zapadnoi Rossii, Belorussii i Malorossii za 240 let, s 1652 po 1892 god*. Vilna [in Russian].
- Zamiatin, D. (2010). Gumanitarnaia geografiia: prostranstvo, voobrazhenie i vzaimodeistvie sovremennykh gumanitarnykh nauk. *Sotsiologicheskoe obozrenie*, 3, 26–45 [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 26.06. 2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Інна Позднякова,

доцентка кафедри всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка,
кандидатка історичних наук,
Кропивницький, Україна

Inna Pozdniakova,

Associate Professor of the Department
of the World History,
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State
Pedagogical University,
PhD in History,
Kropyvnytskyi, Ukraine

e-mail: pozdneyakova@ukr.net
ORCID iD: 0000-0002-9256-4633

Учнівські квартири: з історії повсякденного життя учнів Єлисаветградської шестикласної прогімназії 80-х років XIX століття

У статті проаналізовано основні аспекти діяльності керівництва Єлисаветградської шестикласної прогімназії, пов'язані з відкриттям учнівських квартир, облаштуванням побуту й наглядом за учнями, котрі там мешкали. Аналіз джерел показав, що протягом 1890-х років питання переселення студентів-нерезидентів було надзвичайно важливим для єлисаветградських навчальних закладів. З'ясовано форми контролю за особистим простором вихованців з боку викладацького колективу прогімназії та реакцію учнів на запроваджені правила. Акцентується увага на ставленні до санітарно-гігієнічних умов квартир задля якісної навчальної діяльності в навчальному закладі.

Ключові слова: Єлисаветградська шестикласна прогімназія, навчальні заклади, учні, контроль, учнівські квартири.

Student Apartments: from the History of Everyday Students Life of Yelisavetgrad Six-Class Progymnasium in the 80s of the 19th Century

The aim of this article is to explore the main aspects of Yelisavetgrad six-class progymnasium management, related to the opening of student apartments, living arrangements and supervision of the students living in those apartments; to analyse the rules that regulated the living conditions of progymnasium students in the mentioned apartments and apartments of relatives. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-typological, historical-systemic, historical-genetic) methods. The study is based on the principles of historicism, systematicity and scientificity. Based on archival documents, the mechanisms, features and practice of student apartments opening for the students of Yelisavetgrad men's progymnasium are studied for the first time, which presents the scientific novelty. The forms of control over the personal space of the students by the teaching staff of the progymnasium and the students' reaction to the established rules are clarified. Analysis of the sources showed that during the 1890s the issue of resettlement of non-resident students was extremely important for Yelisavetgrad educational institutions. In the absence of boarding houses, the increase in the number of students prompted the management of educational institutions to develop rules governing the opening of student apartments, regulating the living conditions of the students and forms of control by the institution over compliance with the rules of both tenants and students. The analysis of the protocols of Yelisavetgrad men's six-class progymnasium pedagogical council shows that the educational institution treated the opening of student apartments and supervising the living conditions of the students very responsibly: sanitary and hygienic conditions, as well as opportunities to conduct educational activities qualitatively, were taken into account. The control over the observance of the rules was systemic. Probably, this decisively contributed to the fact that among the progymnasium students there was a galaxy of outstanding figures of culture and science. On the other hand, the recollections of former progymnasium students contain facts of intrusion into personal space, which made students feel discomfort associated with strict regulation of living conditions. The study of the pedagogical council meeting protocols makes it possible to trace the fate of the students who due

to the difficult financial situation of their families could not pay for accommodation in student apartments allowed by the progymnasium management, so they lost the right to complete education and get the chance for a better life.

Key words: Yelisavetgrad six-class progymnasium, educational institutions, student apartments.

Останнім часом все більшу увагу істориків привертає вивчення невеликих спільнот — сім'ї, церковного приходу, школи, села. Помітно зросло наукове зацікавлення історією провінційних міст. Наприклад, повітове місто Російської імперії Єлисаветград (тепер Кропивницький) відоме тим, що на межі XIX–XX століть дало світові цілу низку видатних особистостей, серед яких відомий фізик, лауреат Нобелівської премії Ігор Тамм, знамі актори Микола Садовський і Панас Саксаганський, поет Євген Маланюк та ін. Очевидно, що провідну роль у цьому зіграли навчальні заклади міста й почасти атмосфера, яка в них панувала.

Інтерес науковців до різних складників повсякдення гімназистів є постійним. Зокрема, вивченню життя українських гімназистів середини XIX століття присвячена стаття Вадима Пилипенка «Повсякденне життя українських гімназистів у 30–50-х роках XIX століття». Автор визначає основні фактори й протиріччя побуту учнів, зокрема аналізує дозвілля та стан здоров'я української молоді в роки навчання в гімназіях, окреслює негативні фактори академічного повсякдення (Пилипенко В., 2019).

Дослідженню спільних і відмінних рис функціонування загальної середньої освіти на межі XIX–XX століть та початку XXI століття на прикладі Олександрівських жіночої та чоловічої гімназій і сучасних закладів освіти міста Запоріжжя присвячено статтю Ольги Сирцової. Авторка доводить, що реформування навчального процесу в модерні часи XIX століття на території Російської імперії призвело до посилення регламентації нагляду й збільшення контролю за вихованнями (Сирцова О., 2019).

Данило Рига, автор низки публікацій з історії створення та діяльності Чернігівської класичної чоловічої гімназії, аналізує навчальні програми й предмети, що викладалися в цьому навчальному закладі в XIX столітті. Значну увагу вчений приділяє виховному процесу Чернігівської класичної чоловічої гімназії (Рига Д., 2014, 2019).

У колективній монографії «Єлисаветградська гімназія» за редакцією Віктора Громова окреслено історію створення Єлисаветградської класичної чоловічої гімназії, охарактеризовано викладацький склад, життя гімназистів у позаурочний час і форми контролю за ними (Громовий В. та ін., 1997).

Метою статті є дослідження головних аспектів діяльності керівництва Єлисаветградської

шестикласної прогімназії, пов'язаних із запровадженням учнівських квартир, облаштуванням побуту та наглядом за учнями, котрі там мешкали; аналіз правил, які регламентували умови побуту учнів прогімназії впродовж 80-х років XIX століття.

Діяльність навчальних закладів мала значний вплив на освітнє життя Єлисаветграду. 9 вересня 1870 року керівництво Одеського навчального округу перетворило жіноче училище 1-го розряду на громадську жіночу гімназію, де функціонувало шість класів. Згодом розпочав роботу сьомий, а 1882 року — восьмий додатковий педагогічний клас. Саме звідси бере початок підготовка вчителів у краї (Шевченко С., 2007. С. 13–14, 23).

У середині 1870-х років було створено Єлисаветградську чоловічу класичну гімназію, яка стала середовищем, що спонукало не лише до навчання, але до творчого й наукового розвитку й у такий спосіб позитивно впливало на формування особистості та світогляду учнів. Тож не дивно, що серед випускників навчального закладу — видатний український письменник і політичний діяч Володимир Винниченко, конструктор, творець «Катюші» Георгій Лангемак, винахідник антифризу Мозес Гомберг, польський письменник Ярослав Івашкевич, поет-сатирик, мемуарист Амінодав Шполянський (Дон-Амінадо), композитор Юлій Мейтус (Степанова О., 2019).

Урочисте відкриття чотирикласної прогімназії в Єлисаветграді відбулося 8 вересня 1879 року. У перший же рік діяльності навчального закладу були відкриті одразу всі класи разом з підготовчим, оскільки кількість вступників була достатньою (Пашутин А., 1897, С. 148, 150).

2 червня 1881 року Єлисаветградську чотирикласну прогімназію було реорганізовано в шестикласну. І лише 5 березня 1885 р. Єлисаветградська шестикласна прогімназія перетворена на Єлисаветградську чоловічу класичну гімназію з наступним відкриттям сьомого класу в 1885–1886 навчальному році. Тоді ж директором гімназії було призначено колезького радника І. Прокеша (Пашутин А., 1897, С. 152–153). І. Прокеш «був чехом, запрошеним разом з іншими чехами з Богемії Толстим...¹, коли уряд вирішив для того, щоб відволікти учнів від революційного руху, посилити викладання давніх мов — латини та грецької. Це був великий міцний чоловік, богатирської статури», — згадував колишній

¹ Д.А. Толстой — тодішній міністр освіти.

гімназист Н. Ширман (Цит за: Шевченко С., 2007. С. 33–34).

Поява нових навчальних закладів і збільшення кількості учнівської молоді спричинили проблему розселення гімназистів, адже навчальні заклади міста не мали пансіонів. Частина учнів розселяли на так звані «загальні квартири». Не мала пансіону й Єлисаветградська шестикласна прогімназія.

Уявлення про загальну кількість учнів у першій рік роботи прогімназії та про те, скільки з них мешкали разом з батьками, у родичів чи на приватних квартирах, дають звіти класних наставників 1–4-х класів прогімназії. Зі звіту класного наставника М. Крижановського відомо, що із 53 учнів першого класу з батьками проживали 45, у родичів — 4, на приватних квартирах — 4. Класний наставник другого класу П. Дубняков повідомляє, що з 22 учнів його класу з батьками мешкають 15, у рідних — 3, на квартирах — 4. За даними звіту наставника третього класу І. Панащенка, з батьками проживає 13, у рідних — 2, на квартирах — 7 учнів. Із 17 учнів четвертого класу з батьками мешкало 9 учнів, у родичів — 3, на приватних квартирах — 5². Отже, із 114 учні перших чотирьох класів 72 % проживало з батьками, 10,5 % — у рідних і 17,5 % — на приватних квартирах. Окрім того, відомості звітів свідчать, що найбільше учнів, котрі проживали з батьками, припадає на перший клас, найменше — на четвертий.

Слід наголосити, що класні наставники призначалися з числа викладачів, котрі мали в класі найбільшу кількість уроків. Вони стежили за успіхами учнів, їхньою поведінкою, підтримували зв'язок з батьками й родичами учнів і з іншими викладачами свого класу. У час, коли наставники проводили уроки, а також для відвідування учнів удома, до виховної діяльності долучалися помічники класних наставників (у гімназії призначалося два помічники на клас, у прогімназії — один)³.

На жаль, у фонді Державного обласного архіву Кіровоградської області відсутні матеріали Єлисаветградської чоловічої класичної прогімназії за період з січня 1882 до грудня 1883 року, проте з 1884 року проблеми, пов'язані з улаштуванням побуту й наглядом за учнями, мешканцями приватних квартир, одразу опинилися в центрі уваги педагогічної ради. Спочатку в протоколах згадуються окремі випадки порушення учнями розпорядку дня та відсутність на квартирах належних умов для проживання й навчання, а згодом такі згадки набувають системного характеру.

Про актуальність питання поселення іногородніх учнів, установлення правил для учнівських квартир і нагляд за учнями, котрі мешкали там, свідчить той факт, що лише протягом серпня 1884 року педрада прогімназії розглядала це питання сім разів⁴.

Більш повні відомості про регламентацію умов проживання учнів на приватних квартирах, конкретні кроки керівництва й викладацького складу прогімназії в цій сфері містять протоколи за 1884–1885 навчальний рік. Зі змісту протоколів видно, що у питанні розквартирування учнів перевага надавалася викладачам прогімназії, адже перш ніж перейти до розгляду клопотань від осіб, які виявили бажання надати квартири іногороднім учням, педрада розглянула заяви викладачів й ухвалила таке рішення: «М. Крижанівський: 3 учні з оплатою 400 рублів на рік. С. Боришкевич: 3 учні — 400 рублів на рік. С. Добровольський: 5 учнів з оплатою від 250 до 300 рублів на рік. І. Котов: 2 учні — 300 рублів на рік...»⁵.

Привертає увагу той факт, що викладачі інших навчальних закладів Єлисаветграда проходили процедуру, пов'язану з облаштуванням учнівських квартир, на загальних підставах. Зокрема, у протоколах згадується огляд квартир учителя Єлисаветградського духовного училища Данила Смирнова, учителя єврейського училища Михайла Пропса, учителя реального училища Миколи Пашковського⁶. Також педрада ухвалила рішення про поселення двох учнів прогімназії на квартирі викладача Єлисаветградської жіночої гімназії Я. Корменбефа з платою по 200 рублів на рік⁷.

Розгляду звернень прохачів передували обов'язковий огляд квартир лікарем (у гімназіях та прогімназіях створювалася посада лікаря, який мав піклуватися про здоров'я учнів)⁸. Абсолютно всі протоколи, що стосувалися розселення учнів, містять доручення лікарів та викладачам оглянути квартири з відповідного переліку⁹. Про результати свого візиту лікар прогімназії О. Шорштейн і викладач, призначений обдивлятися квартири, доповідали на засіданні педради. Далі заслуховували звернення від осіб, охочих відкрити учнівські квартири, і на підставі цього ухвалювали рішення. Приміром, було дозволено відкрити квартири для іногородніх учнів прогімназії таким прохачам: учителю Єлисаветградського духовного училища Д. Смирнову для 3-х учнів з платою 25 рублів на місяць; колезькому реєстратору О. Шамотульському для 5-ти учнів з платою від 300 до 360 рублів на рік; дружині інспектора народних

⁴ ДАКО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 28 зв. 41.

⁵ Там само. Арк. 30.

⁶ Там само. Арк. 30, 34.

⁷ ДАКО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 36.

⁸ ПСЗРИ. 1874. С. 93.

⁹ ДАКО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 30, 31 зв., 34.

² Державний архів Кіровоградської області (далі — ДАКО). Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 29–31 зв.

³ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ) (1874). Собрание 2. Том XLVI. Отделение II. № 49860. С. 92–93.

училищ Молчановій для 3-х учнів з платою від 300 до 360 рублів на рік; учителю Єврейського училища М. Пропсу для 15-ти учнів-євреїв¹⁰.

Протоколи найчастіше фіксують такі підстави відмовити у відкритті квартир: невідповідний санітарний стан, неналежний нагляд за учнями, розташування квартири в незручному чи віддаленому від будівлі гімназії місці. Наприклад, було відмовлено в проханні відкрити квартири: дворянці Прехтель і вдові колезького асесора Степановій, оскільки їхні будинки розташовувалися далеко від гімназії; дворянці Семашко, оскільки вона не приділяла належної уваги своїм дітям; Крутоногому та Гейбтман, оскільки в одному дворі з їхніми квартирами знаходився кабак; міщанину Айзенбергу, тому що «немає підстав розраховувати на належний нагляд за учнями...»¹¹.

Наведені дані підтверджують увагу до питання розселення іногородніх учнів та свідчать про ґрунтовний і відповідальний підхід до вирішення цієї проблеми з боку керівництва навчального закладу.

Після того, як дозвіл на відкриття квартир для учнів гімназії було надано, а учні поселені, контроль за умовами їхнього проживання, дотриманням розпорядку дня, належним наглядом здійснювався регулярно протягом усього навчального року з огляду на те, що власники квартир, попри заходи, ужиті керівництвом навчального закладу, могли виявитися недобросовісними орендодавцями. Одним з найяскравіших прикладів, зафіксованих у протоколах педради, є «махінації» Шамотульського. Відповідно до протоколу від 7 серпня 1884 року, педагогічна рада надала пану Шамотульському право на відкриття квартир для учнів прогімназії. Утім, як з'ясувалось після візиту лікаря, Шамотульський розмістив учнів не в кімнатах, оглянутих представниками прогімназії, а в «підвальному приміщенні того ж будинку, не повідомивши про це керівництво прогімназії...»¹². Після повторного обстеження кімнат дійшли висновку, що помешкання для учнів відповідають санітарно-гігієнічним нормам, але нагляд з боку Шамотульського в разі розміщення учнів у підвальному приміщенні є неможливим. Було також зазначено, що це помешкання за своїми характеристиками є гіршим від запропонованого на початку. Залишалося нез'ясованим питання про те, за проживання в яких саме кімнатах сплачували батьки учнів. До з'ясування всіх обставин було ухвалено: «питання залишити відкритим, до наступного засідання зібрати відповідну інформацію...»¹³.

Згодом з'ясувалося: Шамотульський показував батькам учнів, котрі проживали в нього на квартирі, саме ті кімнати, де вони мешкають зараз. Члени комісії прогімназії повторно оглянули кімнати й дійшли висновку, що вони мають задовільний санітарний стан, однак розміщені так, що належний нагляд за учнями квартиротримач здійснювати не може. З огляду на це педрада ухвалила «доручити класному наставнику М. Крижановському оглянути квартиру г. Вишневецької з метою розмістити там учнів, котрі проживають у п. Шамотульського»¹⁴.

Обов'язок відвідувати приватні квартири протягом навчального року покладался не лише на лікаря й класних наставників, але й на директора. У протоколі від 27 серпня 1884 року вміщено звіт про візит директора І. Прокеша та класних наставників П. Дубнякова та М. Крижановського на учнівську квартиру п. Крутоногого. Представники прогімназії завітали до квартири в суботу 25 серпня о 9 годині вечора. Ознайомившись із записами квартир-ного журналу, оглядачі з'ясували, що відсутній учень шостого класу Лівшиц Олександр, який пішов з квартири на термін з 6-ї до 8-ї години вечора до своєї сестри. Під час візиту було оглянуто речі, що належали учням, котрі проживають на квартирі, окрім речей Лівшица через його відсутність. У протоколі вказано, що «не знайдено нічого такого, що не потрібно було б учням, окрім книги «Історія цивілізації в Англії» авт. Бокля, яка належить учню шостого класу Гохлернеру, котрий заявив, що цю книгу йому подарував батько...»¹⁵.

Комісія, яка проводила огляд, книгу в учня Гохлернера конфіскувала й передала її на зберігання бібліотекару прогімназії П. Дубнякову. Побувши на квартирі Крутоногого до 9 год 50 і не дочекавшись учня Лівшица, комісія пересвідчилася, що він не виконує встановлених для учнів правил. Ситуацію, що склалася, вирішили обговорити на найближчому засіданні педради прогімназії. Після обговорення одноголосно постановили: «а) за те, що учень шостого класу Лівшиц Олександр до пізньої ночі не повернувся до квартири, арештувати його на 12 годин карцеру, а вчинений проступок записати до штрафного журналу прогімназії; б) оскільки учень Лівшиц не слухається квартиротримача Крутоногого, наказати учню Лівшицу Олександру перейти на квартиру г. Пропса. Повідомити Лівшицу, що коли він не буде слухатися квартиротримача Пропса, то буде відрахований з прогімназії; в) повідомити г. Крутоногому, що його квартира буде зачинена, якщо учні, котрі в нього мешкають, не дотримуватимуться правил, а також, якщо в них будуть знайдені книги, не дозволені педагогічною радою»¹⁶.

¹⁰ ДАКО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 30.

¹¹ Там само. Арк. 30 зв.

¹² Там само. Арк. 38 зв.

¹³ Там само. Арк. 39.

¹⁴ Там само. Арк. 43 зв.

¹⁵ Там само. Арк. 39 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 40.

Очевидно, що проблеми, пов'язані з проживанням учнів на приватних учнівських квартирах й облаштуванням їхнього побуту, потребували впорядкування та регламентації. У вересні 1884 року після розгляду низки рішень й ухвал стосовно улаштування учнівських квартир педрада Єлисаветградської шестикласної прогімназії ухвалила: «зібрати ці правила й постанови в одне ціле. Остаточну редакцію правил та постанов доручити викладачеві М. Крижановському...»¹⁷.

16 вересня 1884 року було розглянуто запропонований викладачем М. Крижановським проект «Правил і постанов Педагогічної ради Єлисаветградської шестикласної класичної прогімназії про учнівські квартири й нагляд за учнями поза стінами навчального закладу».

Розділ другий документа містив 11 параграфів і стосувався учнівських квартир. Правила передбачали, що особа, охоча відкрити учнівську квартиру, подає заяву на ім'я директора прогімназії із зазначенням розміру помісячної або річної плати з одного учня. Директор збирає інформацію про характер і моральні якості прохача, відряджає одного з класних наставників разом з лікарем прогімназії для огляду запропонованого приміщення. Всі отримані відомості доводяться до відома членів педагогічної ради. Заслухавши інформацію, педагогічна рада ухвалює рішення про відкриття учнівської квартири чи відмовляє в проханні. Окремо зазначалося, що кількість дозволених учнівських квартир залежала, з одного боку, від кількості іногородніх учнів, а з іншого — від можливості здійснювати за ними нагляд. Правила передбачали, що дозвіл на відкриття учнівських квартир не могла отримати особа, у родині якої жили учні інших навчальних закладів міста Єлисаветград.

Квартиротримачеві прогімназія видавала спеціальний квартирний журнал, де той зобов'язаний був ретельно фіксувати всі відлучки учнів з квартири, причини їх відсутності в класі та церкві, огріхи в поведінці учнів протягом дня «і взагалі всі виняткові події та випадки з домашнього життя учня...». У журналі також фіксували всі зауваження директора, класних наставників та їхніх помічників, котрі відвідували квартиру.

Для здійснення більш ретельного нагляду всі учнівські квартири розподілялися між класними наставниками. Кожний класний наставник мав відвідувати закріплені за ним квартири якомога частіше, але не менше одного разу на тиждень у різні дні та години доби, й щотижня звітувати перед директором прогімназії про результати відвідування. Директор, відповідно, відвідуючи учнівські квартири, контролював процес нагляду за ними класних наставників та їхніх помічників. Відвідуючи учнівську квартиру, класний наставник

зобов'язаний був звертати увагу квартиротримача на помічені ним недоліки й вимагати їх усунення. У разі ухиляння власника учнівської квартири від виконання затверджених правил педагогічна рада закривала учнівську квартиру з подальшим розміщенням учнів в інших помешканнях.

«Правила...» передбачали, що учні прогімназії зобов'язані знаходитися у квартирах та не відлучатися з них «у серпні з 8 години вечора, з 1 вересня до 1 листопада та з 1 березня до 1 травня — із 7 години, з 1 листопада до 1 березня — із 6 години та з 1 травня до 1 серпня — із 9 години вечора»¹⁸.

У спогадах гімназиста, майбутнього відомого лікаря Н. Ширмана, йдеться про ученицю восьмого класу Б. Айденберг, до якої він був небайдужий. Одного разу класний наставник зафіксував відсутність хлопця вдома увечері, коли той якраз перебував у своїй товаришки. Оскільки гімназисти не мали права після 6-ї години вечора ходити містом, то відтоді відвідувати Бертю в неї вдома хлопець міг лише щосуботи з письмового дозволу педагога, де вказувався час гостин (Шевченко С., 2007. С. 51–52).

Додаток до «Правил...» з обґрунтуванням «для більш ретельного нагляду за учнями поточного 1884/1885 навчального року» містив розподіл учнівських квартир між класними наставниками. Затверджені «Правила...» повідомлялися квартиротримачам, учням, а також батькам й особам, які їх замінюють¹⁹.

Отже, аналіз джерел засвідчив, що впродовж 80-х років XIX століття питання про розселення іногородніх учнів було вкрай важливим для навчальних закладів міста Єлисаветград. Збільшення кількості учнів за умов відсутності пансіонів спонукало керівництво навчальних установ до вироблення правил, що визначали порядок облаштування учнівських квартир, регламентували умови проживання учнів і форми контролю з боку навчального закладу за дотриманням установлених правил квартиротримачами й учнями. До відкриття учнівських квартир і нагляду за умовами проживання учнів навчальний заклад ставився дуже сумлінно. Ураховувалися як санітарно-гігієнічні умови, так і можливості якісно здійснювати навчальну діяльність. Контроль за дотримання правил мав системний характер. З одного боку, це позитивно вплинуло на організацію навчального процесу й дало змогу виховати в стінах гімназії плеяду видатних діячів культури й науки світового рівня. З іншого боку, спогади гімназистів засвідчують факти втручання в особистий простір, що спричиняло дискомфорт, пов'язаний з суворою регламентацією умов проживання.

¹⁷ ДАКО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 40 зв, 44.

¹⁸ Там само. Арк. 45–46.

¹⁹ Там само. Арк. 47 зв-48.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Громовий В. Єлисаветградська гімназія. Кіровоград: Українська гімназія, 1997. 189 с.
- Пашутин А.Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-типография Бр. Шполянских, 1897. 311 с.
- Пилипенко В.В. Повсякденне життя українських гімназистів у 30–50-х роках XIX століття. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2019. Випуск 71. Серія 5. С. 183–188. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2019.71.42>
- Рига Д. До історії створення та діяльності навчального закладу — Чернігівської класичної чоловічої гімназії у 1805–1919 роках та історії будівель колишньої гімназії у XX столітті. *Сіверянський літопис*. 2014. № 4 (118). С. 241–248.
- Рига Д. Навчальні програми та предмети, які викладалися в Чернігівській класичній чоловічій гімназії у XIX столітті. *Сіверянський літопис*. 2019. № 3 (147). С. 153–161. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367492>
- Сирцова О.М. Класична середня освіта у Запоріжжі на рубежі XIX–XX ст. та початку XXI ст.: порівняльний аналіз. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. Вип. 52. Том 2. С. 135–143. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2019-52-047>
- Степанова О. Школа геніїв у Єлисаветграді: Історія «Дому офіцерів». 2019. URL: <https://dozor.kr.ua/post/shkola-geniiv-u-elisavetgradi-istoriya-domu-ofitseriv-foto-4037.html> (дата звернення: 04.08.2021).
- Шевченко С.І. Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія, 1860–1920 рр. Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2007. 179 с.

REFERENCES

- Hromovyi, V. (vidp. red.). (1997). *Yelysavethradska himnaziia*. Kirovohrad: Ukrainska himnaziia [in Ukrainian].
- Pashutin, A. N. (Uporyadn.) (1897). *Istoricheskii ocherk g. Yelisavetgrada* [Historical Sketch of Yelisavetgrad]. Yelisavetgrad: Lito-tipografiia Br. Shpolianskikh [in Russian].
- Pylypenko, V. V. (2019). Daily Life of Ukrainian High School Students in the 30–50s of the 19th century. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova, Vypuskk 71, Serii 5*, 183–188 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2019.71.42>
- Ryha, D. (2014). Do istorii stvorennia ta diialnosti navchalnoho zakladu — Chernihivskoi klasychnoi cholovichoi himnazii u 1805–1919 rokakh ta istorii budivel kolyshnioi himnazii u XX stolitti [To the History of Foundation and Activity of the Educational Institution — Chernihiv Classical Men Gymnasium in 1805–1919 and the History of the Buildings of the Former Gymnasium in the 20th century. *Siverianskyi litopys*, 4 (118), 241–248 [in Ukrainian].
- Ryha, D. (2019). Navchalni prohramy ta predmety, yaki vykladalsia v Chernihivskii klasychnii cholovichii himnazii u XIX stolitti [Curricula and Subjects Taught at the Chernihiv Classical Gymnasium in the 19th Century]. *Siverianskyi litopys*, 3 (147), 153–161 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.3367492>
- Syrtsova, O. M. (2019). Klasychna serednia osvita u Zaporizhzhii na rubezhi XIX–XX st. ta pochatku XXI st.: porivnialnyi analiz [Classical Secondary Education in Zaporizhzhia at the turn of 19–20 centuries and at the beginning of the 21st century: a comparative analysis. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, Vyp. 52, Tom 2*, 135–143 [in Ukrainian]. DOI: <https://doi.org/10.26661/swfh-2019-52-047>
- Stepanova, O. (2019). Shkola heniiv u Yelysavethradi: Istoriia «Domu ofitseriv». [in Ukrainian]. <https://dozor.kr.ua/post/shkola-geniiv-u-elisavetgradi-istoriya-domu-ofitseriv-foto-4037.html>
- Shevchenko, S. I. (2007). *Stari stiny: Yelysavethradska hromadska zhinocha himnaziia, 1860 — 1920 rr.* Kirovohrad: RVV KDPU imeni Volodymyra Vynnychenka [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 06.08.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Ігор Якубовський,

доцент кафедри основ архітектури
та архітектурного проектування
Архітектурного факультету
Київського національного університету
будівництва та архітектури,
кандидат архітектури,
Київ, Україна

Ihor Yakubovskiy,

Associate Professor of the Department
of Fundamentals of Architecture
and Architectural Design,
Faculty of Architecture,
Kyiv National University of Construction
and Architecture, PhD in Architecture,
Kyiv, Ukraine

e-mail: yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua
ORCID iD: 0000-0001-9986-6469

Відображення намірів влади з утягування школярів до кола виконавців Голодомору 1932–1933 рр. у районній пресі Київщини та Чернігівщини

На матеріалі районних газет Київської та Чернігівської областей досліджується інформаційний потенціал низової преси для з'ясування ролі, яку відводила влада учням сільських шкіл у механізмі Голодомору 1932–1933 рр. Простежено закономірності відображення у районках різних аспектів, пов'язаних зі втягуванням владою учнів до кола осіб, причетних до втілення її планів. Визначено пріоритети влади й напрямки залучення школярів. Доведено, що навіть учнів послідовно перетворювали на специфічну ланку виконавців Голодомору, що, крім реалізації поточних цілей, мало на меті значні морально-психологічні дивіденди на шляху до радянзації нового покоління.

Ключові слова: Голодомор, районна преса, учні, школа, виконавці.

Kyiv and Chernihiv Regional Newspapers as a Source of Strategies of the Authority Related to Involving Pupils as Executors of Holodomor Policy in 1932–1933s

The article aims to examine the regional media (Kyiv and Chernihiv cases) as a sources of the investigation of authorities' strategies in 1932–1933s for the role of pupils of the village schools in the context of implementation of the Holodomor policy. The article is a unique research for the reflection of this problem in Kyiv and Chernihiv regional media of the Holodomor period. Also it is a first research attempt to portrait the specific features of the authorities' strategies regarding pupils involvement in the Holodomor practices. Although the media in USSR have always been under authorities' pressure and have always served them, the informative potential of the Kyiv and Chernihiv regional newspapers of 1932–1933 enabled to investigate the key problem related to the above-mentioned field of Holodomor. The newspaper's articles about every day practices are based to examine of the authorities' plans of involving the pupils into these practices. The number of such articles which were revealed and studied in the media from different regions convincingly argue that authority aspired to turn pupils into executors of Holodomor policy. This process was performed in parallel with the strategies aimed to the global sovietization of the children. The pupils in all parts of Kyiv and Chernihiv regions were used for an agitation of the farmers to carry out of plan that was not real, to provide credits for governments and of searching and expropriation of farmer's grain. The pupil's denunciation of people who have grain were tolerated and inspired.

Key words: Holodomor, regional media, authority, executors of Holodomor, pupils.

Комплекс питань, пов'язаних з місцем і роллю учнів сільських шкіл під час Голодомору, є важливим складником наукових уявлень про Голодомор-геноцид 1932–1933 рр.

загалом і на території Київщини й Чернігівщини зокрема. Проблема охоплює кілька ключових аспектів: стратегії влади щодо школярів на території Голодомору й специфіка втілення задумів на місцях, роль учнівства у формуванні

морально-психологічного клімату на селі, участь дітей у пропагандистській роботі, безпосередньо у хлібозаготівлях, форми дитячого спротиву. Без докладного з'ясування цих і суміжних питань наукові уявлення про Голодомор та його наслідки не можуть бути цілісними. Преса мусила так чи інакше висвітлювати як бачення владою ролі школярів, так і місцеві реалії, з цим пов'язані. Зумовлено це зокрема тим, що саме місцева преса була важливим елементом механізму Голодомору. Районні газети тримали руку на пульсі подій, забезпечуючи виконання та інформаційний супровід ухвалених владою рішень, здійснюючи психологічний тиск на селян, а отже, існували передумови для стабільної фіксації на шпальтах районних газет інформації про різні аспекти Голодомору [Великий голод..., 2008. С. 119; Якубовський І., 2021. С. 174–280].

Доля учнівства під час Голодомору досі не стала об'єктом спеціального системного дослідження. Вивчалось це питання несистемно й на підставі уведення до наукового обігу лише обмеженої частини документальних матеріалів і спогадів. Матеріали преси практично не використовувалися. Її джерельний потенціал на цьому напрямкові не вивчався. Звідси, попри низку слушних спостережень, нерепрезентативність актуалізованої джерельної бази не давала можливості рельєфно дослідити питання ані на рівні окремих регіонів, ані у всеукраїнському масштабі з подальшою концептуалізацією. Здебільшого увага концентрувалася на проблемі дитячої смертності. Зокрема, Л. Перковський, С. Пирожков та В. Сергійчук намагались оцінити втрати дітей (Перковський Л., Пирожков В., 1998. С. 28; Сергійчук В., 2018. С. 232–233). У підрахунках жертв Голодомору-геноциду розглядалася й проблема народжуваності (Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк О.Б., 2015. С. 89, 94, 102). Окремі важливі спостереження зроблені з приводу долі дітей (Діптан І., 1993. С. 43–45; Романець Н., 2011. С. 28–29; Марочко Василь, 2007. С. 50–53; Шугальова І.М., 2016. С. 217–225). Що ж стосується безпосередньо Київщини та Чернігівщини, то історіографічний доробок обмежений кількома згадками про кількість учнів у деяких районах в 1933 р. в контексті можливого обрахунку жертв Голодомору (Сергійчук В., 2018. С. 233).

Мета статті — з'ясування на підставі районних газет Київської та Чернігівської областей інформаційних можливостей районної преси для дослідження планів влади щодо ролі учнів в механізмі Голодомору 1932–1933 років.

Місцева преса Чернігівщини та Київщини у часи Голодомору регулярно публікувала матеріали про учнів й учнівство. Навіть з огляду на радянську цензуру вони мають значний інформаційний потенціал, генеруючи можливості

для простеження позиції влади щодо ролі учнів у системі організації Голодомору. Районні газети віддзеркалюють напрямки втягування у різних частинах Київщини й Чернігівщини школярів у заходи, що працювали на формування системи вбивства голодом, попутно вирішуючи проблему радянзації як учнів, так і решти населення. Водночас слід врахувати функціонування вже на той час в СРСР жорсткої управлінської вертикалі, яка унеможлиблювала самодіяльність районної влади у принципових питаннях й допускала ініціативу лише в частині втілення прописаних «згори» конкретних заходів з реалізації курсу. Це дозволяє подолати ті обмеження, які накладають регіональні відмінності в підходах до оприлюднення конкретних повідомлень з різних аспектів проблеми. Видається можливим звести розпорошені по різних районках різнопланові звістки в одну систему, відфільтрувавши в такий спосіб складники загального курсу влади, який скрізь був обов'язковий для втілення. Тим паче, що більшість цих складників відображено в усіх районних газетах Київщини та Чернігівщини, хоча й з різною інтенсивністю.

Насамперед районні газети наповнені свідченнями про технології перетворення в 1932–1933 рр. дітей на радянських людей. Інформація про це зустрічається найчастіше і в усіх районних газетах без винятку. Добре видно, як школу, навчальний і виховний процес намагалися спрямувати в русло соціалізації дитини в межах відведеного владою ідеологічного коридору. У цьому ж контексті школярів прагнули вписати і в механізм Голодомору, додатково роблячи ставку на вплив через них на батьків. Один із ключових елементів полягав у згуртуванні дітей в піонерські організації, що активізувалося якраз на час Голодомору. Про важливість для влади цього питання свідчить той факт, що воно вийшло на рівень ЦК ВКП(б). Як добре відомо, 21 квітня 1932 р. останній ухвалив спеціальну постанову про піонеризацію шкіл, яку згадували і в районних газетах Київщини й Чернігівщини¹. Зміст районних газет однозначно промовляє про те, що в часи Голодомору влада не випускала з уваги проблему й прагнула досягти створення такої організації в кожній сільській школі.

Більшість газет розміщували на своїх шпальтах гасло «Кожному піонеру газету “Піонерська правда” та “На зміну!”». Можна вмотивовано припустити, що під час передплатних кампаній скрізь робили відповідний наголос. Крім того, подекуди учнів зобов'язували підписувати «дорослі» районні газети, як-от у Ріпкинському

¹ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського. Відділ формування та використання газетних фондів. «За соціалістичне Полісся». 1932. № 26; «За більшовицькі темпи», 1932. № 30.

районі, де восени 1932 р. під супровід активного викачування хліба у селян у с. Сенюки районна влада домоглася, щоб 100 % вчителів та учнів передплатили районку². Повсюдно в пресі періодично з'являлися замітки, як-от у січні 1932 р. в «Колективіст Глухівщини»: «Звинувачуємо партійні та КСМ осередки с. Литвиновичі за цілковиту зневагу до керівництва піонерським рухом. Так на сьогодні піонерської організації на селі не існує. Навіть дійшло до того, що осередки не потурбувалися дати піонерам вожатого»³. У листопаді 1931 р. у с. Демовшанах Ржищівського району «піонерська організація спить»⁴. У с. Салів Хутір Богуславського району робота піонерської організації «в загоні». Вожатий Дядюн працює лише на словах⁵. У квітні 1932 р. про те, що піонерська організація не працює в с. Кислівка, бідкалася ріпкинська газета, ставлячи це в провину завідувачу школи І. Стратовичу⁶.

Водночас школярів активно втягували до агітаційної роботи серед селян з виконання хлібозаготівельного плану, залучали до лав робсількорів — юнкорів, до випуску колгоспних, бригадних і куткових стінгазет. Свідчення про це регулярно з'являлися на шпальтах районних газет, відзначаючись високим ступенем хронологічної і територіальної репрезентативності. Тут ідеологічна обробка набувала особливої потужності. Фактично запускався процес включення школярів у коло причетних до втілення стратегій влади стосовно Голодомору, адже збір матеріалів до стінних газет вимагав обізнаності з ситуацією, змушував учнів нишпорити по селу, фіксувати ті чи інші події. Створювалася відповідна психологічна атмосфера, яка, з одного боку, навіювала учням враження про їхню причетність до політично-господарських кампаній, а з іншого — наставляла на шлях доносів, наклепів, формуючи стереотипи «павликів морозових».

Тональність газет стосовно діяльності учнівства на цій ниві не залишає сумнівів у тому, що влада вимагала найактивнішої участі якомога ширшого кола школярів сіл та районних містечок. Уже в липні 1932 р. у районах фіксуються централізовані зусилля з організації масштабного втягування учнів до агітаційно-масової роботи й випуску стінних газет. Показовим прикладом є матеріали з «Колективіста Переяславщини» від 16 липня 1932 р., згідно з якими в самому Переяславі було сформовано аж 5 бригад для випуску польових газет, і «піонери міста вислали на села бригади, зокрема до Соковець, Харківцев, Мазинок, Бабачихи та Дівичок...»⁷. У квітні 1933

р. у с. Синявка Березнівського району для агітаційної роботи з приводу весняної сівби «в кожную бригаду виділено по 5 учнів старших груп, які під проводом вчителя голосно читають газети»⁸. У самому Березному «Вчительська бригада разом з комсомольцями й піонерами щочетверга вирушає в бригади колгоспні на лани для проведення політгодин, допомагаючи провести в життя гасло товариша Сталіна всіх колгоспників зробити заможними...»⁹.

Закамуфльована під пафосні фрази мета, яку переслідувала влада, залучаючи учнів до агітаційної роботи, подекуди проривається назовні, як-от у випадку з повідомленням корсунської газети «Ленінським шляхом» від 17 квітня 1932 р., згідно з яким учні Завадівської школи виготовляли стіннівки із переліком занесених на «чорні дошки» селян¹⁰. Легко уявити, який вплив на свідомість школярів чинила участь у таких заходах.

Паралельно учнів змушували копіювати дорослих й оголошувати соцзмагання, програма якого передбачала участь у політично-господарських кампаніях. Зрозуміло, що в умовах реалізації стратегій Голодомору така універсальна формула означала втягування школярів у самий механізм їхньої організації. Зокрема, 7 листопада 1932 р. ріпкинська районка пафосно повідомляла, що учні Ріпкинської семирічки на зборах, присвячених 15-річчю Жовтня, викликали на соціалістичне змагання Радутьську та Церковоцанську школи¹¹. А 31 листопада вона ж констатувала, що Радутьська школа навзаєм викликала на таке змагання Ріпкинську ШКМ. Серед іншого мова показово йшла й про те, щоб «Брати активну участь у позашкільній роботі в політично-господарських кампаніях...»¹². На Переяславщині в листопаді-грудні школа з с. В'юнище викликала на соцзмагання Григорівську школу¹³. 7 листопада 1933 р. білоцерківська «Радянська нива» надрукувала звернення учнів Потіївської школи до всіх шкіл району із закликом до соцзмагання. Серед 11 пунктів значилася й активна участь у політично-господарських кампаніях, колгоспному будівництві, організація постійних постів для контролю догляду за кінями, організація агітаційних бригад для роботи на кутках, випуск стінгазет¹⁴.

Залучення школярів до агітаційної роботи поєднувалося з безпосереднім втягуванням в хлібозаготівлю та пошук прихованого хліба. Районні газети містять дуже переконливу інформацію. Але, на відміну від «агітаційних свідчень», зустрічається вона значно

⁸ Там само. «За більшовицькі темпи». 1933. № 41.

⁹ Там само. № 50.

¹⁰ Там само. «Леніновим шляхом». 1932. № 38.

¹¹ Там само. «За соціалістичне Полісся». 1932. № 80.

¹² Там само. № 82.

¹³ Там само. «Колгоспник Переяславщини». 1932. № 124.

¹⁴ Там само. «Радянська нива». 1933. № 133.

² НБУВ. «За соціалістичне Полісся». 1932. № 68.

³ Там само. «Колективіст Глухівщини». 1932. № 7.

⁴ Там само. «Колективна нива». 1931. № 132.

⁵ Там само. «Шлях колгоспника» 1931 № 120.

⁶ Там само. «За соціалістичне Полісся». 1932. № 16.

⁷ Там само. «Колективіст Переяславщини». 1932. № 78.

рідше, що може бути раціонально пояснене її токсичністю для влади з погляду камуфлювання реального курсу на організацію Голодомору. Адже свідчення про залучення навіть дітей однозначно підштовхує до висновку про системність дій влади, що у свою чергу дезавує спроби говорити про викривлення курсу на місцях, перекладаючи всю відповідальність на низи. Однак, виходячи зі специфіки організації в СРСР тоталітарної владної вертикалі, поява навіть поодиноких повідомлень є гарантованим свідченням про те, що їх зміст відображає втілення в життя підходів, розроблених «у верхах», а не локальну ініціативу знизу. У нашому випадку це знімає всі питання щодо курсу влади на перетворення учнів на специфічну ланку виконавців Голодомору, що зокрема мало на меті отримати значні морально-психологічні дивіденди на шляху до виховання нового покоління на радянський лад.

Алгоритм дій влади стає зрозумілим вже з серпневих газет 1932 р., які прямим текстом задавали тональність використання учнів. Приміром, Дмитрівська районка відверто писала, що піонерська організація Дмитрівщини повинна активно долучатися до кампанії зі збору зерна, боротьби з шкідниками, а головне — бути контролером за колгоспниками: «Кожен піонер повинен стати контролером над роботою в колгоспі, чи старанно йде вборка, чи забезпечено скирти сторожами, чи немає втрат урожаю, чи вірно обліковується праця кожного колгоспника, як розподіляється хліб на вборочний час, як організовано громадське харчування і т. п. Хід цієї роботи треба висвітлювати в стінних газетах, на зборах, нарадах правління колгоспів на “КД”...»¹⁵. Через місяць для школярів знайшлося місце у постанові позачергового засідання бюро Дмитрівського РПК від 13 вересня 1932 р. «Про перебіг виконання хлібозаготівель, мобілізації коштів та інших господарчо-політичних завдань». Визнаючи незадовільний стан із хлібозаготівлями, постанова серед інших заходів містила два промовистих пункти із завданнями школярів. У першому ставилася вимога розгортання учнями старших класів і комсомольцями масової культосвітньої роботи з виконання хлібозаготівель, другий підкреслював: «Доручити тов. Корнієнко організувати з кращих комсомольців та учнів старшого концентру культбригаду для розгортання масової культосвітньої роботи на бурякових плантаціях для налагодження роботи сільбудів, хат-читалень, червоних кутків, при колгоспах, кіно, радіол, стінні та живі світові газети, гасла, плакати і т. д. ...»¹⁶.

Під час збору врожаю дітей цілеспрямовано залучали на збирання колосків, щоб унеможливити це для селян. Прилуцька районна

з пафосом друкувала 11 серпня 1932 р. на тлі вміщеного в цьому ж числі тексту «закону про п'ять колосків» інформацію про те, що діти з Липовицької комуни закликають усіх школярів району збирати колоски для колгоспів¹⁷. У 1933 р. ЦК ЛКСМУ підтримав ідею піонерського рапорта П. Постишеву. Таращанська районка писала: «В складанні рапорта може брати участь той піонер, що збиратиме колоски, охоронятиме врожай, культурно обслуговуватиме колгоспників...»¹⁸. Газета надрукувала спеціальне звернення РКК-РСІ та райкому ЛКСМУ не залишити на полі жодного колоска, задля чого належало «Організувати загони з піонерів школярів та непрацездатної людності на збір усіх колосків руками після згрібання...»¹⁹. Уже 23 серпня спецвипуск «Молодий колгоспник» нарікав на брак потрібної реакції. Зокрема, в с. Чернин тільки після 20 серпня вдалося залучити піонерів, та й то лише 40 чол. зі 116, хоча на полі залишилося багато колосків, бо за 2 год 40 чол. збирано 17 кг. А в с. Горби піонерів взагалі не організували²⁰. Натомість 24 серпня газета задоволено друкувала рапорт школярів Керданської школи про те, що вони за 6 днів збрали 1561 кг колосків²¹, а коропська районка ще 13 серпня надала такі ж бравурні матеріали: школярі з самого Коропа збрали 42 кг колосків, з с. Савинки — 50 кг, с. Жовтневе — 200 кг, с. Краснопілля — 38 кг²².

У Березному на 9 серпня школярі здали вже 13 кг колосків²³. А 27–31 серпня були оголошені «днями тривоги». Газета друкувала заклик райкому ЛКСМУ та райвно про негайне залучення якомога ширшого контингенту учнів до збору колосків²⁴. У Білоцерківському районі збирання колосків учнями також відбувалося зі скрипом, про що повідомляла місцева газета. У с. Б. Гребля лише п'ятеро дітей збирало у полі колоски²⁵. У Чупирянській школі лише після постанови райкому збрали 70 дітей замість 300 на збір колосків²⁶.

Апогеем втягування учнів у механізм Голодомору, а також завдання їм моральної травми на все життя з метою не залишити шансів у майбутньому перейти в лави противників радянської влади стало примушування до доносів на всіх, хто ховав істинні припаси (навіть на батьків) і до безпосереднього пошуку хліба в односельців. Маховик було запущено ще восени 1931 р. Деякі районні газети за осінь 1931 р. — весну 1933 р. прямо писали про створення та діяльність учнівських бригад з пошуку хліба. Одна лише богуславська «Шлях колгоспника»

¹⁷ Там само. «Правда Прилуччини». 1932. № 91.

¹⁸ Там само. «Голос колгоспника». 1933. № 79.

¹⁹ Там само. № 72.

²⁰ Там само. № 23.

²¹ Там само. № 79.

²² Там само. «Поліський комунар». 1933. № 86.

²³ Там само. «За більшовицькі темпи». 1933. № 75.

²⁴ Там само. № 83.

²⁵ Там само. «Радянська Нива». Біла Церква. 1933. № 25.

²⁶ Там само. 1933. № 104.

¹⁵ НБУВ. Відділ формування та використання газетних фондів. «Колгоспник Дмитрівщини». 1932. № 52.

¹⁶ Там само. № 62.

восени 1931 р. — навесні 1932 р. п'ять разів — 27 та 29 жовтня, 16 листопада, 4 та 21 лютого — друкувала такі замітки. 27 жовтня газета писала, що учні в с. Зеленьки створили 8 бригад й допомогли організувати хлібну валку до дня урожаю²⁷. А отже, були причетні до «викачування» хліба. У другому випадку йшлося про учнів з с. Вільхівці, які результативно шукають хліб у селян²⁸. У третьому — про учнів старших груп Козинської школи, які «разом з учителями склали пляна конкретної участі школи в хлібозаготівлі, погодивши його з партосередком та сільрадою. Із учнів створили 4 бригади, що розгорнули широку масово-виховну роботу на кутках...». Це нібито дало вагомий результат по селу²⁹. Навряд чи суто агітаційні зусилля могли подіяти на селян і змусити їх добровільно здати припасене харчування. Слід гадати, учні просто шукали прихований хліб.

Драматичну ситуацію описує газета 4 лютого у замітці «Досвід роботи поберезьких учнів — в усі села». Допис не залишає сумнівів у намірах влади й у тому, якою в її уяві мала бути майбутня радянська людина: «У боротьбі за вивершення плану хлібозаготівлі в с. Побережжі брали активну участь учні та вчителі. Щоб допомогти вивершити план хлібозаготівлі по селу, ми зробили так: старших учнів розбили на бригади і прикріпили їх до заготівельних бригад по кутках села. Учні допомагали бригадам провадити масову роз'яснювальну роботу серед контрактантів і домагалися від своїх батьків здати зайвини хліба державі. Крім того, учні щодня видавали бойові стінгазети у кожному кутку. Тепер наше село виконало план хлібозаготівлі на 100 відс. Досвід роботи поберезьких школярів треба перенести в усі села району...»³⁰.

21 лютого ця ж газета під гаслом «Наслідуйте приклад тептіївських школярів!» видрукувала замітку, нібито написану самими учнями, що в с. Тептіївці «На кожній хлібозаготівній ділянці села учні випускають стінгазети, провадять масову роз'яснювальну роботу серед своїх батьків тощо. А нещодавно піонери знайшли закопаний хліб у твердоздавця Інгули Аріїона. Закликаємо всіх піонерів та школярів району піти за нашим прикладом...»³¹.

У Сквирі місцева газета показово у всіх сенсах популяризувала залучення учнів під час зимових канікул на пошук хліба у селян задля виконання планів хлібозаготівлі: «Учні Рогізянської ШКМ ухвалили відпуск з 23 січня по 1 лютого використати, щоб допомогти хлібозаготівельним комісіям заготовляти хліб. Частина учнів дійсно активно працювала на кутках, а от активістки

Ковальчук Христя, Орлівська Ганя на сотню зовсім не з'явилися. Несвідомі батьки зуміли їх загнати, щоб вони залишилися вдома...». Газета напучувала: «Учні Рогізянської ШКМ повинні засудити вчинок Ковальчукової й Орлівської й пояснити їм, що боротися за хліб повинні і вони...»³².

Аналогічні підходи описано й у статті «Так повинна допомагати хлібозаготівлі кожна школа!», опублікованій 15 лютого у Прилуках: «Піонери та школярі Охвіньок організували 15 лютого демонстрацію і мітинг, присвячений вивершенню хлібозаготівлі... взявши участь у заготівлі хліба, піонери та школярі допомогли заготовити понад 200 пудів. Цей зразок мусять перейняти всі піонерзагони і школи Прилуччини. Вони повинні практично боротися за цілковите виконання хлібного плану...»³³.

1 грудня 1932 р. в Тальному районна газета писала про те, що на шкільних зборах в с. Онопріївка «намічено багато заходів з організації учнівських бригад (старшого концентру), які працюватимуть під керівництвом вчителя на кутках. Вчителі підкріплюються до ділянок. Копичко прикріплюється до стінної газети. Ухвалено застосувати і такі методи: прізвища злісних нездатчиків хліба понаписувати на плякатах, листівках і вивішувати в селі і розповсюджувати...»³⁴. А 25 грудня 1932 р. ця ж газета повідомляла, що «у с. Вербівці піонерорганізація розгорнула боротьбу навколо виконання планів хлібозаготівлі. Днями піонери виявили, що злісний контрактант Семерик Тим закопав у ямі жито, яке уже почало псуватися...»³⁵.

Дуже промовисту замітку надрукувала 2 грудня 1932 р. Ріпкинська районка: «Учні ріпкинської 7-річної школи на своїх зборах одногосно винесли постанову про виключення зі школи Рубіса В.М. та Рубіса Г.М. — дітей куркуля Рубіса Матвія, що, зриваючи хлібозаготівлю, зробив збройний опір бригаді»³⁶.

У Коропі плани втягування учнів навесні 1933 р. до вилучення у селян останнього зерна загорнули у цинічну тезу: «Кожному піонерзагону конкретний план участі в підготовці до сівби...». У рамках її реалізації учні повинні були «Виявити зривників весняної сівби — класових ворогів...»³⁷.

Невід'ємним елементом стало використання учнів як своєрідного психологічного тарану для того, щоб змусити батьків-селян під час Голодомору взяти державну позику. Газети охоче друкують матеріали про фінансові зобов'язання школярів, за які, зрозуміло, мали розплачуватися

²⁷ НБУВ. Відділ формування та використання газетних фондів. «Шлях колгоспника». 1931. № 107.

²⁸ Там само. 1932. № 108.

²⁹ Там само. № 116.

³⁰ Там само. № 24.

³¹ Там само. «Колективне село». 1932. № 18.

³² Там само. «Колективне село». 1932. № 18.

³³ Там само. «Правда Прилуччини». 1932. № 18.

³⁴ Там само. «За суцільну колективізацію». 1932. № 147.

³⁵ Там само. № 145.

³⁶ Там само. «За соціалістичне Полісся». 1932. № 87.

³⁷ Там само. «Поліський комунар». 1933. № 20.

батьки. Такий підхід влада використовувала з 1931 р. Приміром, восени того року богуславська районка в піднесених тонах писала про те, що учні Медвинської школи погодилися сплатити не 160, а 200 крб позики³⁸, а школярі з Богуслава з 250-ти крб сплатили вже 115³⁹.

В умовах Голодомору цинізм влади набув особливої гостроти. Можна лише уявити реакцію селян, надто взимку 1932 р. — у першій половині 1933 р., коли вони уже помирали з голоду, на статтю, яку «Колгоспник Дмитрівщини» видрукував 12 жовтня 1932 р.: «Наслідуючи наш приклад, кожен учень заощади карбованець». У ній йшлося про те, що ще в минулому році учні Дмитрівської 4-класної школи ухвалили на зборах «кожному учневі заощадити щонайменшу по 1 карбованцю». Але бідняки тоді не змогли цього зробити. Нинішньої ж осені до школи прийшло 96 учнів, і всі вони здали по 1 крб. Школа вже заощадила 40 крб⁴⁰. Ріпкинська газета 7 жовтня повідомляла, що учні Олександрівської школи ухвалили на своїх зборах взяти позику і вже здали 25 крб, а Грабівська шестирічка підписалася на 100 крб із зобов'язанням сплатити до 15 жовтня⁴¹. Наприкінці жовтня ця ж газета зазначала, що учні Повнопавлівської школи підтримали ініціативу грабівських школярів і здали 20 крб⁴². Учні ж Маслаківської школи нібито добровільно ухвалили на шкільних зборах здати ще й 3 крб на обладнання шкільної майстерні⁴³.

У Вінцентівській школі на Рокитнянщині «при шкільвиконкомі створили комісію сприяння реалізації позики, що займається розгортанням походу серед учнів та батьків. За перший день роботи серед учнів реалізовано позики на 275 крб. ...»⁴⁴. Учні Писарівської школи доповідали Малинській районці, що вони теж підписалися на позику⁴⁵. У цьому ж районі у с. Морговиці учні зобов'язувалися випустити стінгазету і завершити збір коштів⁴⁶. Учні Ріпкинської семирічки мали здати на позику по 1 крб та по 30 коп. на будівництво літака імені М. Горького⁴⁷.

У 1933 р. тенденція не зникає. Березнівська районка 11 травня 1933 р. повідомляла, що «6-а група Городищенської школи передплатила позику»⁴⁸. Коропська районка 20 лютого 1933 р. писала, що учні Коропської школи № 1 взяли позики на 300 крб та ще й зібрали на будівництво

літака імені Горького 97 крб, а на МОДР — 87 крб⁴⁹. А в Березному газета 24 травня надрукувала навіть прізвища учнів місцевої школи, які взяли позику «другого року п'ятирічки»⁵⁰. «Колгоспник Дмитрівщини» закликав рівнятися на одного з учнів, який пустив заклик активно підписуватися на позику: «На виклик Гайдай Гр. (учень 8 групи), який передплатив позики на 15 крб, відповіли десятки учнів і на сьогодні підписалися на 3200 крб та зібрали готівкою 200 крб...»⁵¹.

Усі такі матеріали свідчать про масовість явища й чіткий курс влади на залучення вчителів до викачування останніх грошей у селян, уражених на той час страхітливим голодом.

Таким чином, районні газети Київщини та Чернігівщини, попри жорсткий контроль за їхнім змістом й абсолютну підпорядкованість обслуговуванню владних інтересів, мають суттєвий інформаційний потенціал для з'ясування проблематики, пов'язаної з місцем учнів у розрахунках влади під час Голодомору 1932–1933 рр. Матеріали, які з'являлися на шпальтах газет, хоча й відбивають лише частину конкретних проявів реалізації владних стратегій, але у своїй сукупності створюють підґрунтя для наукових уявлень як про концепції влади, так і про реалії втілення останніх. Розрахунки влади простежуються на підставі змісту редакційних статей і дописів з місць. Шпальти районних газет переконливо свідчать, що влада цілеспрямовано втягувала учнів у комплекс заходів, задуманих у межах організації Голодомору. Ставку робили на два ключових аспекти: постійна ідеологічна обробка з метою формування зі школярів радянської людини як безвідмовного виконавця владного курсу; залучення учнів шкіл до реалізації конкретних заходів з розкручування маховика Голодомору. Школярів повсюдно втягували до участі в політично-господарських кампаніях, спрямованих на «викачування» у селян хліба й грошей (через нав'язування позик).

Реальна роль учнів не обмежувалася випуском відповідних стінгазет і агітацією селян виконувати нереальний хлібозаготівельний план, що працювало на створення умов, несумісних із життям. Школярів залучали безпосередньо до пошуків прихованого хліба, що робило їх співучасниками й свідками репресивних заходів. Культивувався практика доносів на батьків і односельців загалом. Усе це лягало тяжким тягарем на психіку учнів, неминуче завдаючи моральних травм і психологічно обеззброюючи перед майбутніми вимогами влади. Активне й різнобічне використання дітей є переконливим доказом того, що влада системно підійшла до проблеми організації вбивства селян голодом під час Голодомору 1932–1933 рр.

³⁸ НБУВ. Відділ формування та використання газетних фондів. «Шлях колгоспника» 1932. № 120.

³⁹ Там само. № 101.

⁴⁰ Там само. «Колгоспник Дмитрівщини» 1932. № 7.

⁴¹ Там само. «За соціалістичне Полісся» 1932. № 70.

⁴² Там само. № 78.

⁴³ Там само. № 73.

⁴⁴ Там само. «Колгоспник Рокитнянщини». 1932. № 95.

⁴⁵ Там само. «За більшовицькі темпи». 1932. № 120.

⁴⁶ Там само. 1932. № 127.

⁴⁷ Там само. «За соціалістичне Полісся». 1932. № 80.

⁴⁸ Там само. «За більшовицькі темпи». 1933. № 44.

⁴⁹ Там само. «Поліський комунар». 1933. № 20.

⁵⁰ Там само. «За більшовицькі темпи». 1933. № 48.

⁵¹ Там само. «Колгоспник Дмитрівщини». 1933. № 58.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Діптан І. Голод 1932–1933 рр. і дитяча безпритульність на Слобожанщині // Найбільший злочин імперії: матеріали наукової конференції. Київ: Просвіта, 1993. С. 43–45.
- Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV. Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / Виконавчий директор Комісії Дж. Мейс; наук. ред. С.В. Кульчицький. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с.
- Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.
- Марочко В. Голодомор 1932–1933 рр. Київ, 2007. 64 с.
- Левчук Н., Боряк Т., Воловина О., Рудницький О., Ковбасюк О. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: Нові оцінки. *Український історичний журнал*, 2015. № 4. С. 84–112.
- Перковський Л., Пирожков С. Демографічні втрати УРСР у 30-ті рр. *Український історичний журнал*, 1998. № 8 (1989). С. 24–36.
- Романець Н.Р. Під патронатом колгоспної системи: правове становище селянських дітей-сиріт у пот-голодоморному селі (1933–1936 рр.). *Бористен*. 2011. № 12. С. 26–27.
- Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2018. 432 с.
- Шугальова І.М. Запорізький будинок немовляти: Конвеєр смерті в серці індустріального міста. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 40. С. 217–225.
- Якубовський І. Преса в механізмі Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі районних газет Київської області). *Київські історичні студії*. 2021. № 1. С. 174–180.

REFERENCES

- Diptan, I. (1993). Holod 1932–1933 i dytiacha bezprytulnist na Slobozhanshchyni. *Naibilshyi zlochyn imperii* (pp. 43–45), Kyiv [in Ukrainian].
- Kulchytski, S. V. (Ed.), Mace J. (Ex. dir.). (2008). *Velykyi holod v Ukraini 1932–1933 rr.: u IV t. Zvit Konhresovo-prezydentskoi Komisii SCHA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 rr. v Ukraini*, Vol. IV, Kyiv [in Ukrainian].
- Kulchytski, S. (2013). Chervonyi vyklyk. Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli [The Red Challenge. The History of Communism from Origin to Collapse]. Vol. 2, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Marochko, V. (2007). *Holodomor 1932–1933 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
- Levchuk, N., Boriak, T., Volovyna O., Rudnytskyi, O., & Kovbasiuk, O. (2015). Vtraty miskoho i silskoho naselennia Ukrainy vnaslidok Holodomoru v 1932–1933 rr.: Novo otsinky. *Ukrainskyi istoprychnyi zhurnal*, 4, 84–112 [in Ukrainian].
- Perkovskyi, K. Pyrozhkov, C. (1989). Demohrafichni vtraty URSR u 30-ti rr. *Ukrainskyi istoprychnyi zhurnal*, 8, 24–36 [in Ukrainian].
- Romanets, N. (2011). Pid Patronatom Kolhospnoi Systemy: Pravove Stanovyshche Selianskykh Ditei-syrit u Postholodomornomu seli (1933–1936). *Borysten*, 12, 26–27 [in Ukrainian].
- Serhiichuk, V. (2018). *Holodomor 1932–1933 rokiv yak henotsyd ukrainstva*. Vyshhorod [in Ukrainian].
- Shugalyova, I. M. (2016). Zaporizkyi budynok nemovliaty: konveier smerti v sertsii industrialnoho mista [Zaporizhzhya House of Babies: conveyor of death in the centre of the industrial city]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 40, 217–225 [in Ukrainian].
- Yakubovskiy, I. (2021). Presa v mekhanizmi Holodomoru 1932–1933 rr. (na prykladi raionnykh hazet Kyivskoi oblasti) [The Media in the Mechanism of Holodomor of 1932–1933s (Kyiv Regional Newspapers: case study)]. *Kyiv Historical Studies*, 1, 174–180 [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 15 вересня 2021 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Сергій Бондар,

аспірант кафедри
цивілізаційної історії та археології
Центрально-Східної Європи
Національного педагогічного
університету
імені М.П. Драгоманова,
Київ, Україна

Serhii Bondar,

Postgraduate Student of the Department
of Civilizational History and Archeology
of Central and Eastern Europe,
M. P. Drahomanov
National Pedagogical University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: s19021987@gmail.com
ORCID iD: 0000-0003-2844-3914

Колізії світського й духовного у державно-громадській діяльності митрополита Іларіона (Івана Огієнка)

У статті на основі аналізу архівних документів, наукових та богословських праць проаналізовано погляди одного з найпомітніших діячів української церкви — митрополита Іларіона (Івана) Огієнка на духовне й світське служіння Україні. Висвітлено, як саме на практиці у природний спосіб ефективно поєднувались такі форми життєдіяльності цієї особи. Відзначається, що важливим елементом, який їх єднав, був глибокий рівень їх взаємопроникнення, де православ'я набувало національного характеру, опираючись на традиції, а традиції формувалися і корегувалися православним світоглядом.

Ключові слова: Іван Огієнко, Православна церква, Святе Писмо, Симон Петлюра, Українська Народна Республіка, Володимир Винниченко, Михайло Грушевський.

Collisions of Local and Spiritual in State and Public Activities of Metropolitan Ilarion (Ivan Ohienko)

The article clarifies the views of one of the brightest and most significant figures of the Ukrainian church — Metropolitan Ilarion (Ivan) Ohienko on the spiritual and secular service to Ukraine and his practical activities, which naturally effectively combined these two aspects. This article notes that an important element that united the two ministries and substantiated them was the deep level of their interpenetration, where Orthodoxy acquired a national character based on traditions. The article concludes that during this ministry his views on the church did not undergo nonlinear evolution, but only acquired depth and system. Even when Ivan Ohienko was in public office or abroad, he attached great importance to moral, ethical and ecclesiastical issues. Despite the ideological closeness with the views of another prominent Ukrainian church figure Andrei Sheptytsky on church-state relations, education and revival of the Ukrainian nation, language and culture as factors of Ukrainian identity, Ivan Ohienko was still skeptical of the Ukrainian Greek Catholic Church, seeing in it is an instrument of Catholicization of the Ukrainian people. Ohienko believed that in reality only an autocephalous church could be Ukrainian, which relied exclusively on the traditions and needs of the people. This was the criterion of the truth of Orthodoxy for him.

Key words: Ivan Ohienko, Orthodox Church, Holy Scripture, Symon Petliura, Ukrainian People's Republic, Volodymyr Vynnychenko, Mykhailo Hrushevsky.

З появою помісної автокефальної православної церкви України постала необхідність дослідження попереднього шляху церковного будівництва, поглядів і підходів щодо нього. Найбільш цікавим та історично коректним у цьому напрямку є досвід перших національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років. Саме в цей період поступово формується усвідомлення

необхідності саме автокефалії української православної церкви. На початок українських національно-визвольних змагань, що припав на 1917 рік, ще не існувало чіткого розуміння необхідності окремої від російської церкви. У цей період насамперед йшлося про літургію, молитовники й проповіді українською мовою, з часом — про перехід церковної освіти на українську мову, відродження українських православних традицій

та автономії в церковному самоуправлінні. Так поступово постало питання про автокефалію.

Якщо в попередні історичні періоди українське православ'я задовольнялося автономією в самоуправлінні та церковному житті, будучи в канонічній залежності спочатку від Константинополя, а згодом від Москви, то в нових історичних обставинах виникло розуміння необхідності канонічної самостійності українського православ'я. Значною мірою така еволюція світогляду українських мирян і духовенства зумовлювалася шовіністичною позицією російських архієреїв не лише Петербурга чи Москви, але й українських єпархій. Саме їхній опір найменшим проявам українізації церковного життя сприяв усвідомленню необхідності мати власну автокефальну православну церкву. Особливо це стало очевидно з проголошенням Четвертого Універсалу Української Центральної Ради, де маніфестувалася незалежність Української Народної Республіки.

У складних і драматичних умовах перших національно-визвольних змагань українського народу хоч і бракувало єпископату з проукраїнськими позиціями (виключенням був Олексій Дороднічин), все ж вистачало інтелектуалів серед пресвітерів і мирян, чий погляд визначали долю української церкви в ті часи, а також є цікавими для нас сьогодні (Ульяновський В.І., 1997. С. 137–139).

У контексті розгляду релігійних процесів в Україні за часів національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. цінними є погляди найпомітнішого українського церковного діяча 1917–1972 років — Івана Огієнка. Постать Огієнка була знаковою для українського православ'я XX ст. Хоча його життєвий шлях визначався багатьма сферами діяльності, зокрема громадською, політичною, мовознавчою, педагогічною, лексикографічною та досліджуванням історії церкви, проте однією з центральних ліній його життя була церковна. Саме в його поглядах і діяльності, як у жодного з інших, органічно єдналися служіння народу й Богу і фактично стають служінням Богу через піклування про найбільш природні інтереси свого народу.

З проголошенням незалежності України розпочався якісно новий етап дослідження спадщини Івана Огієнка. В контексті статті найбільш цінними є праці М. Тимошника — «Голгофа Івана Огієнка...» (Тимошник М., 1997), де комплексно розкрито спільність і взаємодоповненість діяльності Івана Огієнка у різних сферах, та З. Тіменика — «Іван Огієнко (Митрополит Іларіон): 1882–1972», де значну увагу приділено процесу формування світогляду Івана Огієнка (Тіменик З., 1997). Для розуміння ролі його діяльності у процесі розвитку Української православної церкви значущою є праця Д. Степовика — «Коротка історія перекладів Біблії українською мовою» (Степовик Д., 2003).

Проте, попри активне дослідження спадщини Івана Огієнка, все ж досить актуальним і маловивченим залишається питання формування запиту саме на автокефалію українського православ'я. Певне розуміння того, як було сформовано такий запит, дають праці В. Ульяновського (1997), І. Власовського (1998) та ін., але вони не сфокусовані на цьому питанні. Тому дослідження поглядів і практичної діяльності митрополита Іларіона (Івана) Огієнка та їх еволюції в умовах перших національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр., а також за часів його еміграції є суттєвим для розуміння тих тектонічних зрушень, що відбулися з українським православ'ям у XX ст. У цьому контексті спадщина Івана Огієнка є перспективною для наукових розвідок у царині релігійних процесів в Україні в умовах національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. й у колі української еміграції.

У пропонованій статті ставиться за мету на основі аналізу архівних матеріалів, наукових і богословських праць митрополита Івана Огієнка дослідити формування та еволюцію поглядів одного з непересічних діячів Української церкви XX ст. щодо духовного і світського служіння Україні та вплив на перебіг цього процесу суспільних обставин й особистої долі мислителя.

Як громадський і церковний діяч Огієнко виробив власне бачення українського православ'я. На його думку, воно розвивалося в умовах впливів не лише світового православ'я, але й тих подій, що супроводжували й визначали суспільний, політичний, духовний і культурний розвиток України. Тобто Українська православна церква є найбільшим національним здобутком й унікальним явищем духовного життя українського народу, увібравши в себе національно-релігійний досвід, що надав українському православ'ю національної самобутності. Огієнко наголошував на чистоті українського православ'я: «Наша Українська Православна Церква наближена до Церкви Апостольської найбільше» (Іларіон митр., 1950. С. 18).

Саме завдяки поєднанню цих особливостей українське православ'я відрізняється з-поміж інших православних церков своєю здатністю до християнізації пастви. Огієнко пишався тим, що українське православ'я «запровадило в себе тільки апостольський канонічний устрій та жило незалежно від світської влади» (Огієнко І., 1993. С. 72). У традиціях України було невторчання світської влади в справи церкви (Іларіон митр., 1973. С. 46).

Усі ці атрибути українського православ'я, на думку Огієнка, різко відрізняють його від московської православної традиції. До поглинання Московським патріархатом Українська церква була такою, що мала всебічно розвинені сторони церковного життя та виокремлювалася серед інших православних церков (Там само. С. 83).

Насправді історія Української православної церкви була складнішою. У ній траплялися численні сторінки, коли світська влада все ж втручалася в церковні питання, а церковні діячі, зі свого боку, долучалися до політичних проблем. Такий стан речей нівелював авторитет церкви (Ульяновський В., 1994. С. 160). Проте з Огієнком неможливо не погодитися в тому, що з поглинанням Української православної церкви Московським патріархатом церква опинилася в цілковитій залежності від земної влади.

Будучи палким прихильником автокефалії Української церкви та її права на участь в суспільному житті, він переконаний, що Українська церква має бути вільною та рівною іншим православним церквам. На його думку, православна церква України була толерантною до різних релігійних конфесій, зокрема до католиків і протестантів, і загалом налаштована екуменістично (Іларіон митр., 1968. С. 10).

Ще однією важливою рисою українського православ'я, на думку Івана Огієнка, був у цілому високий рівень освіти, що забезпечувало православному духовенству належний статус в українському суспільстві. Огієнко вельми цінував внесок православної церкви в розвиток освіти й культури на українських землях та її меценатство, спрямоване на збереження національних культурних цінностей. На його думку, пріоритетом для меценатської діяльності Української православної церкви є заохочення культурної діяльності, що сприяє спасінню. Церква добродіяла не лише творенню, а й поширенню культурного надбання серед широкого загалу. Більш того, церква ставала засобом культурної комунікації України з навколишнім світом. З часом культура перетворилася на найбільш сприятливе середовище для церкви. Українська церква залишалася головним провідником національної культури (Іларіон арх., 1942. С. 6).

На думку Івана Огієнка, православна церква плекала в українцях не лише провідні засади життя, але й наукове мислення. Огієнко високо оцінював сприяння Української церкви літературі, що довгий час була майже виключно церковною. Він писав: «церква своїм малярством, різьбярством та оздобленням сильно вплинула на вироблення народного смаку» (Там само).

У своїх оцінках церкви Огієнко був досить об'єктивним. Він справедливо вважав, що, попри всі зусилля, православна церква мала й негативні наслідки своєї діяльності, зокрема боролася проти вільного творення української національної культури, деякі аспекти якої корінілися в язичництві (Огієнко І., 1993. С. 68).

Важливою ознакою Української православної церкви, в порівнянні з Російською православною церквою, є соборність. Саме ця особливість українського православ'я, відповідна церковним

канонам, сприяла зближенню пастви й духовенства (Іларіон митр., 1958. С. 3). Огієнко зауважує, що православна віра «роблять людину людиною, людиною любовною та повновартісною» (Огієнко І., 2005. С. 368).

Таким чином, на його думку, саме українське православ'я стало каталізатором творення української нації. Православна церква за своєю природою здатна вбирати в себе риси своєї пастви і цим єднати українську націю через церковну єдність (Іларіон митр., 1952. С. 17–20). Огієнко покладав на православну церкву також й виховну функцію: «Як сонце стоїть у центрі (осередку) всього нашого природного життя, воно освічує й гріє нас, так само й рідна віковична православна віра з церквою стоїть у центрі нашого духового життя і теж гріє й освічує нашу душу ... Хто уникає сонця, той фізично хиріє й обезсилюється. Так само, хто уникає своєї віри й церкви, той хиріє духово, вироджується й стає бездушним» (Огієнко І., 2005. С. 367).

Огієнко був переконаний, що через складні та органічні, як для народної свідомості, так і для церковного життя, взаємні впливи й духовне взаємозбагачення, православ'я є складником української ідентичності. Тому на різних етапах української історії «православний» ставало синонімом до поняття «українець» (Огієнко І., 1993. С. 87).

Вагомим елементом богословської спадщини Івана Огієнка є обґрунтування того, що автокефальна національна церква, як за формою, так і за суттю, має бути українською. Саме за цієї умови можливе творення української національної держави й консолідація українського народу довкола неї (Недзельський К., 2000. С. 67–76).

З початком революції Огієнко став активним учасником процесу творення української церкви. В Українській Народній Республіці існували різні підходи до церкви. Батьки-засновники Української Народної Республіки, як-то Михайло Грушевський та Володимир Винниченко, чудово розуміли проросійські шовіністичні настрої в єпископаті. Будучи лівими за своїми поглядами, лідери Української Народної Республіки на початку перших національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. стояли осторонь церковних процесів і дотримувалися думки, що релігія має бути приватною справою, тому вважали за необхідне відсторонитися від церковних справ в державному будівництві. На їхню думку, участь церкви в державотворчих процесах мала рудиментарні ознаки старих клерикально-державних відносин. У нових демократичних умовах, що постали як результат революції, процеси державотворення мали бути компетенцією виключно світських суспільних інститутів. Церкві відводилося скромне місце в приватному житті громадян республіки, а українізація

церковного життя хоч і віталася, проте не захочувалася. Водночас Симон Петлюра бачив могутній потенціал церкви у боротьбі за розум і душі громадян, нерідко неосвічених, чому партійна агітація та пропаганда усвідомлювалася ними не вповні, а конкуренція партійних програм зводилася до конкуренції гасел. У таких умовах парафіяльний священник, котрий був зі своїми вірними в радості та горі, ставав значно ближчим до них, ніж партійний агітатор, і для української справи міг зробити набагато більше. Саме тому з приходом до влади Симона Петлюри у справі розбудови Української церкви в Українській Народній Республіці розпочався якісно новий період відносин між церквою та державою. Якщо з часів Української Центральної Ради діалог ішов насамперед знизу, не зустрічаючи розуміння серед владної верхівки, то наразі відкрилися нові можливості для повноцінної та плідної комунікації між церквою та державою з глибоким розумінням загроз, що несе в собі Російська православна церква в особі своїх ієрархів для молоді Української держави (І. Власовський, 1998. С. 60–82).

За доби Директорії УНР ставлення Української Народної Республіки до ідей автокефалії Української церкви змінилося на краще. Симон Петлюра розумів важливість самостійної Української церкви. В листі до Огієнка він зазначав, що Українська церква має очолюватися патріархом і, таким чином, бути патріаршою. Нерозуміння цього було великою хобою правителів княжих і козацьких часів. Власне, Симону Петлюрі складно було зрозуміти, чому правителі попередніх українських державних утворень цього не усвідомлювали (Андрусишин Б.І., 1997. С. 67).

Якісно нові зусилля Іван Огієнко доклав до будівництва Української церкви вже на посаді міністра сповідань. На його думку, саме патріотична й адміністративно незалежна церква могла стати одним із основних рушійних сил національно-визвольних змагань.

Будучи міністром ісповідань, Огієнко популяризував думку про необхідність автокефалії церкви, а також відродження її давніх автентичних українських звичаїв. Особливу увагу приділяв українській мові в літургії, проповіді та в інших формах спілкування духовенства з паствою. Іван Огієнко послідовно відкидав привнесені ззовні варіанти взаємодії держави й церкви, передусім російські лекала таких комунікацій.

Уже на першому засіданні Міністерство культів було перейменовано в Міністерство ісповідань. У своїй діяльності міністр ісповідань Іван Огієнко опирався не лише на реалії церковного життя, але й на ті обставини, що склалися в політичному й громадському житті Української Народної Республіки. Саме Огієнкові належить

ініціатива на засіданні Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки від 29 вересня 1919 року про оперативне інформування міністрів про стан справ в республіці¹.

Як виявив подальший досвід боротьби за церковну справу в Українській Народній Республіці, саме підхід Івана Огієнка та Симона Петлюри до проблем розбудови церкви був єдино правильним і корисним для української справи загалом. Не лише практичними справами Огієнко демонстрував українцям силу церкви. Важливим складником його праці стала інформаційна діяльність. Зокрема, було утворено друкований орган Міністерства ісповідань — «Українська Церква». Обсяг видання, що мало дві частини — офіційну і неофіційну, — складав один друкований аркуш. В офіційній частині мали міститися публікації про державну політику щодо церкви. У неофіційній містилися проповіді. Також виходив додаток, що являв собою місячний список проповідей. Тираж видання сягав 5 тисяч екземплярів. Вартість його для держави становила 20 тисяч карбованців².

За сприяння Огієнка було запропоновано цілу низку законопроектів, що стосувалися релігійної віри, адміністративних функцій єпархіальної влади, статутів Священного Синоду і Міністерства ісповідань. Було затверджено єпархіальний статут (Андрусишин Б.І., 1997. С. 77).

Таким чином, саме вдумлива політика Івана Огієнка та Симона Петлюри у сфері релігії сприяла тому, що Українська Народна Республіка отримала ефективну стратегію у справах церкви і релігії, а церковне управління втратило анархічність, притаманну йому в попередній період існування Української Народної Республіки.

Після поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Огієнко, опинившись в межах Польської держави, відновив служіння православної церкви та Україні. Цього часу сталися докорінні зміни в його житті. Саме в Польщі, після смерті дружини Домініки в 1937 р., Іван Огієнко остаточно присвятив своє життя церкві та у 1940 році прийняв чернецтво. Тоді ж Огієнко отримує сан єпископа, а в 1944 році — сан митрополита. У цей час Огієнко продовжує служіння церкві та Богу, проте не забуває й Україну, еднаючи богословську й наукову роботу на благо українського народу (Матвійчук О., Струк Н., 2005. С. 200–202).

Іван Огієнко писав у наукових і богословських працях про значимість релігії для формування світогляду й національного самоусвідомлення українців. Суттю духовного життя,

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3305. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 47.

² ЦДАВО України. Ф. 1072. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 11–11 зв.

на його погляд, є служіння Богу, а земного — служіння власній нації. Ці два служіння єднаються в людині і в такий спосіб саме завдяки релігії відбувається перетворення розрізнених особистостей на єдину націю. Водночас відбувається трансформація спотвореної гріхом душі в досконалу. Лише зі звеличенням і піднесенням окремих людей світлом релігійної віри можна досягнути національної єдності. Водночас нація, як духовна спільнота, має своїм початком духовних лідерів, себто клір, здатний на власному прикладі запропонувати зразок для наслідування своїй пастві у справі розбудови нації. Огієнко значну увагу приділяв темам націотворення, наголошуючи на складних взаємозв'язках у відносинах між лідером і розрізненим натовпом і нацією як між духовно досконалою та недосконалою людиною. У цьому контексті відбуваються його міркування на богословські теми, зокрема щодо істинності та досконалості того чи іншого духовного шляху. Таким чином він доходить висновку, що лише православ'я створює умови для всебічної повноти й збереження національної самобутності народу (Іларіон, митрополит, 1956. С. 8). Така особливість православ'я, на думку Огієнка, обумовлена тим, що Константинополь більш толерантно підходив до розвитку самобутніх рис православних церков.

Іншим було ставлення Святого Престолу до місцевих особливостей релігійного життя. Він завжди прагнув до універсалізації та уніфікації всіх сфер церковного життя з підпорядкуванням його Римській курії та особисто Папі Римському. У православ'ї ж відбувалася автокефалізація церков. Таким чином, приналежність до православ'я давала свободу для національного життя. Належність до католицизму знищує національну самість у розвитку національної культури, й тому в унії, на думку Івана Огієнка, є прихована небезпека денаціоналізації для нашого народу (Іларіон, митрополит, 1953. С. 7).

Виходячи з такої логіки, Огієнко закликає до збереження та любові до культури, мови та церкви України й перш за все — до її ієрархів. Митрополит Іларіон (Огієнко) тримався традицій національного церковного життя, закладених ще за княжої доби. Значне місце в його науковій та богословській спадщині посіла критика УГКЦ як руйнівного, на його думку, фактору в справі розбудови Української держави (Іванишин В., 1990. С. 34–37).

Іван Огієнко бачив місце православної церкви в Українській державі як основної релігійної конфесії і, внаслідок цього, з великим скепсисом ставився до діяльності Української греко-католицької церкви. Попри те, що Українська греко-католицька церква, маючи струнку ієрархічну структуру й автономію у внутрішніх справах та спираючись на авторитет Святого Престолу

до кінця Другої світової війни, була спроможна здійснювати соціальне й національне служіння, у своїх історичних та богословських працях Огієнко розглядав її не стільки як національну, здатну чинити опір польським і російським впливам, скільки як інструмент розширення впливу Римської курії на українські землі. За своєю сутністю Українська греко-католицька церква, на думку Івана Огієнка, радше розмивала українську ідентичність, проте в більш делікатний спосіб, ніж це б робила Римо-католицька церква безпосередньо сама. Звідси походив його скепсис щодо вражаючих успіхів у соціальному і національному служінні, здійснюваному українською греко-католицькою церквою в Австро-Угорській і Польській державах. Українські греко-католики, попри те, що вони становили серйозну перепону колонізації українського населення, все ж, на його думку, були радше виявом розкладу українського суспільства. Про це свідчила їх діяльність, починаючи з самого факту унії 1596 року (Недзельський К., 2000. С. 67–76).

Перебуваючи на посаді ректора Кам'янець-Подільського університету, Іван Огієнко не полишав думки про необхідність створення саме української церкви. Для цього, на його думку, божественна літургія мала перейти на українську мову. Саме українські національні церковні традиції стали серцевинним елементом наукових досліджень Огієнка не лише як вченого й богослова, але і як історика церкви. І на державних, і на церковних посадах він прагнув до українізації церковного життя. Вже тоді він розумів потребу перекладу Святого Письма українською мовою.

Будучи не лише церковним діячем, а й науковцем, Іван Огієнко приділяв велику увагу книжній справі, передусім церковній. Його особистий внесок на цій ниві важко переоцінити. Він є автором чисельних книжок, наукових статей і перекладів релігійних текстів українською мовою. Із завершенням національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Огієнко продовжив свою працю довкола Святого Письма. Зокрема, у 1931–1934 рр. він здійснив переклад Святого Письма українською з мов оригіналу. Отримавши підтримку на цьому шляху від Британського біблійного товариства, Іван Огієнко розпочав працю над роботою, що стала головною в його житті. Саме переклад Святого Письма українською мовою був одним із його головних клопотів впродовж усього часу проживання в Польщі. І до сьогодні його переклад є одним із найкращих перекладів Біблії українською мовою. До його спадщини також належать спеціалізовані наукові статті та монографії з аналізу стродруків.

Переклад Святого Письма, зроблений Іларіоном Огієнком, виділявся поміж інших перекладів Біблії високою якістю, живою ритмічністю написаного й красою в передачі біблійних думок. Основну

увагу у перекладі біблійних текстів він приділяв найбільш точному відтворенню думки оригіналу, враховуючи алегоричність біблійного тексту. Вдаючись до історичної герменевтики, він намагався максимально зрозуміти дух часу й поглянути на написане очима сучасників тексту, до того ж, він враховував, що окремі фрагменти Святого Письма можуть мати різне змістове наповнення і тому їх слід розуміти по-різному. Одні, як пряма мова, сповнені конкретного змісту, інші, алегоричні, є символічними. Спеціально для перекладу Святого Письма Огієнко вивчив кілька мов, зокрема іврит і грецьку, а також церковнослов'янську й латинську.

1936 року у квітні Іван Огієнко укладає угоду з Британським Міжнародним Біблійним Товариством про право перекладу українською мовою Святого Письма. Працював він відповідально та швидко, і вже наступного року з'явився його переклад 4 Євангелій (Тіменік З., 1997. С. 63).

1939 року у Варшаві було надруковано Новий Заповіт і Псалми. Ще через рік був завершений повний переклад Біблії. Побачити світ Святому Письму в перекладі Івана Огієнка перешкодило те, що розпочалася Друга світова війна. Оскільки в цій війні Огієнко опинився в умовах німецької окупації Польщі, а замовником Святого Письма було Британське Міжнародне Біблійне Товариство, себто Британська імперія — супротивник Німеччини в цій війні, переправити рукописи для друку було неможливо. Лише у березні 1955 року БМБТ погодилося взяти переклад для друку. 1962 року у Лондоні було видано Святе Письмо українською мовою на 1529 сторінках.

Митрополит Іларіон (Іван) Огієнко як автор першого наукового перекладу Святого Письма українською мовою був удостоєний честі стати почесним членом Британського Міжнародного Біблійного Товариства (Тимошник М.С., 1997. С. 97).

Отже, з 1917 року Іван Огієнко почав своє служіння водночас державі та церкві. За час цього служіння його життя та погляди на церкву не зазнали нелінійної еволюції, а лише набували глибини й системності. Впродовж 1917–1972 рр. саме він був одним із тих церковних діячів, які сприяли трансформації православної церкви у нових умовах. Огієнко довгий час був теоретиком і провідником розвитку церковного життя в Україні. Ставши митрополитом наприкінці Другої світової війни, Іван Огієнко розпочав будівництво церкви зсередини. Його ідеали церкви виходили далеко за межі церковної адміністративної структури, що забезпечує релігійні потреби своєї пастви. На думку митрополита, православна церква мала функціонувати як соціальний інститут, компетенція якого виходила далеко за межі релігійних питань.

Спадщина Івана Огієнка у формі його богословських та наукових праць, а також сформованих системних суджень на релігійні та національні теми залишається для України не лише історичною пам'яткою, зразком наукової думки ХХ ст., але й живим обґрунтуванням ідеї існування української православної церкви як автокефальної. Водночас запит на автокефалію був логічним і послідовним у справі становлення української нації та здобуття державної незалежності.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР). К. : Либідь, 1997. 176 с.
- Власовський І. Український церковний рух в Україні в часі революції 1917 р. до Всеукраїнського Церковного Собору в Києві 14–30 жовтня 1921 року // Нарис історії Української Православної Церкви: в 4 т., 5 кн. Київ : [б. в.], 1998. Т. 4. Ч. 1. С. 9–105.
- Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. Дрогобич, 1990. 57 с.
- Іларіон митр. Будівничі й руйнівники Української Православної Церкви. *Слово Істини*. 1950. Ч. 8(32), червень. С. 15–8.
- Іларіон митр. Візантійська культура й Україна. *Віра й культура*. 1953. № 2. С. 7.
- Іларіон митр. Ідеологія Української Церкви. Мої проповіді. Вінніпег. Накладом Товариства «Волинь», 1973. Ч. 1. С. 38–60.
- Іларіон митр. Книга нашого буття на чужині. Вінніпег, 1956. 167 с.
- Іларіон митр. Любімо свою Церкву! *Наша культура*. 1952. Ч. 9(174). С. 17–20.
- Іларіон митр. Розбудовуймо свою Святу Церкву! *Наша Культура*. 1958. Ч. 9(57). С. 2–3.
- Іларіон митр. Українська патрологія. *Віра й Культура*. 1968. Ч. 1(97). С. 6–11.
- Іларіон арх. Українська Церква й наша культура. Холм СДГ, 1942. 19 с.
- Матвійчук О., Струк Н. Огієнко Іван Іванович (1882–1972). Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Незабутні постаті / Ред. кол.: В.В. Скопенко, О.В. Третяк, Л.В. Губерський та ін. Київ : Світ Успіху, 2005. С. 200–202.
- Недзельський К. Культурологічні ідеї Івана Огієнка (митрополита Іларіона). *Українське релігієзнавство*. 2000. № 15. С. 67–76.

- Огієнко І. Хрещення Українського Народу. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви : у 2-х т. / Ред. : Ж.Д. Мосенкіс, О.В. Чепурко. К. : Україна, 1993. Т. 1. 284 с.
- Огієнко І. Рятуння України / Упоряд., авт. передм. і ком. М.С. Тимошик. К. : Наша культура і наука, 2005. 464 с.
- Степовик Д.В. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. К. : Українське Біблійне Товариство, 2003. 176 с.
- Тимошик М.С. Голгофа Івана Огієнка: українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. К. : Заповіт, 1997. 232 с.
- Тіменник З.І. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) 1882–1972. Львів, 1997. 227 с.
- Ульяновський В.І. Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К. : Либідь, 1997. 200 с.
- Ульяновський В.І. Середина XV — кінець XVI ст. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3 кн. К. : Либідь, 1994. Кн. 1. С. 107–218.

REFERENCES

- Andrusyshyn, B. I. (1887). *Tserkva v Ukrainiskii Derzhavi 1917–1920 rr. (doba Dyrektorii UNR)*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Vlasovskiy, I. (1998). *Ukrainskyi tserkovnyi rukh v Ukraini v chasi revoliutsii 1917 r. do Vseukrainskoho Tserkovnoho Soboru v Kyievi 14–30 zhovtnia 1921 roku*. In: Vlasovskiy, I. *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy, Vol. 4*, pp. 9–105, Kyiv [in Ukrainian].
- Ilarion, mytr. (1950). *Budivnychi i ruinivnyky Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy. Slovo Istyny*, 8 (32), 15–18 [in Ukrainian].
- Ilarion, mytr. (1973). *Ideolohiia Ukrainskoi Tserkvy*. In: Ilarion, mytr. *Moi propovidi*, pp. 38–60, Vinnipeh Nakladom Tovarystva “Volyn” [in Ukrainian].
- Ilarion, mytr. (1953). *Vizantiiska kultura i Ukraina. Vira i kultura*, 2, 7 [in Ukrainian].
- Ilarion, mytr. (1956). *Knyha nashoho buttia na chuzhyni*. Vinnipeh [in Ukrainian].
- Ilarion, mytr. (1952). *Liubimo svoiu Tserkvu! Nasha kultura*, 9 (174), 17–20 [in Ukrainian].
- Ilarion, mytr. (1958). *Rozbudovuimo svoiu Sviatu Tserkvu! Nasha Kultura*, 9 (57), 2–3 [in Ukrainian].
- Ilarion, mytr. (1968). *Ukrainska patrolohiia. Vira i Kultura*, 1(97), 6–11 [in Ukrainian].
- Ilarion, arkh. (1942). *Ukrainska Tserkva i nasha kultura*. Kholm: SDH [in Ukrainian].
- Ivanyshyn, V. (1990). *Ukrainska tserkva i protses natsionalnoho vidrodzhennia*. Drohobych [in Ukrainian].
- Matviichuk, O., & Struk, N. (2005). *Ohienko Ivan Ivanovych (1882–1972)*. In: *Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka: Nezabutni postati* (V.V. Skopenko, O.V. Tretiak, L.V. Huberskyi, Eds.), (200–202), Kyiv: Svit Uspikhu [in Ukrainian].
- Nedzelskyi, K. (2000). *Kulturolohichni idei Ivana Ohienka (mytropolyta Ilariona)*. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 15, 67–76 [in Ukrainian].
- Ohienko, I. (1993). *Khreshchennia Ukrainskoho Narodu*. In: Ohienko I. *Ukrainska tserkva: Narys z istorii ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy* (Zh. D. Mosenkis, & O. V. Chepurko, Eds.), Vol.1 [in Ukrainian].
- Ohienko, I. (2005). *Riatuvannia Ukrainy*. M. S. Tymoshyk (Ed.), Kyiv: Nasha kultura i nauka [in Ukrainian].
- Stepovyk, D. V. (2003). *Korotka istoriia perekladiv Biblii ukrainskoiu movoiu*. Kyiv: Ukrainske Bibliine Tovarystvo [in Ukrainian].
- Tymoshyk, M. S. (1997). *Holhofa Ivana Ohienka: ukrainoznavchi problemy v derzhavotvorchii, naukovi, redaktorskii, ta vydavnychii diialnosti*. Kyiv: Zapovit [in Ukrainian].
- Timenyk, Z. I. (1997). *Ivan Ohienko (Mytropolyt Ilarion): 1882–1972*. Lviv [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V. I. (1997). *Tserkva v Ukrainiskii derzhavi 1917–1920 rr. (doba Ukrainskoi Tsentralnoi Rady)*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Ulianovskiy, V. I. (1994). *Seredyna XV — kinets XVI st. Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini*. Vol. 1, pp. 107–218, Kyiv [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 10.08.21.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.217>
УДК -94(477)"16":355.6

Віталій Щербак,

професор кафедри історії України
Історико-філософського факультету
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Vitalii Shcherbak,

Head of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID iD: 0000-0001-8025-5684

Козацький реєстр 1638 р. як історичне джерело

У статті аналізується козацький реєстр 1638 р. — одне з інформативних джерел історії України ранньомодерної доби, що містить відомості про структуру, особовий та етнічний склад Війська Запорозького напередодні Визвольної війни середини XVII ст. Увага акцентується на принципах формування реєстру, платі за службу його керівному складу й козацьких родинних традиціях.

Ключові слова: реєстр, Військо Запорозьке, структура, особовий склад, джерело.

1638 Cossacks Register as Historical Source

The article gives the analysis of the register of cossacks in 1638 as one of the Ukrainian historical sources which contain data about the structure and special ethnic origin of the Zaporozhian Host before the beginning Liberation war in the middle of the 17th century. Attention is focused on the fundamentals of register formation based on the territorial principle which was initiated by the Kurukovo Agreement. The reasons for the absence of key positions such as a quartermaster (obozny), a judge (suddia) and a chancellor (pysar) in the registered army are being clarified. Information about the amount of payment for the service of Cossack officer is also valuable. The continuity of Cossack family traditions was traced, in particular through participation in the resistance to Turkish aggression and armed uprisings.

Key word: register, Zaporozhian Host, structure, personnel, source.

Серед розмаїття документальних джерел з історії українського козацтва важливе місце належить реєстрам. Лаконічні рядки списків містять різнобічну інформацію щодо епохи, коли вони були створені, та людей, причетних до почесної в ранньомодерну добу військової служби. На сьогодні відомі лише два повні козацькі реєстри до середини XVII ст. — за 1581 та 1649 роки. Ці унікальні історичні пам'ятки неодноразово

аналізувалися істориками (Стороженко А.В., 1904. С. 16–18; Грушевський М., 1995. С. 155–157; Шевченко Ф.П., 1989. С. 6–15; Реєстр Війська Запорозького, 1995. С. 5–16; Luber S. und Rostankowski P., 1980. S. 368–390). На жаль, інші реєстри збереглися лише частково. Найповніші дані, що торкаються насамперед козацької старшини, знаходимо у реєстрі Війська Запорозького, сформованого згідно Маслоставської комісії від 4 грудня 1638 р. Цілком ймовірно, що саме

через неповноту цей реєстр так і не став предметом наукового дослідження.

Значення кожного історичного джерела розкривається внаслідок з'ясування причини й обставин його виникнення. Окреслення історичного контексту дозволяє глибше зрозуміти зміст і характер документа. Стосується це і реєстру 1638 р. Розташування на території Київського воєводства учасників Хотинської війни 1621 р., близько 40 тис. козаків, котрі не отримали від уряду належної винагороди, зумовило зростання соціальної напруги. Логічним її наслідком стали козацькі повстання під проводом гетьманів Марка Жмайла, Тараса Федоровича, Івана Сулими й Павла Бута.

Зважаючи на розгортання збройної боротьби українського козацтва за розширення суспільних прав і привілеїв, навесні 1638 р. Варшавський вальний сейм ухвалив постанову під назвою «Ординація Війська Запорозького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої» (Воссоединение Украины с Россией, 1954. С. 255). На «вічні часи» ліквідовувалися права козаків на обрання старшин, запровадження козацького судочинства, заборонялося проживання у містах, окрім прикордонних. Утім сувора постановка не вгамувала прагнення козаків збільшити чисельність Війська Запорозького й відстоювати «вольності стародавні» силою зброї.

Попри урядові заходи, впродовж квітня — липня 1638 р. на Подніпров'ї тривало козацьке повстання під проводом гетьманів Якова Острянина й Дмитра Гуні. Після героїчної оборони на Старці частина козаків відійшла до Запорожжя, а інші уклали угоду з урядовими комісарами про припинення збройної боротьби й зголосилися з умовами «Ординації». 9 вересня у Києві зібралася старшинська рада, на якій коронний польний гетьман Микола Потоцький розпорядився сформувати новий реєстр, згодом останній мав бути затвердженим на черговому вальному сеймі Речі Посполитої. Робота зі створення реєстру інтенсивно відбувалася у кожному полку полковою та сотенною старшиною, а потім списки передавалися старшому Війська Запорозького. Бажаючих записатися було багато, тому старшині доводилося займатися спеціальним відбором, реєструючи насамперед тих, хто «служив старо». 4 грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став відбулася остаточна комісія королівських комісарів з козаками, яка й започаткувала реалізацію положень вального сейму (Dyariusz transakcyi wojennej, 1858. S. 193–196).

Насамперед було чітко впорядковане шеститисячне реєстрове військо. Зазнали зміни принципи формування верхівки Війська Запорозького. Замість традиційної посади старшого або ж поручника призначався королівський комісар, яким став шляхтич Петро Коморовський.

Призначалися також військові осавули, полковники й полкові осавули. Затвердженню комісаром підлягали обрані самими козаками нижчі посадовці: сотники, отамани, а також рядовий склад реєстровців. Усі козаки мали скласти присягу на вірність королю за визначеною процедурою.

За тогочасною традицією один примірник реєстру мав перебувати в канцелярії коронного гетьмана Речі Посполитої у Варшаві, а інший — в резиденції старшого Війська Запорозького. Проте цілком очевидно, що буремні події середини XVII ст. в Україні не сприяли збереженню цього документа. Відповідно досить швидко його актуальність була втрачена й для варшавських урядовців. Тому доводиться звертатися до інших джерел, які зафіксували прізвища козаків, котрі ввійшли до реєстру 1638 р. Список козацької старшини майже повністю зберігся у щоденнику ченця домініканського ордену Шимона Окозького, який у чині військового капелана супроводжував коронне військо під час каральних експедицій на Подніпров'я в 1637–1638 рр. Згодом щоденник побачив світ у друкарні Замойської академії. Літопис бойових звияг отримав високу оцінку сучасників, а на могилі автора в Перемишлі були викарбувані слова сердечної любові від польського рицарства. Цінність твору зумовила повернення до його перевидання через два століття Казимиром Туровським у Кракові (Dyariusz transakcyi wojennej, 1858). Скорочений варіант щоденника російською мовою був вміщений В. Антоновичем у другому випуску збірника «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси» (Дневник Симеона Окозького, 1898. С. 168–289).

Історична вартість щоденника Шимона Окозького полягає не лише у детальному викладі побаченого, прикрашеного в дусі часу цитатами з античних авторів, різноманітними моральними сентенціями й поетичними епітафіями, що свідчило про високий рівень освіченості та літературний хист, але й оприлюдненням автором документальних матеріалів. До останніх належить й ухвала Маслоставської комісії, яка затвердила козацький реєстр, що проіснував до початку Визвольної війни середини XVII ст.

Аналіз реєстру дозволяє простежити еволюцію структури Війська Запорозького впродовж 20–40-х років XVII ст. Збільшення його чисельності до 6 тисяч згідно з Куруківською угодою 1625 р. поклало початок формуванню полків за територіальним принципом. Разом з тим в офіційних документах відсутні свідчення щодо їх назв, попри участь реєстровців у козацьких повстаннях і Смоленській війні 1632–1634 рр. Лише в акті Маслоставської комісії вперше фігурують Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Черкаський, Чигиринський і Переяславський полки, кожен чисельністю до тисячі козаків. Полки чітко поділялися на сотні та десятки,

очолювані авторитетними й заслуженими козаками. Разом з тим за реєстром неможливо відтворити назви цих нижчих структурних підрозділів, які часто йменувалися від прізвища чи прізвиська очільника. У реєстрі 1649 року сотні називалися за сотенними містами, наприклад Боровицька, Крилівська чи Смілянська у Чигиринському полку або ж за прізвищами сотників — Гунина, Климова, Андріїва в Канівському полку (Реєстр Війська Запорозького, 1995. С. 31, 35, 41, 110, 114, 118). Цілком можливо, що цей принцип застосовувався й раніше у реєстровому війську. До речі, назви куренів на Запорозькій Січі також встановлювалися за ім'ям або прізвиськом отамана чи ж назвою місцевості, звідки приходили козаки.

Другою особою у реєстрі мала б бути записана людина, яка відповідала за матеріальну базу й озброєння війська, а саме обозний (Uzędnicu, 1992. S. 92–98.). Однак артилерія, що становила гордість Війська Запорозького, за рішенням ради у Києві була відправлена у супроводі 20 козаків до Канева. Очевидно, контроль над нею покладалася на військового осавула. Таким чином, реєстровцям було заборонено доступ до зброї, що успішно використовувалася ними під час козацьких повстань.

За розпорядженням коронного гетьмана Речі Посполитої Єжи Язловецького від 5 червня 1572 р. функції судді Війська Запорозького виконував старший реєстру (Акты, 1847. С. 176). Лише наприкінці XVI ст. із збільшенням війська до тисячі козаків з'являється посада судді. За Куруківською угодою 1625 р. оплата його праці прирівнювалася до полковницької і оцінювалася у 100 злотих щорічно (Архів ЮЗР, 1861. С. 288). Водночас утиски козацьких привілеїв за «Ординацією» торкнулися й козацького судочинства, яке уряд намагався взяти під суворий контроль. Ймовірно, що верховним суддею знову ставав старший реєстру, а саме королівський комісар Петро Коморовський.

Найбільш складне питання постає в тлумаченні браку посади писаря, адже до кола його обов'язків входило не лише опікування канцелярією, але й видача платні козакам. Ці функції навряд чи могли виконувати військові розпорядники-осавули, а тим більш полковники чи ж сотники. Можна припустити, що згодом посади писаря, судді та обозного за об'єктивних потреб були поновлені, хоча джерельні відомості про верхівку реєстру до 1648 р. не збереглися. Брак свідчень у рішенні Маслоставської комісії про наявність таких важливих посад важко пояснити і недбалістю упорядників під час друку щоденника Шимона Окозького.

Цінними у реєстрі є також відомості про плату за службу керівному складу Війська Запорозького. Вони свідчать про зростання видатків з королівської казни для підтримання «спокою в Україні»

у порівнянні з Куруківською угодою. Про розмір платні призначеному урядовому комісару й полковникам в постанові Маслоставської комісії не вказується. Водночас винагорода військових осавулів зросла з 150 до 600 злотих, полкових осавулів — відповідно з 50 до 250 злотих. Сотникам призначалася річна плата у 200 злотих, а отаманам або ж поручникам — 60 злотих (Архів ЮЗР. С. 288; Dyariusz transakcyi wojennej, 1858. S. 193–195.).

Особовий склад реєстру свідчить про наявність у ньому не лише козаків, котрі відзначилися на державній службі, але й тих, хто брав участь у повстанні за права й привілеї із зброєю в руках. Це чітко простежується у порівнянні Боровицької угоди (грудень 1637 р.) та Маслоставської комісії, різниця в часі між якими незначна. Приміром, військовий осавул Левко Буднівський зберіг свою посаду у Війську Запорозькому, оскільки, на думку Шимона Окозького, під час повстання був «добрим прикладом збереження вірності та підданства» (Dyariusz transakcyi wojennej, 1858. S. 193). Аналогічну характеристику домініканський чернець дав і другому призначеному військовому осавулу Ілляшу Караїмовичу, який раніше обіймав посаду переяславського полковника. Полковники: канівський — Андрій Лобода, білоцерківський — Яцина Лютренко та корсунський — Максим Нестеренко були обрані сотниками у відповідних полках. На тій самій посаді в Чигиринському полку опинився й військовий писар Богдан Хмельницький.

Згідно «Ординації» полковниками реєстрових призначалися шляхтичі. У реєстрі 1638 р. лише корсунський — Кирило Чиж — українського походження, всі інші — Ян Гижицький, Станіслав Олдаковський, Амвросій Секержинський, Станіслав Калевський, Ян Закревський — польського. Тобто призначення свідчать про цілеспрямовану політику втручання уряду Речі Посполитої у внутрішні справи козацтва задля постійного над ним контролю.

Під час формування нового реєстру у кожному полку було обрано по 10 сотників, проте у Переяславському, за щоденником Шимона Окозького, вказано лише дев'ять прізвищ. Ймовірно, що десяте було втрачене у перевиданні твору. Водночас співставлення джерел за 1638 рік дозволяє зробити певні припущення. Під час козацької ради у Києві 9 вересня була складена «Інструкція» Війська Запорозького до короля, яку доставило у Варшаву посольство, очолюване Романом Половцем. Документ підписали полковники Левко Буднівський, Роман Пешта, Каленик Прокопович, Михайло Манойлович, Іван Боярин та Василь Сакун (Dyariusz transakcyi wojennej, 1858. S. 188). У його четвертому пункті Іван Боярин названий канівським полковником, а про посади інших можна лише здогадуватися.

Ключем до розв'язання питання є підстава вважати принцип обіймання ними у відповідних полках посад, крім Левка Буднівського, осавулів: Черкаському — Каленика Прокоповича, Чигиринському — Романа Пешту; сотників: Канівському — Івана Боярина, Корсунському — Михайла Манойоловича. Зважаючи на пониження у посаді у порівнянні з Боровицькою угодою білоцерківського полковника Яцини Лютренка, можна передбачити, що у вересні її тимчасово на час складання реєстру обіймав Левко Буднівський. Відповідно на Маслоставській комісії 4 грудня десятим сотником Переяславського полку мав бути обраний Василь Сакун. До речі, у другому пункті «Інструкції» вказувалося, що до особливого розпорядження короля загін на Запорозжжі мав складатися з 60 чоловік на чолі з Андрієм Мухом, в нього входило по 10 козаків від кожного полку (Dyariusz transakcyi wojennej, 1858. S. 187). А вже через три місяці А. Муха числиться сотником Чигиринського полку.

Обрані при сотниках отаманами або ж поручниками козаки мали виконувати функції сотених осавулів, офіційна посада яких була запроваджена під час Визвольної війни. Прізвища трьох отаманів у Черкаському, Переяславському й Канівському полках не збереглися, хоча ймовірно, що у першому виданні щоденника Шимона Окозького вони могли бути.

Реєстр 1638 р. є важливим джерелом для дослідження генеалогії козацьких родин до середини XVII ст., адже на сьогодні про них відомо небагато, окрім Хмельницьких, Сулим і Федоровичів (Шербак В.О., 2006. С. 138–146). Приміром, київські зем'яни Мухи були представлені у реєстрі 1581 р. козаком Власом (źródła dziejowe, 1894. S. 159), а під час Маслоставської комісії Андрій Муха затверджується сотником Чигиринського полку. З київської родини Прокоповичів полковим осавулом був призначений Каленик, ймовірно — один з пращурів вченого й просвітника першої половини XVIII ст. Феофана Прокоповича. Вихідці з київського шляхетського роду Ворон або ж Вороничів Михайло й Григорій були обрані сотниками Переяславського полку. Їхні нащадки Федір і Мартин Ворони отримали від гетьмана Богдана Хмельницького рангові маєтності (1656), включно з селами Севастяновичі, Буки, Вадковичі, Туровичі, Бурновичі Стародубського полку (Крип'якевич І. П., 1990. С. 189).

Шляхтич Віктор Мокієвський у 1618 р. брав участь у поході польського війська, очолюваного королевичем Владиславом до Москви (Архив ЮЗР, 1861. С. 189), а через два десятиліття, можливо, його син Лесько був призначений осавулом, а другий — Северин — обраний сотником Переяславського полку. Аналогічні посади в Корсунському полку обіймали брати Нестеренки — Іван та Максим. Вочевидь не випадково останній

в 1653 р. був обраний корсунським полковником (Крип'якевич І.П., 1931. С. 131).

З другої половини XVI ст. збереглися свідчення про козацький рід Івановичів. Жалуваною грамотою короля Сигізмунда II Августа від 4 жовтня 1571 р. «товаришу низових козаків» Омеляну Івановичу надавалася земля на р. Ворсклі за охорону південного прикордоння Речі Посполитої (Матеріали, 1894. С. 14). Григорій Іванович фігурує у реєстрі Війська Запорозького 1581 р. (źródła dziejowe, 1894. S. 156), Левко Іванович у 1629 р. був обраний на Запорозжжі козацьким гетьманом (Голобуцький В.О., 1994. С. 280), а Сава Іванович у 1638 р. — сотником Черкаського полку. Спадкоємець Барабаша Черкащанина, зафіксованого у козацькому реєстрі 1581 р. (źródła dziejowe, 1894. S. 162), Дмитро, володів булавою старшого Війська Запорозького у 1617 р. (Антонович В., 1995. С. 189). Богуш Барабаш у 1638 р. був обраний сотником Черкаського полку, а Іван у 1646 р. з Богданом Хмельницьким та Ілляшем Караїмовичем їздив до короля Владислава IV на перемовини про організацію військової експедиції до Криму (Голобуцький В.О., 1994. С. 352). У квітні 1648 р. Іван Барабаш загинув у сутичці з реєстровцями, котрі перейшли на бік повстанського війська Богдана Хмельницького. Михайло Барабаш записаний серед старшин Черкаського полку 1649 р. (Реєстр Війська Запорозького, 1995. С. 64). Кошовий отаман Яків Барабаш разом із полтавським полковником Мартином Пушкарем у 1658 р. очолював боротьбу проти гетьмана Івана Виговського.

Спадкоємність козацьких родинних традицій можна простежити й у співставленні реєстру 1638 р. та реєстру 1649 р., створеного згідно зі Зборівською угодою. Більшість учасників боротьби за «козацькі вольності» 1630-х років взяла участь у Визвольній війні, хоча через 11 років лише окремі прізвища козацької еліти знову були зафіксовані в одній із найвизначніших пам'яток української історії. Приміром, чигиринські сотники Богдан Хмельницький та Федір Якубович досягли посад відповідно гетьмана Війська Запорозького та чигиринського полковника (Реєстр Війська Запорозького, 1995. С. 27). Корсунський отаман Яцько Голубицький обійняв одну із високих посад однойменного полку, очолюваного Лук'яном Мозирею (Реєстр Війська Запорозького, 1995. С. 132). Аналогічна еволюція відбулася і в Канівському полку з Гнатом Тичиною (Реєстр Війська Запорозького, 1995. С. 97). Цілком можливо, що саме сини або ж брати сотників Савки Москаленка — Захарко і Макар — у Білоцерківському полку, Семена Василенка — Єрмашко і Михайло — у Чигиринському, Павла Гайдученка — Захарко і Яцько — у Корсунському (Реєстр Війська Запорозького, 1995. С. 27, 132, 169) посіли старшинські посади у лавах повстанського

війська. Велика ймовірність родинних зв'язків козацької старшини у згаданих реєстрах існує і між чигиринським сотником Степаном Якимовичем та Жаданом Якимовичем, канівським отаманом Олексом Гришковичем та Семеном Гришковичем, переяславським сотником Василем Сакуном та Іваном Сакуненком (Реєстр Війська Запорозького, 1995. С. 27, 63, 97) тощо.

Окремого дослідження потребує етнічний склад козацької старшини Війська Запорозького 1638 р. Ціком законотворно, що за домінування українців у ньому присутні також особи білоруського, польського та литовського походження. Цікаві результати міг би дати й лінгвістичний аналіз пам'ятки. До того ж варто враховувати, що вживання особових іменувань навіть в офіційних тогочасних документах не набуло суворого регламентування, відзначалося різноманітністю форм і нестабільністю використання їх.

Таким чином, попри наявність лише прізвищ козацької старшини, реєстр 1638 р. є важливим джерелом для вивчення вітчизняної історії першої половини XVII ст. Він містить цікаву інформацію про структуру, розмір платні, особовий та етнічний склад Війська Запорозького, може бути використаний для студіювання генеалогії козацьких родин в Україні.

* * *

Реєстр Війська Запорозького 1638 року

Старший реєстру — Петро Коморовський
Військові осавули: Левко Буднівський, Ілляш Караїмович

Черкаський полк

Полковник — Ян Гижицький, осавул — Каленик Прокопович

Сотники: Григорій Себастянович, Сава Іванович, Мартин Грицькович, Онисько Заєць, Богуш Барабаш, Прокіп Лазенко, Данило Городченя, Мусій Опара, Богдан Топига, Себастян Богуславський.

Отамани при сотниках: Гаврило Ганус, Андрій Лясота, Дмитро Трохимович, Ярош Золотоновський, Мисько Петрович, Гринеч Шухад, Семен Пулвіка, Оліфер Дзьоболда, Іван Лобаченко.

Переяславський полк

Полковник — Станіслав Олдаковський, осавул — Лесько Мокієвський

Сотники: Василь Сакун, Михайло Ворона, Северин Мокієвський, Мисько Пашкевич, Федір Лютай, Григорій Ворона, Михайло Залеський,

Захарій Юхотинський, Михайло Куша, Остап Лісович.

Отамани при сотниках: Іван Гладкий, Михайло Болдко, Іван Зборовський, Яцько Руманіка, Лонецький, Мисько Батояка, Михайло Янейко, Гаврило Калущенко, Нехойд Берчанин.

Канівський полк

Полковник — Амвросій Секержинський, осавул — Яків Андріанович

Сотники: Іван Боярин, Андрій Лобода, Петро Маркович, Лукаш Криштофович, Матвій Кожушенко, Данило Дробистенко, Андрій Гунько, Ілько Бут, Яцько Костенко, Федір Дукаренко.

Отамани при сотниках: Грицько Щербиненко, Тарас Онуфрійович, Гаврило Грудина, Яцько Борисенко, Олекса Гришкович, Андрій Станкевич, Гнат Тичина, Матвій Глуд, Борис Оношенко.

Корсунський полк

Полковник — Кирило Чиж, осавул — Іван Нестеренко

Сотники: Михайло Манойлович, Максим Нестеренко, Павло Гайдученко, Іван Ющенко, Андрій Балаксієнко, Микола Вояновський, Яцько Якубенко, Сасько Демидович, Богдан Щисковський, Мисько Іваниченко.

Отамани при сотниках: Лесько Гайдзевич, Семен Москаль, Процик Унішенко, Яцько Голубицький, Нестор Костенко, Яхно Лівінський, Михайло Скиба, Федко Брасуленко, Федор Жолудь, Кузьма Череваненко.

Білоцерківський полк

Полковник — Станіслав Калевський, осавул — Мусій Коробченко

Сотники: Яцько Кліша, Яцько Сверченко, Сахно Керичник, Данило Гима, Степан Семченко, Яцина Лютренко, Савка Москаленко, Матвій Половський, Гаврило Гроленко, Тишко Кліша.

Отамани при сотниках: Мисько Оледоха, Грицько Куриненко, Данило Писаренко, Іван Селіван, Стецько Гуршенко, Іван Голеник, Харко Нароженко, Васько Путивлець, Іван Кривда, Васько Блабла.

Чигиринський полк

Полковник — Ян Закревський, осавул — Роман Пешта

Сотники: Богдан Хмельницький, Федір Якубович, Дорош Кучкович, Павло Смітка, Степан Якимович, Василь Мацкович, Григорій Нужний, Андрій Муха, Федір Вешняк, Семен Василенко.

Отамани при сотниках: Онисько Бут, Костянтин Занкович, Васько Гайдук, Конрад Бартул, Микола Потерацький, Трохим Боровицький, Бузан Кізарченко, Яцько Тараненко, Сташко Медведовський, Іванішовський.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Антонович В. Неизвестный гетман и его приказ // *Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь, 1995. С. 185–190.
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России / Ред. Н. Костомаров. Т. 2. Санкт-Петербург, 1865. 287 с.
- Архив Юго-Западной России. Киев, 1861. Ч. 3. Т. 1. 433 с.
- Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: в 3 т. / Ред. П.П. Гудзенко, А.К. Касименко, А.А. Новосельский, А.Л. Сидоров, Л.В. Черепнин, Ф.Н. Шевченко. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. Т. 1. 587 с.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 7. 627 с.
- Дневник Симеона Окольского (1637–1638 гг.) // *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. Киев, 1898. Вып. 2. С. 168–289.
- Крип'якевич І.П. Студії над державою Богдана Хмельницького // *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1931. Т. 151. С. 111–150.
- Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 406 с.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Відп. ред. Ф.П. Шевченко. Київ: Наукова думка, 1995. 589 с.
- Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские казаки. Киев, 1904. 327 с.
- Шевченко Ф.П. «Реєстри» як історичне джерело // *Міжетнічні зв'язки в українській антропонімії XVII ст.*; відп. ред. А.П. Непокупний. Київ: Наукова думка, 1989. С. 6–15.
- Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 296 с.
- Okolski Sz. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskim w r. 1637: tudzież Kontynuacja dyaryusza wojennego w roku 1683 / ed. K. Turowski. Kraków, 1858. 200 s.
- Uzëdniczy centralni i narodowi Polski XIV–XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1992. 223 s.
- Źródła dziejowe. Warszawa, 1894. T. 20. 185 s.

REFERENZES

- Antonovich, V. (1995). Neizvestnyi getman i yego prikaz. *Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory*. Kyiv, 185–190 [in Russian].
- Arkhyv Yugo-Zapadnoi Rossii, 3, 1 (1861). Kiev [in Russian].
- Gudzenko, P. P., Kasimenko, A. K., Novoselskii, A. A., Sidorov, A. L., Cherepnin, L. V. & Shevchenko, F. N. (Eds.). (1954). *Vossoedinenie Ukrainy s Rossiei. Dokumenty i materialy*, Vol. 1, Moskva [in Russian].
- Dnevnik Simeona Okolskogo (1637–1638 gg.). (1898). *Memuary, otnosiashchiesia k istorii Yuzhnoi Rusi*, 2, 168–289, Kiev [in Russian].
- Holobyt'skyi, V. (1994). Zaporozke kozatstvo. Kyiv [in Ukrainian].
- Hrushev'skyi, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Vol. 7, Kyiv [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. (Ed.). (1865). *Akty, otnosiashchiesia k istorii Yuzhnoi i Zapadnoi Rossii*. Vol. 2, Sankt-Peterburg [in Russian].
- Krypiakievych, I. P. (1931). Studii nad derzhavoiu Bohdana Khmelnytskoho. *Zapysky naukovooho tovarystva im. Shevchenka*, 151, 111–150, Lviv [in Ukrainian].
- Krypiakievych, I. P. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv [in Ukrainian].
- Okolski, Sz. (1858). *Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskim w r. 1637: tudzież Kontynuacja dyaryusza wojennego w roku 1683*; K. Turowski (Ed.). Kraków, 1858. 200 s. [in Polish].
- Shevchenko, F. P. (Ed.) (1995). *Reiestr Viiska Zaporozkoho 1649 roku*. Kyiv [in Ukrainian].
- Shcherbak, V. O. (2006). *Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV — seredyna XVII st.* Kyiv [in Ukrainian].
- Shevchenko, F. P. (1989). “Reiestry” yak istorychne dzherelo. In A. P. Nepokunyi *Mizhetnichni zviazky v ukrayinskii antroponimii XVII st.* (pp. 6–15), Kyiv [in Ukrainian].
- Storozhenko, A. V. (1904). *Stefan Batorii i dneprovskie kozaki*. Kiev [in Russian].
- Uzëdniczy centralni i narodowi Polski XIV–XVIII wieku. Spisy (1992). Kórnik [in Polish].
- Źródła dziejowe. (1894). Warszawa [in Polish].

Дата надходження статті до редакції: 17.05.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

Василь Яблонський,

завідувач кафедри міжнародних відносин
та міжнародного права
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, доцент,
Київ, Україна

Vasyl Yablonskyi,

Head of the Department of International Relations
and International Law,
Faculty of Law and International Relations,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: v.yablonskyi@kubg.edu.ua
ORCID iD: 0000-0002-2998-7203

Пошуки зовнішньополітичного вибору Державного центру Української Народної Республіки у 1939–1940 рр.

У статті розглядається процес пошуку зовнішньополітичних союзників діями Державного центру УНР на еміграції в перші роки Другої світової війни (1939–1940) для відновлення незалежності України. Основну увагу приділено політичним процесам у середовищі Державного центру УНР, фактам роз'єднаності у цій частині української еміграції та наявності трьох керівних осередків у Франції, Чехословаччині й Польщі, змісту зовнішньополітичних орієнтацій еміграційного уряду УНР. Уперше публікуються «Листи з провідних кіл УНР», у яких зроблено спроби обґрунтування необхідності укладення зовнішньополітичного союзу з Німеччиною та міститься критика франкофілства частини діячів Державного центру УНР.

Ключові слова: зовнішня політика, Державний центр УНР в екзилі, політична еміграція, друга світова війна, А. Лівіцький, О. Шульгин, Німеччина, Франція.

Problems of Foreign Policy Choice of the State Center of the Ukrainian People's Republic in 1939–1940

The Second World War was viewed by Ukrainians abroad and in Ukraine as a potential chance to restore Ukraine's independence. At the beginning of the war, the main political forces of the Ukrainian emigration interfered in a state of mutual confrontation. Each of them tried to attract international contacts for support. The article examines the process of finding foreign policy allies by the State Center of the Ukrainian People's Republic in exile at the first stage of World War II (1939–1940). The main attention is paid to the political processes in this part of the Ukrainian emigration, the disunity and the presence of three governing centers (in France, Czechoslovakia and Poland) and the foreign policy orientations of the emigration government of the Ukrainian People's Republic. For the first time, the document "Letters from the leading circles of the UPR" is published, which attempts to justify the need for a foreign policy alliance with Germany and criticizes the "francophilism" of some figures of the State Center of the UPR in Europe and America. The hypothetical circle of emigration politicians who could be the authors of these documents and their addressees is outlined. Attention is drawn to the fact that the conclusion of foreign policy agreements with Germany in the interwar period was a well-established practice for many countries at that time (France, England, the USSR, etc.). The reasons for the disinterest of the main players in world politics at this stage in the restoration of Ukraine's independence are emphasized. As the government's emigration status and military actions did not help preserve the archives, documents belonging to this period of Ukrainian history and diplomacy have come down to us in limited numbers. Publication and analysis of documents of the Ukrainian People's Republic in exile, which relate to the foreign policy concepts of the Ukrainian emigration government, allow to more fully reveal the vision of ways to restore Ukraine's independence after its territories were part of the USSR, Poland, Romania and Czechoslovakia.

Key words: foreign policy, State Center of the Ukrainian People's Republic in exile, political emigration, World War II, A. Livytsky, O. Shulgin, Germany, France.

Друга світова війна стала для частини українських політичних сил як в Україні, так і на еміграції шансом для відновлення незалежності. Одним із чинників цього процесу став пошук зовнішніх союзників, оскільки досвід періоду Української революції 1917–1921 рр. свідчив про важливість міжнародної підтримки у збереженні незалежності. Еміграційний український уряд надавав великої ваги цьому питанню як в передвоєнний період, так і, власне, під час війни.

Українська історична наука має значний доробок щодо процесів, які розгорталися на території України в означений період. Попри це, існує ціла низка питань, що не отримали належного висвітлення. Діяльність екзильного уряду УНР у 1939–1945 рр. можна беззастережно віднести до цього переліку. Головною причиною цього є, у першу чергу, невелика кількість тогочасних документів, які дійшли до нас, й обмежене коло мемуарів, присвячених цьому непростому періоду.

Вивчення діяльності Державного центру УНР (далі — ДЦ УНР) в роки Другої світової війни більшою мірою зводилося до досліджень боротьби військових формувань УПА — «Поліська січ» — УНРА на чолі з Т. Бульбою-Боровцем та подій, які цьому передували (Kosyk V., 1986; Бульба-Боровець Т., 1993; Дзьобак В., 1995; Дзьобак В., 2005; Ільющин І., 2009; Киричук Ю., 2003; Патриляк І.К. та ін., 2010). Поза увагою дослідників, як правило, залишаються проблеми функціонування ДЦ УНР, його діяльність в політичній і зовнішньополітичній сферах. Окремі аспекти зовнішньополітичної діяльності еміграційного українського уряду розглядаються в авторських роботах (Яблонський В., 2014; Яблонський В., 2020).

Метою статті є аналіз розробки зовнішньополітичних підходів у середовищі ДЦ УНР в екзилі та публікація невідомих архівних документів з цієї проблематики.

Частина очільників ДЦ УНР в екзилі пов'язувала перспективи відновлення незалежності України з війною Німеччини проти СРСР. Зокрема А. Лівіцький 11 травня 1938 року писав до представника уряду на Балканах, редактора часопису «Гуртуймося» В. Філоновича: «Розвиток світових подій йде в напрямку, що в недалекому майбутньому неминує допровадити нас до щасливої можливості святкувати Велике Свято на Власній Землі, в незалежній Державі Українській...»¹. Іншої думки з цього приводу дотримувався один з ідеологів ДЦ УНР К. Мацієвич. У 1932 р. він був переконаний, що більшовизм в СРСР буде повалений «лише внутрішніми революційними силами внаслідок тих політичних, соціальних та національних

протилежностей, які весь час нагромаджуються в СССР та приведуть до нового вибуху...», це врешті-решт приведе до відновлення української незалежності (Мацієвич К., 1932. С. 13). Але ця позиція була висловлена за умов мирного часу, і, либонь, не могла взяти до уваги ті стрімкі події, що динамічно розвивалися з початком війни.

Із трьох осередків Державного центру УНР — варшавського, празького та паризького — останній традиційно був більше включений до світової політики, оскільки там працював керівник еміграційного зовнішньополітичного відомства О. Шульгин. Орієнтація еміграційної Ради міністрів, Міністерства закордонних справ, які знаходилися у Парижі, на країни-переможниці у Першій світовій війні не давала реальних результатів з підтримки «українського питання». Зростання Німеччини як значної світової військово-політичної сили й досвід союзницьких відносин у 1918 р. породжував спокус у частини «уєнерівських» урядовців у Варшаві до відновлення співпраці. Очевидно, що під впливом цих чинників прем'єр-міністр В. Прокопович, за погодженням з президентом А. Лівіцьким, відправляв наприкінці 1930-х до Берліна своїх представників С. Нечая та М. Лівіцького (Трошинський В., 1994. С. 92). Ці політики дотримувалися думки, «що треба працювати серед нім[ецьких] урядових чинників, бо тільки Н[імеччи]на може нас щиро зрозуміти і реально допомогти нашій визвольній боротьбі...»². На знак протесту проти такої позиції з уряду вийшов «франкофіл» О. Шульгин.

Навіть з початком війни серед частини оточення президента А. Лівіцького не зникла переконаність у доцільності українсько-німецького союзу. У першій половині 1940 року невстановлений представник «провідних кругів УНР» стверджував, що «Франція-Англія, в разі перемоги навіть, дбатимуть про Велику Польщу й В[елику] Росію, ми переконані, що тільки в Н[імеччині] може (тимчасом тільки може), запанувати думка про поділ Росії і про створення незалежної Української держави...»³. Однак Берлін, попри дані власної розвідки про те, що «УНР під керівництвом А. Лівіцького досить активна, має своїх прихильників між колишніми старшинами й воєнками армії С. Петлюри» (Kosyk V., 1986. Р. 548), не поспішав визнавати УНР за союзника. Те саме джерело з варшавського осідку мусило констатувати, що підтримки з боку Німеччини у створенні незалежної України зараз немає, «захоплюємо неутральність, як бачите з комунікатив... неутральність і об'єктивність»⁴.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 13.

³ Там само.

⁴ Там само.

Однак війна внесла свої корективи як в плани уряду, так і в поточну політику. Укладення союзницьких угод між Радянським Союзом та Німеччиною робило неможливим сподівання на допомогу від останньої, принаймні у перший період війни. Як згадував М. Лівницький: «Уряд УНР пробував в'янути, які пляни щодо України має гітлерівська Німеччина. Ці спроби в'яснення дали дуже негативні результати. Ніяких позитивних плянів у напрямку підтримки боротьби українців за відновлення суверенної Української держави політики третього Райху, а тим більше сам Гітлер і його найближче оточення не мали...» (Лівницький М., 1984. С. 63). Таким чином, були зруйновані ілюзії частини політиків ДЦ УНР на можливий альянс з Німеччиною під час Другої світової війни.

Настрої цієї частини «уенерівців» виразно ілюструють «Листи з провідних кругів УНР», що публікуються в цій статті. Авторство непідписаних «Листів...», на нашу думку, належить діячам варшавського осередку Державного центру, включно із членами уряду, які перебували у Празі. Якщо виключити із списку Андрія та Миколу Лівницьких (котрі згадуються в документі), то цей перелік буде не надто довгим: М. Ковальський, М. Садовський, В. Сальський, Р. Смаль-Стоцький, Л. Чикаленко та А. Яковлів. З меншою вірогідністю можна долучити до авторства «Листів...» діячів «другого ешелону» ДЦ УНР — В. Валійського, І. Іножарського, Б. Ольхівського, Я. Фартушного, В. Шевченка та ін.

Листи мали свого адресата — Крайовий провід ОУН — і містили низку важливих сигналів до політичних союзників: 1) наголошувалося на потребі консолідації українських сил під егідою ДЦ УНР та мобілізації ресурсів; 2) підкреслювалося, що з окупацією Польщі знімалися формальні перешкоди щодо відновлення союзу між табором УНР і західноукраїнськими політичними організаціями; 3) висловлювалися сподівання на продовження боротьби за незалежність України у союзі з Німеччиною.

Частково можна погодитися із вітчизняним дослідником В. Трощинським, котрий стверджує, що цей документ «аж ніяк не можна зарахувати до активу зовнішньополітичної стратегії екзильного уряду...», продиктованого «розчаруванням політиків УНР з приводу того, що, попри всі їхні зусилля, Франція, Англія та США мало цікавилися українською справою й були далекими від того, щоб здійснити якісь серйозні акції з метою її підтримки...» (Трощинський В., 1994. С. 92-93). Однак прагнення ДЦ УНР заручитися підтримкою однієї з найпотужніших держав того часу є цілком зрозумілим і не виходить за межі «трендів» тогочасної міжнародної політики — угоди з Третім рейхом у другій половині 1930-х рр. укладали більшість європейських країн, включно з Англією, Францією та СРСР.

Тому в подальших історичних розвідках щодо цього складного періоду важливо відходити від радянських ідеологічних нащарувань, які інколи й зараз присутні в сучасній історіографії. Українське прочитання історії часто передбачає відмінні підходи щодо інших національних історій (російської, польської чи німецької), оскільки історичні процеси на території України у 1939-1945 роках розвивалися за власною логікою, яка диктувалася українськими інтересами.

[Копія]
У.Н.Р.

Відпис.

І. (Лист з провідних кругів У.Н.Р.)

«Коли вдарив давно жданий грім» (розпочалася Друга світова війна. — В.Я.), український загал в районі посідання Німеччини здецидував (вирішив. — В.Я.), ніби УНР скінчена, бо накладала (мала союзні зобов'язання. — В.Я.) з поляками. Частина навіть «нашого» громадянства в В[арша]ві (прихильники ДЦ УНР. — В.Я.) при чинній участі «ваших» (галичан. — В.Я.) [О.] Наз[ар]ука та [А.] Гладіловича, почала оскаржувати нашу верхівку перед місцевою н[імецькою] владою, ніби «рятуючи українську справу», почала хилитися на бік ... ген[ерала] [П.] Скоропадського. Такий близький до нас д[окто]р [І.] Липа не був злочинцем, а наївним патріотом, що не зорієнтувався в ситуації, бо до того був під впливом своєї жінки — Хомишинівни.

Та «скінченність У.Н.Р.» була помилкою, яку тільки тепер починають розуміти і друзі і вороги наші.

Річ у тому, що скоро після приходу [А.] Гітлера до влади, наш уряд⁵ став на тому, що треба працювати серед нім[ецьких] політичних чинників, бо тільки Н[імецьки]на може нас щиро зрозуміти і реально допомогти нашій визвольній боротьбі. Тій нашій справі перешкождали поляки, особливо після смерті [Ю.] Пілс[удсько]го, коли почала рватися та остання нитка, яка нас ніби з Польщею в'язала. Треба було наш контакт з нім[ецькими] чинниками тримати в таємниці і від широкого громадянства, і від ... поляків, щоб та тоненька ниточка передчасно не обірвалася. Тим паче, що самі німці сподівалися на порозуміння з П[ольщею].

Коли почалася війна, то верхівка УНР без огляду на ніби союз Н[імецьки]ни з нашим ворогом (мова йде про СРСР. — В.Я.), свідомо залишалася тут і подбала про нав'язання контакту з Б[ерлін]ом. Стоючи твердо на цьому, що Франція — Англія, в разі перемоги навіть,

⁵ ДЦ УНР в екзилі.

дбатимуть про велику Польщу й В[елику] Росію, ми переконані, що тільки в Н[імеччині] може (тимчасом тільки може), запанувати думка про поділ Росії і про створення незалежної Української держави. Мусить навіть запанувати, але поки цього нема, заховуємо невтральність, як бачите з комунікатів... Невтральність і об'єктивність.

Наслідком наших заходів перед н[імецькими] чинниками була подорож до Риму, про яку певно Ви чули, заснування там Пресового Бюро, яке розіслало комунікати. Тепер закордоном сидить М[икола] Л[івницький], що весь час був тут і технічно той «контакт» переводив... Нашим біжучим завданням є ліквідація «польськофільської» акції «уенерівців» в Парижі (Український Комітет в Парижі (1939-1940 рр.). — В.Я.) на чолі з проф[есором О.] Шульгіним, який нічого не навчився і перед чотирма роками вийшов з н[аціонального] уряду за безнадійне франкофільство. Безоглядна «орієнтація» тієї групи, про яку певно знаєте, та її зоологічне германофобство, почасти також виникають з непоінформованості. Вони гадали, що Н[імеччина] ставиться до УНР негативно і докотилися до ганебного і безвиглядного, як то бачимо з їх декларацій, статей і комунікатів.

Як бачите, УНР (і може навіть тільки УНР), має вже можливість реальної праці, хоч з огляду на скомпліковані відносини (ускладнені стосунки. — В.Я.), поки що тільки інтимної (довірчої. — В.Я.) праці. Може мені доведеться на якийсь час виїхати закордон уже на довший час, але я не хочу розпочинати ширшої акції без порозуміння з політичними діями Галичини й Волині, особливо з представниками Вашого угруповання (ОУН. — В.Я.). Те порозуміння може бути лише інтимним (довірчим. — В.Я.), але мусить бути, бо справді ж ніщо вже нас не ділить. Коли в році [19]20-му Уряд УНР рахувався з фактичним станом, то тепер тим паче буде рахуватися, себто буде провадити безкомпромісову боротьбу за самостійність і соборність. Але ту боротьбу хоче вже провадити об'єднаними силами, силами всіх земель нашої незламної Батьківщини...⁶

[Копія]
У.Н.Р.

Відпис.

II. (Лист з провідних кругів У.Н.Р.)

Запитуєте чому А[ндрій] М[иколайович] Лівницький так коротко перебував в невідомій державі, і чому не зачекав довше, бо тоді може й дочекався б зустрічі з В['ячеславом] К[остянтиновичем] Прокоповичем?

Причин є кілька. По-перше, вже за тиждень перебування в Римі А[ндрій] М[иколайович]

довідався, що В['ячеслав] К[остянтинович] не може виїхати з Фр[анції]. В листах і телеграмах звідти виразно натякали, що В['ячеславу] К[остянтиновичу] дуже трудно, або й неможливо добути дозвіл на виїзд і що в кожному разі клопотання триватимуть довго. По-друге, пощастило А[ндрію] М[иколайовичу] виїхати завдяки особистим зв'язкам його сина і під особисту відповідальність тих чинників, які подбали про дозвіл на виїзд, паспорт і візи. Таким чином, «волю рухів» хоч А[ндрій] М[иколайович] і має, але ця воля не має більшого політичного значіння, хіба може є лише малим початком порозуміння глибшого.

Міг А[ндрій] М[иколайович] виїхати не на місяць березень, а в лютому, а навіть у січні, але для такої подорожі потрібні були гроші. Мови не могло бути про фінансування цієї подорожі «ззовні», бо для того необхідні були виразні союзні стосунки, до яких ще далеко.

Наш уряд вважає за конечне, щоби загал український почув його слово й знав про його політичну тактику під час сучасної заверюхи. Але Уряд вважав, що національна гідність наша вимагала, щоб Уряд, чи його ці відпоручники виступили прилюдно тільки в невідомій території. Нічого справді не варті «деклярації» Українського Комітету в Парижі, чи резолюції українських організацій в Канаді, в яких запевняють в найщиріших симпатіях до Англії-Франції і в ненависті до Німеччини. Хоч би навіть ці деклярації та резолюції були й щирими, але не кожний укр[аїнський] патріот повірить у їх щирість, бо ухвалені й видруковані вони в інтенціях і на територіях відповідних воюючих держав.

Урядові чинники опинилися в трагічному положенні: треба було виїхати з Н[імеччини], щоби «деклярувати», але не було коштів не то на подорожні видатки, а навіть на мізерне життя (йдеться про прожитковий мінімум. — В.Я.) нашого Проводу...⁷

Тоді з ініціативи ближчих людей зорганізували комісію, яка розпочала збірку грошей не на «мізерне життя», про яке кожний мусів сам подбати, а на «Фонд пропаганди», чи на політичну діяльність нашого Державного Центру. Сталося відрядне явище, яке показало, що маємо ще порох в наших традиційних пороховницях: знайшлися патріоти, що не були близькими ні до А[ндрія] М[иколайовича], ані до верхівки взагалі, а весь час займалися переважно заробітчанною працею. Ті українці почали дбати і про підтримку «мізерного життя» і про фінансування діяльності нашого [Державного] Центру. На жаль, небагато є укр[аїнських] патріотів заможних і далеко не всі наші люди влаштувалися на праці, але констатуємо, що й найбільшні приєдналися до збірки

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 13.

⁷ ДЦ УНР в екзилі.

і погодились на добровільне самооподаткування. Просимо кожного свідомого патріота подбати про поширення цієї акції, бо збільшення і зміцнення фонду дасть можливість нашому Урядові бути і діяльним і ... незалежним. Усе завдяки тим копійкам, що були зібрані з початку ц[ього] р[оку] А[ндрій] М[иколайович] міг виїхати до неутральної держави, відновити необхідні зв'язки, перевести конечно листування (завершити листування. — В.Я.), вислати телеграму до Українського Конгресу в Нью-Йорку і заснувати в Римі Пресове Бюро. Останнє розіслало по всьому світі три комунікати для зорієнтування українського громадянства в сучасній складній політичній ситуації. Як бачите зі змісту телеграми і комунікатів, наш уряд не «орієнтується» на ту чи іншу воюючу сторону, а дбаючи про нашу національно-державну справу, заховує тимчасом неутральність (дотримується тимчасового нейтралітету. — В.Я.). Так була ухвала Уряду ще перед сучасною війною, так мусить бути до того часу, поки великі держави не виявили свого відношення до нашої визвольної

боротьби і поки Рада Міністрів в доповненому складі тієї ухвали не перегляне. Тимчасом Уряд дбає про порозуміння і спільні виступи з політичними діячами Галичини й Волині і про інтенсифікацію нашої акції на міжнародній арені. Необхідно організувати авторитетну експозицію (повноважне представництво. — В.Я.) Уряду в неутральній державі, конечною є пресова акція в Європі та Америці, необхідні подорожі відпоручників (представників. — В.Я.) Уряду. Настав час, коли можна покладатись тільки на власні сили, тому комісія складає свою подяку патріотам, хто вже прийшов з допомогою і закликає всіх приєднатися до нашої збірки. Просимо матеріального напруження лише в цей перехідний момент (момент. — В.Я.), бо наближається вже час, коли уряд офіційно задекларує про свої тактичні позиції і матиме більші можливості матеріальні для ширшої політичної акції⁸.

8 ЦДАВО України. Ф.3833. Оп.1. Спр.80. Арк. 11–12.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів : Поклик сумління, 1993. 324 с.
- Дзюбак В. Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944). Київ : Видавничий дім «Інфоцентр», 2005. 270 с.
- Дзюбак В. Отаман Тарас Бульба-Боровець. (Штрихи до політичного портрету). Київ, 1995. 92 с.
- Ільющин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова: Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. 399 с.
- Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. Львів : Добра справа, 2003. 464 с.
- Лівицький М.А. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен ; Філадельфія : Українське інформаційне бюро, 1984. 73 с.
- Мацієвич К. Перед поворотом на Україну. Тризуб. 1932. Ч. 28–29 (336–338). С. 10–26.
- Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин : Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. 590 с.
- Трошинський В.П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ : Інтел, 1994. 260 с.
- Яблонський В.М. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921–1992 роки). Київ : КНТ, 2020. 648 с.
- Яблонський В. Державний центр УНР в роки Другої світової війни. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. 2014. Том 24. С. 327–337.
- Kosyk V. L'Allemagne national-socialiste at L'Ukraine. Paris. 1986. 665 p.

REFERENCES

- Bulba-Borovets, T. (1993). *Armiiia bez derzhavy*. Lviv: Poklyk sumlinnia [in Ukrainian].
- Dzobak, V. (2005). *Konflikty v OUN(B) i yikh vplyv na ukrainskyi Rukh Oporu (1941–1944)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Dzobak, V. (1995). *Otaman Taras Bulba-Borovets. (Shtrykhy do politychnoho portretu)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Ilyushyn, I. (2009). *Ukrainska Povstanska Armiiia i Armiiia Kraiova: Protystoiannia v Zakhidnii Ukraini (1939–1945 rr.)*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
- Kyrychuk, Yu. (2003). *Ukrainskyi natsionalnyi rukh 40–50-kh rokiv XX stolittia: ideolohiia ta praktyka*. Lviv: Dobra sprava [in Ukrainian].
- Kosyk, V. (1986). *L'Allemagne national-socialiste at L'Ukraine*. Paris [in French].

- Livytskyi, M. (1984). SC UNR in Exile between 1920 and 1940. Munich; Philadelphia: Ukrainian Information Bureau [in Ukrainian].
- Matsiievych, K. (1932). Pered povorotom na Ukrainu. Tryzub, 28–29 (336–338), 10–26 [in Ukrainian].
- Patryliak, I. K., Borovyk, M. A. (2010). Ukraina v roky Druhoi svitovoi viiny: sprobа novoho kontseptualnoho pohliadu. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].
- Troshchynskyi, V. P. (1994). Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe. Kyiv: Intel [in Ukrainian].
- Yablonskyi, V. (2014). Derzhavnyi tsentr UNR v roky Druhoi svitovoi viiny. Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. *Istorychni nauky*, 24, 327–337 [in Ukrainian].
- Yablonskyi, V. M. (2020). Derzhavnyi tsentr UNR v ekzyli: idei, borotba, tradytsiia (1921–1992 roky). Kyiv: KNT [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 10.09. 2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International
(CC BY-NC-SA 4.0)

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2021.219>

Світлана Потапенко,

старша наукова співробітниця
відділу актової археографії
Інституту української археографії
та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України,
кандидатка історичних наук,
Київ, Україна

Svitlana Potapenko,

Senior Research Fellow at the Department
for Act Archeography,
M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian
Archeography and Source Studies,
The National Academy of Sciences of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: svit.potapenko@gmail.com
ORCID iD: 0000-0001-5561-1843

Чи був Григорій Граб'янка Івановичем? Присяга Гадяцького полку 1718 року / Упорядкування, передмова та коментарі Івана Синяка. Київ, 2021. 568 с.

Підготовка археографічної публікації на перший погляд видається досить простим завданням для історика. Варто лише відшукати цікаве джерело в архівному, бібліотечному чи музейному зібранні, скопіювати його за допомогою сучасних технічних засобів, набрати на комп'ютері, звірити набір з оригіналом — й усе по тому. Передмова й коментарі нададуть такий публікації потрібного контексту. Утім позірна легкість приховує від стороннього ока цілий ряд навичок й інструментів, належне володіння якими є ознакою фаховості археографа, а їх відсутність видає себе навіть за дотримання всіх формальних вимог. Більше того, високий рівень підготовки забезпечить публікації успішне наукове життя, тобто затребуваність і поцінування у колі зацікавлених відповідною тематикою фахівців; низький же рівень стане ведмежою послугою науковій спільноті, коли із суто формального боку джерело вважатиметься введеним до наукового обігу, а фактично доведеться щоразу звертатися до архівного оригіналу.

Збірник документів «Присяга Гадяцького полку 1718 року», котрий побачив світ на початку 2021 р., належить до тих археографічних публікацій, що демонструють високий професіоналізм

упорядника. Видання з'явилося у межах серії «Джерела до вивчення козацтва», котра впродовж десяти років поповнилася публікаціями присяг Чернігівського й Стародубського полків 1718 р., переписних книг Чернігівського полку 1666 р., ревізії цього ж полку 1732 р. та присяги Війська Запорозького Низового 1762 р. Черговою працею в цьому ряду стала «Присяга Гадяцького полку 1718 року» (далі — «Присяга»), підготовлена дослідником історії українського козацтва Іваном Синяком. У доробку вченого — низка вагомих археографічних публікацій з історії Нової Січі та ранньомодерної Української держави. Наразі вважаємо за доцільне зосередити увагу саме на «Присязі», адже в цьому виданні «сухі» переліки осіб не лише поставлено в належний контекст, але й повною мірою розкрито їхній інформаційний потенціал за рахунок розлогих, заснованих на додаткових архівних джерелах, коментарів. Тому, коли упорядник пише про «відтворення просопографічного портрету населення Гетьманщини», можна з упевненістю стверджувати, що йому вдалося реалізувати таке завдання на прикладі Гадяцького полку перших десятиліть XVIII ст.

Книжка складається з історичної та археографічної передмов, публікації 39 документів,

коментарів, іменного й географічного покажчиків, переліку білого духівництва й світських урядників, котрі підписали присяжні списки, а також списку скорочень і слів під знаком титла. В історичній передмові упорядник наголошує, що корпус джерел, які увійшли до видання, «є на сьогодні найранішим джерелом, щодо Гадяцького полку», такого різновиду. Йдеться про текст офіційної присяги («клятвенного обещания») спадкоємцеві престолу, в цьому разі Петрові Петровичу, з переліком підписантів (16 документів) та іменних реєстрів осіб, які склали присягу (23 документи). Публікація охоплює, проте, не всі тринадцять сотень Гадяцького полку, а лише сім із них: дві полкові, Груньську, Комишнянську, Куземинську, Лютенську й Опішнянську. Тогочасні історико-географічні реалії відтворює «Схема розташування населених пунктів, які згадані в тексті присяги 1718 року» (автор А. Потьомкін), що супроводжує видання як окрема вкладка.

За підрахунком І. Синяка, опубліковані переліки інформують про 6445 осіб, з яких 3800 належало до козацтва, 1491 особа — до селянства (поспільства), 723 особи — міщанства, ще 171 особа представляла групу міщан-ремесників, 124 особи — до білого та 78 осіб — чорного духівництва, нарешті 57 осіб були паламарями і послушниками. Подано докладні таблиці чисельності й соціального складу населення кожної сотні. Упорядник наголошує, що в джерелах помітні кілька повторів комбінації імені й прізвища, до того ж у деяких випадках однозначно визначити соціальну приналежність особи не випадає.

Опубліковані тексти присяги не мають підпису тогочасного гадяцького полковника Михайла Милорадовича (лише його сина Степана), але містять автографи полкового судді Григорія Граб'янки, полкового писаря Олександра Ситенського, полкового осавула Мартина Штишевського, полкового хорунжого Івана Піщанського та, що цікаво, «прапорного полкового гадяцького» Григорія Цюпки. Щодо останньої згадки, то вона звучить подібно до «прапорщик» — така назва уряду другого полкового хорунжого побутувала у Війську Запорозькому в другій половині XVII — першій чверті XVIII ст. Водночас ця згадка відсилає до Слобідських полків, де підпрапорними йменували, фактично, значкових товаришів.

Натомість реєстр урядників відкриває вже «полковник гадицький» М. Милорадович, за яким одразу підписався «полковніченко» Степан, полкова старшина, «бувший сотник ковалювський» Опанас Миколайович, «атаман значковий» Пилип Самарський із 38 значковими товаришами, 6 «музикантів військових» (порівну трубачів і сурмачів), 2 сторожі, колишній гадяцький отаман Іван Десятинник, гадяцький городничий Григорій Греховецький та три підписки

Гадяцької полкової канцелярії. Реєстр бунчукових товаришів наведено окремо. Упорядник ретельно проаналізував ці списки. Ми, зі свого боку, звернемо увагу на символічне вивершування полковниченка над полковою старшиною, що свідчить про вагу походження в старшинському середовищі вже в першій чверті XVIII ст., а також на включення нижчих канцелярських службовців до полкового істеблішменту. Це знову перегукується із практиками Слобідських полків, де навіть найнижча канцелярська посада «писця» давала змогу спритним і талановитим службовцям «дорости» до високих полкових урядів.

Вельми цікава й неочікувана інформація — по батькові Григорія Граб'янки «Захариєвич», яке зустрічається в опублікованих джерелах двічі. І. Синяк резонно наголошує, що цей факт ставить під сумнів усталену в історіографії традицію вважати гадяцького полкового суддю «Івановичем». Дослідник також вказує на різнописання першої літери прізвища полкового судді: «Кг» (так зазвичай позначали звук [r]) або «Г». Врешті, як Граб'янка міг виглядати, допомагає уявити малюнок Сергія Шаменкова, котрий прикрашає верхню кришку оправи та вкладку-картосхему.

«Присяга» торкається історії Слобожанщини й згадками про представників старшинського роду Богаєвських — бунчукового і військового товариша Семена Леонтійовича та його синів Прокопа з онуком Степаном, Василя, Івана й Олексія (троє молодших служили пізніше бунчуковими товаришами Гадяцького полку). Осідком цієї родини було містечко Опішня, але загалом Богаєвські служили й володіли ґрунтами у Полтавському, Миргородському і Ніжинському полках. Слобідська гілка роду «вигулькує» десь із 1730-х рр. в Сумському (син полтавського полкового осавула, наказний сотник Григорій Терентійович Богаєвський) та Охтирському полках (рублівський (1762), сеннянський (1764) сотник Федір Богаєвський із синами Олександром, Степаном та Іваном).

На основі аналізу персонального й соціального складу підписантів І. Синяк дійшов висновку, що «найчисельнішою верствою, підписи яких представлені під текстами присяг, є міське та сільське духовенство», про яких повідомлено сан, ім'я, по батькові, часом також прізвище, посаду, храм і населений пункт. Присяжні списки також поіменно називають братію Гадяцького Красногірського Миколаївського (45 осіб) і Пустинно-Скельського Преображенського (68 осіб) монастирів. Унікальною є інформація про церковно-адміністративний устрій на території Гадяцького полку. Згідно з реконструкцією упорядника можна стверджувати про наявність Гадяцької та Зіньківської протопопій, які своєю чергою поділялися на Веприцьке, Гадяцьке, Комишанське й Лютенське намісництва (перша),

Груньське, Зіньківське й Опішнянське намісництва (друга). Наявні дані про парафії.

Присяжні списки і реєстри розкривають склад ремісничих цехів, які діяли у Гадячі, Груні Черкаській і Опішні, а саме: бондарі, гончарі, калачники, ковалі, колісники, кравці, кушніри, різники, ткачі, шевці, а також представники мало-відомої досі спеціалізації — борошневози. Як зазначає І. Синяк, «не менш цінними є персональні дані селян, а список сільських урядників (війтів) раніше не зустрічався ніде в Гетьманщині».

Звернемо увагу на ще один аспект, до якого упорядник звертається час від часу, оглядаючи інформативні можливості джерел, а саме уміння грамоти, ширше — освіченість приведених до присяги. З одного боку, наявність власноручного підпису виступає неспростовним свідченням володіння письмом певною особою. З іншого боку, в опублікованих документах містяться прямі вказівки на заступлення «писма неумьетних» іншими особами, як-от: монахів і «хлопців, які в монастирі служать» — ігуменом, священника Симеона Михайловича — іншим ієреєм

Симеоном Васильовичем, значкових товаришів — підписком, служителів М. Милорадовича, цехових і посполитих — тим же Симеоном Васильовичем та іншими священниками. Однак виникає підозра, чи, скажімо, всі 15 служителів гадяцького полковника були дійсно неграмотними, адже служителі досить часто виконували адвокатські обов'язки щодо своїх господарів і відтак володіння грамотою ставало для них важливою компетенцією.

На сам кінець зауважимо на ту частину видання, яка, на нашу думку, своєю науковою значущістю створює конкуренцію опублікованим текстам. Йдеться про укладені І. Синяком на основі джерел, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, біографічні довідки про згаданих у переліках осіб, починаючи від полковника і завершуючи посполитими, й довідки про населені пункти. Підготовка такої деталізованої картини вимагає копітких, тривалих пошуків, а по завершенню набуває непересічного наукового значення.

Дата надходження статті до редакції: 17.05.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)

Наукове видання
Scientific publication

Київські історичні студії

№ 2 (13), 2021

Kyiv Historical Studies

Науковий журнал
Scientific journal

Науково-методичний центр видавничої діяльності
Київського університету імені Бориса Грінченка

Завідувач НМЦ видавничої діяльності *М.М. Прядко*
Відповідальна за випуск *А.М. Даниленко*
Над виданням працювали *О.А. Марюхненко, Л.Ю. Столітня,*
Т.В. Нестерова, Н.В. Клименко

Підписано до друку ??..12.2021 р. Формат 60х84/8.
Ум. друк. арк. 16,74. Обл.-вид. арк. 18,90. Наклад 100 пр. Зам. № 1-107.

Київський університет імені Бориса Грінченка,
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4013 від 17.03.2011 р.

Попередження! Згідно із Законом України «Про авторське право і суміжні права» жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена на будь-яких носіях, розміщена в мережі Інтернет без письмового дозволу Київського університету імені Бориса Грінченка й авторів. Порушення закону призводить до адміністративної, кримінальної відповідальності.